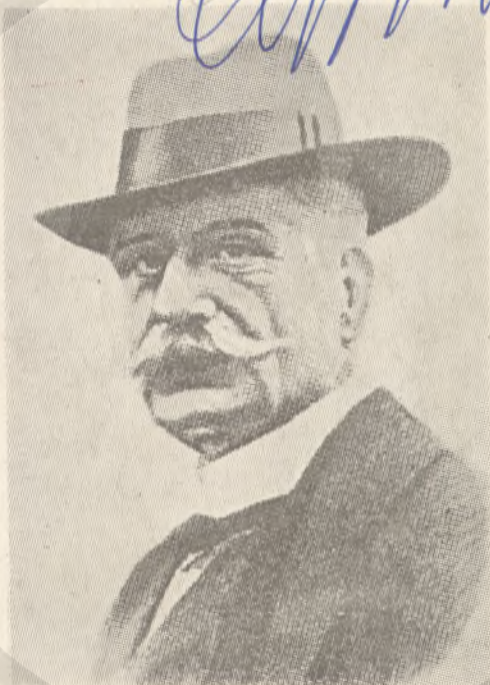

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

Αθήνα, 27/12/62

ΑΝΤΩΝΙΟΣ Μ. ΜΑΡΗΣ
ΔΙΚΗΓΟΡΟΣ

[Handwritten signature]

1
8
6
2

1
9
6
2

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΝΔΥΛΑΚΗΣ

ΧΡΙΣΤΟΥΓΕΝΝΑ 1962

Παρασκευή 22 Μαρτίου 1919

Έγχε Μυρρέ Κονδυλάκη,

Καίτοι ευερωτήθη εὐγενῆ
·σας, πρὸ δεσπῆ δὲν δύναμαι δὲσ-
·λεχθῆναι δὲ δεχθῆναι τοῦ δῶρον σου. ἔχω
·μια ἀρχή, καὶ μὴ δέχομαι δῶρα ἀξίον,
·εἰ μὲν εἰ δὲ δὲν μοι εἶνε εἰχάριον
·τὸ δῶρον εἰ αὐτῆ σοφῆ. Ἡ παραδοτικὴ ἀνερ-
·μοσία μου ἐστὶν ἡ ἐγὼ περὶ δα
·μὴν καὶ περὶ πρὸς ἡμᾶς ὡς ἡ
·μίας δαμ-ωείας καὶ αἰσῆς ἐξέως
·ὡς ἀνδρῶν δὲ σὶαν δὲ ὡς εἰς αἰμοῦ
·ἐκὼν ὡς ἐξέως

Ὡς παραμαγῶ μὴ εὐρωτή-
·τες, ποῦ εἶνε αἰσῆς ἀδύνατον
·να δέχθῃ, ἀλλὰ δὲ δῶρον εἰς
·χωρῆσεν.

Ὑμῆς
·Κονδυλάκη

Αὐτόγραφη ἐπιστολὴ τοῦ Κονδυλάκη ποῦ δείχνει τὸ ἦθος του.

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΕΤΟΣ ΛΕΤ' - 1962

ΤΟΜΟΣ

ΕΒΔΟΜΗΚΟΣΤΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

ΑΘΗΝΑΙ, ΧΡΙΣΤΟΥΓΕΝΝΑ 1962

ΤΕΥΧΟΣ 851

Ο ΚΟΝΔΥΛΑΚΗΣ ΚΑΙ Η ΚΡΗΤΗ

Τὸ ἀφιέρωμα τοῦτο τὸ ὑποσχεθήκαμε τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1960. Καὶ θὰ τὸ εἶχαν οἱ ἀναγνώστες μας πέρσι τὰ Χριστούγεννα, ἂν δὲν ἤμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ τοὺς δώσουμε ἓνα ἄλλο ἀφιέρωμα, στὸν Ἀνδρέα Λασκαράτο, ποὺ κι αὐτὸ τὸ εἶχαμε ὑποσχεθεῖ, καὶ προπάντων ἂν δὲν ἐξακριβώναμε στὸ μεταξὺ ὅτι τὰ ἑκατὸ χρόνια ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ Ἰωάννου Κονδυλάκη συμπληρώθηκαν ἐφέτος κι' ὄχι πέρσι. Μιὰ ἀναβολὴ ὑποχρεωτικὴ ἀλλὰ καὶ ὠφέλιμη. Ὁ «Ἰωάννης Κονδυλάκης» τῆς «Νέας Ἑστίας» τοῦ 1962 ἀσφαλῶς εἶναι πληρέστερος ἀπὸ τὸν «Ἰωάννη Κονδυλάκη» τοῦ 1961.

Θέλω νὰ πῶ ὅτι ἡ κριτικὴ σύνθεση ποὺ ἔπρεπε νὰ ὀργανώσουμε, μὲ τὴν ἀναβολὴ αὐτὴ μπόρεσε νὰ γίνῃ εὐρύτερη, νὰ παρουσιάσει τὸ θέμα τῆς ἀπ' ἄλλες τὶς πλευρὲς του καὶ νὰ σταθεῖ ἀπάνω στὸ στέρεο ἔδαφος ποὺ ἐξασφαλίζει μαζὶ μὲ πολλὰ ἄλλα κι ὁ χρόνος. Βέβαια, καὶ πέρσι οἱ συνεργάτες τοῦ τεύχους τούτου εἶχαν γνώμη κατασταλαγμένη γιὰ τὸν Κονδυλάκη. Ἀλλὰ ποτὲ ἢ

ἔρευνα δὲν τελειώνει. Καὶ μέσα σ' ἓνα χρόνο, ὅταν μάλιστα ἔχει κάμει καλὸ ξεκίνημα, ὅταν ξέρει ποῦ θαδίζει, ἢ ἔρευνα καὶ ἢ κριτικὴ πραγματοποιεῖ ἀναμφισβήτητα κέρδη.

Κι ἂς μὴ νομίσαι κανεὶς ὅτι ὁ Κονδυλάκης εἶναι θέμα εὐκόλο. Τὸ ἔργο του φαίνεται λίγο κ' ἐπίπεδο. Νομίζεις ὅτι κινεῖσαι στὸ ὀμαλὸ ἔδαφος τῆς ἠθογραφίας, τῆς προχωρημένης ἔστω ἠθογραφίας, λίγο ὅμως νὰ προσέξεις, θὰ δεῖς ὅτι στίς σελίδες τοῦ «Πατούχα», καὶ τῆς «Πρώτης ἀγάπης», ἀκόμα καὶ στίς σελίδες μερικῶν διηγημάτων του, ὑπάρχουν νέα γιὰ τὴν ἐποχὴ τους καὶ προσωπικὰ στοιχεῖα, ποὺ ὁ κριτικὸς ἔλεγχος πρέπει μὲ πολλὴ προσοχὴ νὰ τὰ ἐξετάσει γιὰ νὰ μὴν ὑποτιμῆσει τὸ συγγραφέα τους.

Χρήσιμη, λοιπόν, ἢ ἀναβολὴ. Μᾶς ἔδωσε τὸν καιρὸ νὰ φτάσουμε στὸ ἀφιέρωμα τοῦτο μὲ καλύτερον ὄπλισμό καὶ νὰ δοῦμε τὸν Κονδυλάκη καθαρότερα: καὶ μέσα στὸ ἔργο του καὶ μέσα στὴν Κρήτη.

ΠΙΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΚΟΝΔΥΛΑΚΗΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΗΜΑ

Ο Ίωάννης Κονδυλάκης (1862 - 1920) άνικει άνατιρρήτως εϊς τούς σπουδαιότερους λογοτέχνας τής νεοελληνικής λογοτεχνίας. Δέν ύπήρξε μόνον συγγραφεύς λογοτεχνικών έργων τά όποία και τότε, όταν έξη ό συγγραφεύς των, άνεγνώσθησαν πολύ και σήμερα ακόμη άναγινώσκονται, μερικά δέ μάλιστα και ως θεατρικά έργα έχρησιμοποιήθησαν, άλλ' έγινε και δημιουργός νέου λογοτεχνικού είδους, άπαραϊτήτου σήμερα, τούλάχιστον παρ' ήμϊν, διά τήν δημοσιογραφίαν του ήμερησίου τύπου. Δέν είναι σκοπός του παρόντος σημειώματός μου νά ένδιατριψώ εϊς εξέτασιν του συνόλου του έργου του λογοτέχνου, έστω και μόνον με γενικώς γραμμάς, σκοπός μου είναι νά έξάρω τήν άλλως ύφ' όλων όμολογουμένην άξίαν του χρονογραφήματος, και νά τονίσω ίδια μερικά ψυχολογικά σημεία αυτού, άτινα καθιστούν αυτό ισχυρότατον δημοσιογραφικόν μέσον τής κοινωνίας μας εϊς τήν σημερινήν εξέλιξιν.

Τό εύχάριστον είναι ότι διετηρήθη και έσώθη και έκαλλιεργήθη τό είδος τούτου και δέν συναπέθανε με τόν πατέρα ή δημιουργόν του, όπως συνέβη με τόν σατυρικήν ποιήσιν του άλλησμονήτου Γεωργίου Σουρή.

Όταν λέγωμεν χρονογράφημα σήμερα έννοούμε σύντομον, λιτήν και έπικαιρον μελέτην διά ζητήματα ή συμβάντα του τρέχοντος βίου και τών συμπαρομαρτούντων εϊς αυτόν έμμέσως ή άμέσως γεγονότων. Πρέπει τούτο νά είναι και έξυπνον διά νά χρησιμεύση ως «άλας εϊς τήν πνευματικήν τής ήμέρας τροφήν» μας. Ύπό τήν έλαφράν μορφήν του άστειού πρέπει νά ύπάρχη θαθεία ψυχολογική σκέψις άλλα και γλαφυρότης έκθέσεως.

Όταν πληροί τό χρονογράφημα τούς όρους τούτους, έχει μεγάλην δύναμιν, έχει δύναμιν καμμίά φορά κυρίου άρθρου, και όταν είναι δηκτικόν, άορίστως άλλα και ύποθετικώς μόνον, δύναται νά καταστρέψη ίσως - ίσως μάλιστα και άκαδημαϊκήν έκλογήν, όπως έσχάτως συνέβη.

Άλλά δέν προϋπήρχε τό λογοτεχνικόν αυτό είδος πρό του Κονδυλάκη; Βεβαίως ύπήρξαν σχετικά δημοσιεύματα άλλ' όχι με τήν τάσιν εκείνην ήτις μετά τόν Κονδυλάκην παρέμεινε εϊς τό δημοσιογραφικόν αυτό είδος. Ό Γ. Πάπ έγραφε είδος χρονογραφημάτων άλλα εϊς περιδικά και τούτο κατά μίμησιν έπραξαν και

άλλοι, ό "Άγγελος Βλάχος, ό θαυμάσιος Έμμ. Ροϊδης κλπ.

Εϊς τόν ήμερησιον τύπον εισήχθη ως άπαραϊτήτον ύπό του Κονδυλάκη και τόν ήκολούθησαν ό Παλαμάς, ό Κακλαμάνος, ό Βελλιανίτης και ό άσύγκριτος και μέγας διδάσκαλος Παύλος Νιρβάνας.

Ό Νιρβάνας άναγνωρίζει τόν Κονδυλάκην ως τόν δημιουργόν του. Ίδου τί εϊπε ό Νιρβάνας κατά τήν ύποδοχήν του εϊς τήν Άκαδημία (ΠΑΑ 1928) τό όποϊόν άξίζει νά άναγραφη και έδώ, με τά ίδια τά λόγια του Νιρβάνας, και νά γνωσθη έτσι και εύρύτερον: «Τά έργα του Λουκιανού» (τόν όποϊον μετέφρασε — ήτο παλαιά του άγάπη — από πνευματικήν συγγένειαν ό Κονδυλάκης) «άντανασκούν και διερμηνεύουν τήν δημοσίαν γνώμην τών χρόνων του και άποτελούν τήν έκφρασιν τής δημοσίας εύθυκρισίας άπέναντι τών πραγμάτων και φαινομένων τής γύρω ζωής. Άλλά τηρουμένων τών άποστάσεων και αναλογιών τί άλλο κάμνει σήμερα ό χρονογράφος τής εφημερίδος, τί άλλο έκαμεν ό άλλησμονήτος Ίωάννης Κονδυλάκης, ό γνησιώτερος μαθητής και μεταφραστής του μεγάλου προγόνου του ελληνικού χρονογραφήματος. Άλλά άφού ήλθεν εϊς τά χείλη μου τό όνομα τούτο έπιτρέματέ μου (έλεγεν ό Νιρβάνας) νά σταματήσω εϊς τόν μεγαλύτερον από τούς εκλιπόντας διδάσκαλον του ελληνικού χρονογραφήματος. Τό ελληνικόν χρονογράφημα άρχίζει νά διαγράφεται πολύ πρό τής εμφάνισης του Κονδυλάκη. Άρχίζει ίσως με τόν Κωνστ. Πάπ, με τόν Εϊρηναϊόν Άσώπιον και τό λαμπρόν εκείνο βολταιρικόν πνεύμα, τόν Έμμανουήλ Ροϊδην. Ύπό τήν μορφήν όμων του καθημερινού χρονογραφήματος, έχει, χωρίς άμβολίαν, πατέρα και δημιουργόν τόν Ίωάννη Κονδυλάκην, τόν «Διαβάτην» και τόν «Ίωάννην Άκτήμονα» του «Έμπρός».

«Εϊναι λυπηρόν ότι από τό πλούσιον αυτό έργον, που ύπήρξεν ό καθημερινός δροσισμός μίας γενεάς Έλλήνων άναγνωστών και ταυτοχρόνως ένα καθημερινόν μάθημα πολιτισμού, άρετής και εύθυκρισίας δέν μας άπέμεινε παρ όνας ισχνότατος τόμος, ό όποϊος δέν καταρθώθη καν νά περιλάβη, ούτε τά χαρακτηριστικότερα δείγματα τής έξαιρετικής αυτής νεοελληνικής πεζογραφίας. Και από τό έργον του «Διαβάτου» ύπάρχουν πράγματι σελίδες ποι

θά είχαν όλα τὰ δικαιώματα νὰ ἐπιζήσουν πέραν τῆς ἐφημέρου ζωῆς τῆς ἐφημερίδος».

Ὁ Νιρβάνας παρενεῖρει δείγματα τῶν χρονογραφήματων τοῦ Κονδυλάκη καὶ ἐπάγεται «αὐτὸ εἶναι, εἰς μερικὰ πρόχειρα δείγματα, τὸ χρονογράφημα τοῦ Κονδυλάκη. Αὐτὸ εἶναι περὶ τοῦ ἑλληνικὸν χρονογράφημα ὡς εἶδος. Ἄς τοῦ ἀποδώσωμεν τὴν τιμὴν ποῦ τοῦ ἀνήκει, φέροντες εὐλαδῶς εἰς τὴν μνήμην μας τὸν ἐκλιπόντα δημιουργόν του». Μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν ὁ ἀντάξιος μαθητὴς τοῦ ἐξόχου διδασκάλου τοῦ ἐπλήρωσε τὰ τροφεῖά του.

Ἡ ἀσχολία τοῦ Κονδυλάκη μὲ τὸν χαριέστατον Λουκιανὸν ἀποδεικνύει ὄχι μόνον τὴν ἐξακολουθητικὴν ἀγάπην του πρὸς τὴν ἑλληνικὴν φιλολογίαν ἀλλὰ (ὅ,τι ἐλέχθη διὰ τὸν Schleiermacher ὡς μεταφραστὴν τοῦ Πλάτωνος) καὶ τὴν πνευματικὴν καὶ φιλοσοφικὴν του συγγένειαν πρὸς τὸν μέγαν Σαμσοτάεα, τὸν ἠθικοφιλόσοφον καὶ εἰρηνιστὴν. Ἡ μετάφρασις τοῦ Λουκιανοῦ ἔγινε δεβαίως καὶ μὲ ἐξέτασιν καὶ ἄλλων, γαλλικῶν κυρίως, μεταφράσεων. Τὴν σύντομον εἰσαγωγὴν ἔκαμεν ὁ Κονδυλάκης μὲ τὴν βοήθειαν τῆς Γραμματολογίας τοῦ Alfr. Croiset.

Τὸ χρονογράφημα ὅταν γραφῆ μὲ τέχνην εἶναι δυνατόν νὰ χρησιμεύσῃ καὶ ὡς ἱστορικὴ πηγὴ. Τώρα μὲ τὴν δημοσίευσιν τῶν «Ἀπάντων» τοῦ Κονδυλάκη (μὲ τὴν ἑκτενὴ βιογραφίαν ποῦ ἔγραψεν ὁ Καθηγ. Τωμαδάκης) εἶχα ἀφορμὴν νὰ μελετήσω ἐκτὸς ἄλλων τὸ χρονογράφημα τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὸν ἐξακουστὸν παπᾶν καὶ ἥρωα Παπᾶ Μαλέκον, μίαν προσωπικότητα παλληκαριάς κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ἀπαισίας μνήμης σκλαβιάς τῆς Κρήτης. Ἦμουν τότε μαθητὴς τοῦ Γυμνασίου τῶν Χανίων καὶ ἡ τυρανισμένη διαβίωσις μας μὲ τὸν καθημερινὸν κίνδυνον ταραχῶν καὶ ἐξολοθρευμοῦ εἶχε πνίξει κάθε χαρὰν καὶ κάθε ἐπι-

θυμίαν τῆς ζωῆς. Εἴμεθα εἰς τὸ 1896 καὶ ἔχει φθάσει πλέον ὁ κόμπος εἰς τὸ χτένι. Καὶ τῶν-τι ἐξέσπασε τὸ πρᾶγμα μετ' ὀλίγον.

Ὁ Παπᾶ Μαλέκος λοιπὸν — μυθολογικὴ σχεδὸν μορφή θαυμασμοῦ διὰ τοὺς Χανιώτες — εἶχε σηκώσει μπαϊράκι κατὰ τῶν Τούρκων παρρακινούμενος ἀπὸ τὸν πατριωτισμὸν του καὶ αὐτοπαρηγορούμενος διὰ τὴν χρεῖαν του. Δημοσιεύεται εἰς τὸν τόμον καὶ ἡ εἰκὼν του (σελ. 113). Δὲν ὑπέφερε τότε ὁ Κονδυλάκης τοὺς Ἕλθανους χωροφύλακας ποῦ εἶχαν ἔλθει τότε εἰς τὴν Κρήτην. Περιγράφει λοιπὸν μὲ χάριν πᾶς ὁ ἀρειμάνιος αὐτὸς παπᾶς ποῦ δὲν ἀνεγνώριζε πλέον οὔτε Κυβέρνησιν οὔτε Ἐπίσκοπον ἐτραβήχτηκε εἰς τὰ Λευκὰ Ὄρη καὶ συνεκρούετο νικηφόρως μὲ τοὺς Τουρκαλθανούς ποῦ τὸν κατεδίωκαν εἰς τὰ Σφακιὰ καὶ εἰς τὸν Ἀποκόρωναν, καὶ πᾶς ἀργότερα τὸν εἶδε, αὐτὸν τὸν ἄλλοτε ὄπλισμένον μὲ ὄπλον μαρτίνι καὶ μὲ περιστροφον, μεταμορφωμένον πάλιν νὰ ψάλλῃ τὸ «Ἐρραναν τὸν τάφον».

Αὐτὰ τὰ ὀλίγα ἄς ἀρκέσουν διὰ τὸν σημερινὸν σκοπὸν τῆς ὀφειλομένης τιμῆς εἰς τὴν μνήμην του. Εἶχε γεννηθῆ πρὸ ἑκατὸν ἐτῶν μῆσα εἰς τὴν πιὸ πικρὴ σκλαβιά τῆς πατρίδος του, ἀφοῦ μετὰ 3 ἔτη τότε ἐξερράγη ἡ μεγάλη ἐπανάστασις τοῦ 66. Ἀλλὰ τὴν σκλαβίαν αὐτὴν ἠμπόρεσε καὶ ἐπολέμησε καὶ εἰς τὴν Κρήτην καὶ ἀπὸ τὰς Ἀθήνας, ἄλλοτε μὲ τὴν γραφίδα του καὶ ἄλλοτε μὲ τὸ ὄπλον, ἕως ὅτου εἶδε καὶ αὐτὸς μαζί μὲ τόσους ἄλλους Κρητικούς ἐλευθέραν τὴν πατρίδα των καὶ ἀπέθανε ἴσως βασανισμένος καὶ ἴσως παραπονεμένος, ἀλλὰ εὐχαριστημένος τοῦλάχιστον ὅτι ἀνέπνευσε καὶ ἔζησε ἄρκετὰ χρόνια εἰς τὸν ἐλευθέρων ἀέρα τῆς Κρήτης.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗΣ

τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

Ὁ Κονδυλάκης 18 χρονῶν.

ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ

ΔΥΟ ΔΑΣΚΑΛΟΙ

Πρὶν νὰ πέσουν τὰ βιβλία τοῦ μακαρίτη τοῦ Κοντυλάκη στὰ χέρια μου (κι' ἄρχισα νὰ διαβάζω λογοτεχνία 12 χρονῶν), τ' ὄνομά του ἦταν γνωστὸ σὲ μένα ἀπὸ τὸν μακαρίτη τὸν πατέρα μου. Γιατὶ ὁ Κοντυλάκης εἶχε διατελέσει πολεμικὸς ἀναποκριτὴς στὴν Κρήτη στὰ 1897 κι' ὁ πατέρας μου ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς ὄπλαρχηγούς (δάσκαλος - καπετάνιος) ποὺ ὑπόγραψαν τὴν συνθηκολόγησι τῆς Καντάνου καὶ στὸ ζωηρὸ αὐτὸ ἐπεισόδιό τῆς κρητικῆς ἱστορίας ἦταν παρῶν ὁ Διαβάτης. Αὐτὴ ἦταν καὶ ἡ παλιά τους γνωριμία, κι' ὕστερα τὸν ἔβλεπε στὴ Λέσχη (ἀντιβενιζελική ἦταν κι' οἱ δύο). Τ' ἀνέκδοτα τοῦ Κοντυλάκη τάκουα μικρὸς καὶ μαζεμένους στὸ σπίτι μας, ὅπου μαζεύονταν τὰ βράδια συγγενεῖς. Χαρτιὰ δὲν ἔπαιζαν ποτέ. Διηγόντουσαν πολεμικὲς ἱστορίες, ἀπ' τὶς κρητικὲς ἐπαναστάσεις ἐπεισόδια, ποὺ τὰ διάβασαν ἢ τὰ ἔζησαν οἱ ἴδιοι. Ποτέ δὲν ἐκαυχσιολογοῦσαν, ποτέ δὲν ἐπρωταγωνιστοῦσαν σ' αὐτὲς τὶς διηγήσεις. Ἔτσι ἔμαθα τὶς πρῶτες ἱστορίες γιὰ τοὺς κρητικὸς γιαντισάρους, γιὰ τὶς ἐπαναστάσεις τοῦ περασμένου αἰῶνα, γιὰ τὸ ρόλο ποὺ ἔπαιζαν οἱ Μεγάλαι Δυνάμεις, πρὸ παντὸς ἡ Ρωσία κι' ἡ Μεγάλη Βρετανία. Ἔμαθα γιὰ τὸν Καντανολέο, τὸ Δασκαλογιάννη, τὸν Κωσταντῆ Κριγιάνη, τὸ Χατζὴ Μιχαῆλ Γιάννου κι' ἄλλους πολλούς. Καὶ γιὰ δασκάλους ὅπως ὁ Βασίλειος Ψιλᾶκης ἢ ὁ Ἀντώνιος Γιανναράκης. Ἀπὸ τὸν πατέρα μου πρῶτάκουσα τὸ ζήτημα τῆς ἐκδόσεως τοῦ Ἐρωτόκριτου (ἤξερε πολλὲς ἑκατοντάδες στίχους καὶ τὸν τραγουδοῦσε) ἀπὸ τὸ Γιάννου καὶ τὸν Ξανθοῦδιδη. Ἀπ' αὐτὸν ἐπρωτάκουσα τὸνομα τοῦ γυμνασιάρχου Ἀντωνιάδη, ποιητῆ τῆς «Κρητιίδος», καθὼς συνεσχέτιζε τὸ ἔργο μὲ τὴ συγγενική μας οἰκογένεια Μάντακα. Ἔτσι ἄρχισα νὰ μπαίνω καὶ στὰ μυστικὰ τοῦ Τύπου, καθὼς μοῦ ἔδινε χαρτζιλίκι ν' ἀγοράζω δική μου ἀθηναϊκὴ ἐφημερίδα (τὸ Χρόνο στὴν ἀρχὴ, τὴν Καθημερινή, ὅταν πρωτοβγήκε στὰ 1919), νὰ σχηματίζω ἰδέα γιὰ τὸ Σουρῆ, τὸ Δαμβέργη, τὸ Γεώργιο Χατζιδάκη, τὸ Γαβριηλίδη, τὸν Καρολίδη, τὸν Παπαρρηγόπουλο, καὶ φυσικὰ τὸν Κοντυλάκη. Ὅταν ἄρχισα νὰ καταλαβαίνω ἀπ' αὐτὰ ὁ Διαβάτης δὲν ἦταν πιά στὴν ἐνεργὸ δημοσιογραφία κι' εἶχε καταφύγει στὴν Κρήτη, στὰ Χανιά στὴν ἀρχή, στὸ Ἡράκλειο κατόπιν, πρῶρα γερασμένους, δυσαρεστημένους καὶ πικραμένους ἀπ' τὴ ζωὴ κι' ἀπ' τοὺς ἀνθρώπους, κι' ἄς μὴν εἶχε πατήσει ἀκόμη τὰ 60. Μολοτὶ ζοῦσαμε στὴν ἴδια πόλι, δὲν τὸν εἶδα πο-

τέ μου. Ὡς ποὺ τέλειωσα τὸ γυμνάσιο 17 χρονῶν (1924) ποτέ μου δὲ βγήκα ἀπὸ τὸ σπίτι κι' ἀπὸ τὸ κτήμα μας ὅπου ἔπαιζα ἢ μ' ἀπασχολοῦσε ἡ βοτανολογία, χωρὶς τὴν ἄδεια τῆς μάνας μου, ποτέ μου δὲν εἶχα κάμει περίπατο στὸ γυαλὸ ἢ στὴν προκουμιά τῶν Χανίων. Μιά φορὰ ποὺ ξέφυγα (τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1916, γιὰ νὰ ἰδῶ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ Βενιζέλου) εἶχα ἄσκημα ἀποτελέσματα. Κι' ἔτσι ἀλλάξα τὴ ζωὴ μου ἀνάμεσα στὸ γυμνάσιο ποὺ φοιτοῦσα καὶ στὰ χωράφια τοῦ πατέρα μου ἢ στὸ σπίτι ποὺ διαβάζα ἢ... ἔγραφα. Ποῦ νὰ τὸν δῶ τὸν Κοντυλάκη; Κι' ὅταν ἔρχονταν κανεὶς μεγάλος στὸ σπίτι (ὁ Μίνως Ἑσυχάκης, ὁ Ἀριστείδης Κριάρης π.χ.) δὲν παρουσιαζόμουν. Ἄκουα ὅμως κι' ἔγραφα. Ἀπὸ τότε θυμάμαι τ' ἀνέκδοτα τοῦ Κοντυλάκη ποὺ διηγόταν ὁ πατέρας μου καὶ ποῦ μὲ τὴ σειρά μου εἶπα κι' ἐγὼ σὲ διαλέξεις γιὰ τὸν Διαβάτη ἐδῶ στὴν Ἀθήνα ἢ στὴν Κρήτη. Τὸ ἓνα λέει:

«Οἱ Λακκιῶτες εἶναι θορυβώδεις στὶς συζητήσεις τους, φωνακλάδες, ἀλλὰ κατὰ βάθος ἀγὰ παλληκάρια ποὺ δὲ μαλώνουν. Δὲν πίνουν κρασί, μόνο γάλα. Δὲν εἶναι ὅμως φιλόξενοι. Ὅχι γιατί ἀποστρέφονται τοὺς ξένους, ἀλλὰ δὲν τοὺς λογαριάζουν ἴσους τους. Ἐνας Λακκιώτης κι' ἓνας Σφακιανὸς κάθονται ψηλὰ στὸ βουνὸ καὶ βλέπουν κάτω τὸν κάμπο τῶν Χανίων. Λέει ὁ Σφακιανός:

— Ἀτξέμπις, ἔουνε κείνοινὲ οἱ κατωερίτες ψή; (ἀραγε ἔχουν αὐτοὶ οἱ πεδινοὶ ψυχὴ;). Κι' ὁ Λακκιώτης ἀπαντᾷ:

— Κι' ἂν ἔουνε, βάν' εἶναι σάν ἐνιούς πουλιού!!

Στὰ '97 ὁ Κοντυλάκης, ντυμένος φράγκικα (κορδοκολὰς, ὅπως τοὺς ἔλεγαν) φτάνει στοὺς Λάκκους καὶ πηγαίνει σ' ἓνα καφενεῖο νὰ ξεκουραστῆ. Μέσα εἶναι τὸ μαγαζὶ γεμάτο Λακκιῶτες βρακάδες, φεσάτους, γενάτους, Μαντάκους, Ζουριδίδες, Γιαννάρηδες, Σαρήδες, Σκουλοῦδες, Μπολάνηδες, ἀρχοντογενεῖς καπετάνιους, ποὺ φωνάζουν δυνατὰ καὶ συζητοῦν τὴ διεθνὴ πολιτικὴ καὶ τί θὰ κάμῃ ὁ Ροῦσος κι' ὁ Ἑγγλέζος μὲ τὸ Κρητικὸ ζήτημα.

— Ὅι, καπετὰν Ἀντώνη, δὲν εἶναι ἐτσά. Ὁ Τσάρος...

— Καπετὰν Γιώργη...

— Καπετὰν Μανόλη...

— Καπετὰν Μιχελῆ...

Ὁ καφετζῆς κάθεται κι' ἀκούει «γιὰ τὴ μεγὰς Δυνάμεις» καὶ γιὰ τὴ πρίντσιπες τῶν

Ευρώπης, ούτε σημασία δίνει στον νεοφερμένο άγνωστο, τὸν κορδοκολά, οὔτε καρέκλα νὰ καθίσῃ. Ὁ Κοντυλάκης ἀπορπίζεται, στέκει στὴ μέση καὶ φωνάζει:

— Καπετὰν καφετζή, φέρε μου μιὰ καπετὰν - καρέκλα καὶ κάνε μου κι' ἕνα καπετὰν καφέ!»

Ἔνας θεῖος μου, ὅταν ἐτελείωσε ὁ πατέρας μου εἶπε:

— Ζάδερφε, εἶντα δὲ θυμᾶσαι τὸ ἀνέκδοτο τοῦ φίλου μας τοῦ στρατηγοῦ Κοκκαλά, ὄντὲν ἐγύρισε ἀπὸ τὴ Λόντρα; Ὁ Κοκκαλάς ἐπῆγε στὰ 1912 ἢ 1913 μετὰ τὸ Βενιζέλο στὸ Λονδίνο, μίραρχος ἦτονε τότεσάς, ἀκολουθία του. Πολιὴ φασαρία, κόσμος, ἐξάλιστηκε κι' ἅμα ἐγαίρανε στὴν Ἀθήνα ἐξήγησε τοῦ Προέδρου ἀδεια νὰ πάη στὸ χωριὸ του νὰ ξεκουραστῇ. Ἦρθε τὸ λοιπὸς ὁ Κοκκαλάς στοσοὶ Λάκκου, ἔφασε καλιτσούνια, ἤπιε χουμᾶ, ἐξεκουράστηκε, ἐπῆγε στὸν καφεὲ νὰ πιῇ καὶ «γκαβέ», νὰ ἰδῇ καὶ τ' ἄρχοντογενιὲς τοσοὶ καπετανίους τοσοὶ χωριανούς του. Ἐπερίμενε νὰ τόνε ρωτήσουνε γιὰ τὸν πύργο τοῦ Λονδίνου, τὸ Φόρειν Ὁφφισ, τὸν Τάμεση. Πρᾶμα! Τότεσας γυρίζει ὁ δάσκαλος (βαρρὸ πῶς ἦτονε ὁ Μανόλαρης, μαθητῆς τοῦ Κοντυλάκη) καὶ τοῦ λέει:

— Καὶ τί φρονούσιν εἰς τὸ Λονδίνο περὶ Λάκκου;»!!

Κοκκαλο ὁ Κοκκαλάς!

Ἔστερ' ἄρχισε ὁ πατέρας μου νὰ διηγῆται γιὰ τὴν κρητικὴ ἐπαναστάση τοῦ 1889, τὴν κρομμυδοπανάσταση. Φοροῦσε σαλιθάρια, ἦταν δάσκαλος, ἡ γυναῖκα τοῦ Ἀριστείδου τοῦ Κριάρη ἦταν Μαντακοπούλα, ξαδέρφη του. Ἔτσι παραιτήσε τὸ δασκαλὶ, ὄγῃκε στὸ βουνό, ἔγινε πληρεξούσιος, ἐβρέθηκε κ α ρ α β α ν ᾶ ς' (κι' αὐτὸ τὸν ἐπήρασε σὲ ὄλη του τὴν ὑπόλοιπη ζωὴ, ἔμεινε ἀντιβενιζελικός). Ἡ ἐπαναστάσι ἐκείνη ἦταν κομματικὴ, τὴν ἀποδοκίμασε ὁ Χ. Τρικούπης, ὁ δὲ Κάιζερ δὲν ἤθελε νὰ κατεβῇ στὴν Ἀθήνα γιὰ τοὺς γάμους τοῦ Διαδόχου μετὰ τὴν ἀδερφή του, ἂν δὲν ἔπαυε ἡ ταραχὴ τῆς Κρήτης. Ἔστειλε λοιπὸν ὁ Τρικούπης ἕνα πολεμικὸ, ἐμάζεψε τοὺς ἐπαναστάτες καὶ τοὺς ἔφερε στὸν Πειραιᾶ. Ἔτσι 24 χρονῶν ὁ πατέρας μου ἐβρέθηκε στὴν Ἀθήνα, ὅπου ἔμεινε κι' ἐπαντρεύτηκε (ἐκατέβηκε στὰ 1896 καὶ στὰ 1897 στὶς ἐπαναστάσεις ὡς καπετανίος). Στὴν Ἀθήνα ἐγνώρισε τὸ Σκουλούδη, τὸ Ρικάκη, τὸ γέρο Μερκούρη, ὄλους τοὺς ἐπιφανεῖς Κρητικὸς πρόσφυγες κ.λ.π., τοὺ ἦταν ἐκεῖ, τὸν κατόπιν γυμνασιάρχου μου Ἐμμ. Γ. Γενεράλι (δεινὸ μαθητὴ τοῦ Κόντου καὶ τοῦ Χατζιδάκι) καὶ τοὺς καπετανεῖους ὄσους δὲν ἤξερε ἀπὸ τὴν Κρήτη. Ἀνάμεσα στὴν ὁδὸν Ἀπόλλωνος καὶ στὸ σπῆτι τοῦ Πατά (Παλιὸ Πανεπιστήμιο), ὅπου ἐνοίκιαζε δωμάτιο, ἐξεσκόλισε στὴν πολιτικὴ καὶ τὴ διπλωματία κι' ἔγινε... ἐφημεριδοφάγος. Κάπου

ἐκεῖ ἔμαθε καὶ τὸ ἀκόλουθο ἀνέκδοτο τοῦ Κοντυλάκη:

Ὁ Διαβάτης ἐνοίκιαζε δωμάτιο σὲ δίπατο σπίτι, στὸ ἀπάνω πάτωμα ἡ σπιτονοικοκυρὰ εἶχε ἐγκαταστήσει ἕνα ἀξιοματικό. Κι' οἱ δυὸ ξενύχτηδες, ἀλλὰ ὁ ἀξιοματικὸς ἐρχόνταν ἀργότερα ἀπ' τὸ δημοσιογράφου, γδυνόνταν, πετοῦσε χᾶμω μετὰ δύναμι τὶς μπότες του κι' ἀνησυχούσε τὸν Κοντυλάκη στὸ πρωτοῦπινο. Μιὰ μέρα τέλος πάντων, ὁ Διαβάτης τοῦ λέει:

— Δὲ μπορεῖς ν' ἀφήνης χᾶμω ἤσυχια - ἤσυχια τὶς μπότες σου; Τί τὶς πετάς καὶ μετὰ ξυπνάς;

— Μὲ συχωρεῖς, τοῦ ἀπαντᾷ ὁ ἄλλος, δὲ θὰ ξαναγίνῃ. Ἄλλη φορὰ θὰ προσέχω.

Ἐπρόσεξε μιὰ, δυὸ, ἀλλὰ οἱ κακὲς συνήθειες δὲν ἀποβάλλονται εὐκόλα. Ἔνα θράδι, καθὼς γδυνόνταν (κι' ὁ Κοντυλάκης κοιμόταν ἤδη στὸ ἰσόγειο), βγάζει τὴν δεξιὰ μπότα, μπάμ, τὴν πετάει κάτω μετὰ δύναμι.

Ὁ Κοντυλάκης ξυπνᾷ, θυμῶνει, δὲ μιλεῖ ὄμως. Περιμένει νὰ πέση κι' ἡ ἄλλη μπότα, νὰ γυρίση ἀπὸ τᾶλλο του πλευροῦ καὶ νὰ κοιμηθῇ. Ἐν τῷ μεταξὺ ὄμως ὁ ἀξιοματικὸς ἀντιλήφθηκε τὴν ἀταξία του, ἐβγαλε τὸ ἄλλο του ὑπόδημα, τ' ἀπίθασε προσεχτικὰ στὸ πάτωμα, δίχως τὸν παραμικρὸ θόρυβο. Ποῦ νὰ ξέρῃ ὄμως ὁ Διαβάτης τί ἔγινε! Περιμένει, περιμένει τὸ δεύτερο θρόντο, τίποτα. Τότες ξεσπᾷ δυνατὰ:

— Πέταξε, μαρὲ κερατὰ, καὶ τὴν ἄλλη γιὰ νὰ ἤσυχᾶσω! !

Αὐτὰ καὶ ἄλλα ἀκούγονταν στὶς ἀποσπερίδες, τρεῖν τὰ 1920 ποῦ πέθανε ὁ Κοντυλάκης. Ἔστερα μιὰ μέρα τὸ ταχυδρομεῖο μᾶς ἔφερε τὴν «Ἐρρευνα» (ἐφημερίδα ἀντιβενιζελικῶν τῶν Χασιῶν ποῦ διηύθυνε ὁ Σπύρος Μαλατάκης, κι' ἐτύπωνεν ὁ Ἀντώνης Μπορολῆς) στὴν ὁποῖαν ἦταν ὁ πατέρας μου συνδρομητῆς. Ἀπὸ κεῖ ἐμάθαμε πῶς ὁ Διαβάτης πέθανε στὸ Παναεῖνο νοσοκομεῖο τοῦ Ἡρακλείου, φτωχὸς κι' ἔρμος. Δὲ θυμᾶμαι ἂν πέρασε πολὺς καιρὸς ποῦ βρῆκα στὰ βιβλία τοῦ μεγαλύτεροῦ μου ἀδερφοῦ τὴν «Πρῶτη Ἀγάπη» του καὶ τὴ διάβασα. Ἀργότερα ἀγόρασα καὶ τὸν «Πατούχα», κι' ἄρχισα νὰ συλλέγω τὸ ὑλικὸ γιὰ ὄτι ἔγραφα γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Κοντυλάκη στὰ Χασιά καὶ τὸ Μῶδι (ἢ τὸ Γεράνι, ὄπως θέλουν τώρα). Ὁ Ὁ πατέρας μου ζούσε ὅταν ἐδημοσίευσα στὰ 1935 τὶς πρώτες μου σχετικὲς μελέτες, κι' ὅταν ἔγινα γενικὸς γραμματεὺς τῆς πρώτης ἐπιτροπῆς συλλογῆς ἐράνων γιὰ τὴν προτομὴ τοῦ Κοντυλάκη (ἔργο τοῦ συμπατριώτη γλύπτη Γιάννη Κανακάκη, ποῦ στήθηκε στὴ Βιάννο). Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ τὸ

2. Βασίλειος Ἰω. Τωμαδάκης (1865-1941).

Στὰ 1924 μετὰ ἀνάγκασε μετὰ τὸ ζόρι νὰ σπουδάσω φιλολογία, ἀντὶς νομικὰ ποῦ ἤθελα. Ἐγὼ παρέσυρα καὶ τὸ συμμαθητῆ μου καὶ φίλο μου Ἐμμ. Γ. Κριαρᾶ, ποῦ εἶχε γραφτῆ ἤδη στὰ Νομικὰ, νὰ βθῆ στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολή. Σήμερα κι' οἱ δυὸ κατέχομε τὴν ἴδια ἔβρα στὰ δυὸ μας Πανεπιστήμια!

1. Κ α ρ α β α ν ᾶ δ ε ς ἦταν οἱ συντηρητικοί, ὄπως ὁ Κριάρης κι' ὁ Ἡσυχάκης.

Ἐν ὄλῃ τοῖ ἦταν οἱ φιλελεύθεροι, ὄπως ὁ Μητσούτακης κι' ὁ συγγενῆς του Βενιζέλος

ἐνδιαφέρον μου νὰ πρωτοστατήσω στὶς ἐορτὲς τῆς 100ετηρίδος του (1862 - 1962) καὶ στὸ νὰ στηθῆ στοὺς Δημοτικὸ Κήπο τῶν Χανίων ἄλλη του προτομή, ἔργο τοῦ φίλου μου Κρητικοῦ γλύπτη Νίκου Σοφιαλάκη (Μάιος 1962). Ὁ Φιλολογικὸς Σύνλογος Χανίων «Χρυσόστομος» ἐντοίχισε καὶ μιὰ ἀναμνηστικὴ πλάκα στὸ σκο-

λειὸ ποῦ δίδαξε ὁ Κονδυλάκης, ἀνάμεσα Μῶδι καὶ Γεράνι Κυθωνίας. Σ' ὅλες αὐτὲς τὶς τελετὲς ὁ συναισθηματικὸς μου κόσμος συνεδύαζε μέσα μου δυὸ δασκάλους: τὸν πατέρα μου δάσκαλο - καπετάνιο, καὶ τὸν Διαβάτη δάσκαλο - λογοτέχνη.

Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ
Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου

Τὸ σπίτι ποῦ γεννήθηκε ὁ Κονδυλάκης.

ΤΟ ΔΙΗΓΗΜΑ ΤΟΥ ΚΟΝΔΥΛΑΚΗ

Ξεκινώντας κανείς με την πρόθεση να μελετήσει το διήγημα του Κονδυλάκη, σύντομα διαπιστώνει, πώς θάπρεπε να έπεκταθεί σ' όλοκληρο το έργο του. Κι' αληθινά, αν εξαιρέσουμε το χρονογράφημά του, που άλλωστε αποτελεί είδος μικτό, και τη μετάφρασή του του Λουκιανού, το καθαρά λογοτεχνικό του έργο είναι διηγηματογραφικό και μόνο διηγηματογραφικό. Και τούτο ισχύει και για τὰ τρία πεζογραφικά βιβλία του, ακόμα και για τὸν πολυσέλιδο «Π α τ ο ύ χ ας», τὴ μεγάλη νουβέλλα του, ὅσο κι' αν ἐπιμένουν μερικοί, παρασυρμένοι ἀπ' τὴν ἑκτασή του, νὰ τὸν χαρακτηρίζουν μυθιστορημα. Γιατί, βέβαια, οὔτε «Ο ἰ ἄ θ λ ι ο ἰ τ ῶ ν Ἀ θ η ν ῶ ν», οὔτε κάποια ἄλλα του γραψίματα, οὔτε καλὰ - καλὰ και τὰ νεανικά ἐκείνα «Δ ι η γ ῆ μ α τ ἄ» του τοῦ 1884, «ὡν τὸ πρῶτον και τὸ τελευταῖον ἐδημοσιεύθη ἐν τῇ ἔφημ. «Ραμπαγᾶς», ἀνήκουν στὴν καθαρά λογοτεχνική ἢ, τουλάχιστον, στὴν ἀξιόλογη λογοτεχνική του παραγωγή.

Ἐντούτοις, ἀνάμεσα στὸν «Π α τ ο ύ χ ας», τὴν πιὸ πλατιά και τὴν πιὸ ὀλοκληρωμένη του σύνθεση, και στὴν «Π ρ ῶ τ η ἄ γ ἄ π η», τὴν κάπως μικρότερη, στέκεται τὸ διήγημά του, ἡ μικρογραφία τῶν δύο ἄλλων. Καὶ λέγοντας διήγημα, ἐννοοῦμε κυρίως τὴ συλλογή του «Ὁ τ α ν ῆ μ ο υ ν δ ἄ σ κ α λ ο ς», με τὴν ὁμώνυμη νουβέλλα στὴν ἀρχὴ και τὰ δεκαεπτὰ ἄλλα μικρότερα διηγήματα κατόπι, πού πρωτοτυπώθηκε στὰ 1916 ἀπ' τὴ Λογοτεχνική Βιβλιοθήκη Φέξη, και ξαναβγήκε μετὰ τὸ θάνατό του σὲ δεύτερη ἔκδοση στὴ σειρά τοῦ Ἐλευθερουδάκη. Ἐδῶ, λοιπόν, σ' αὐτὴ τὴ συλλογή, ἔχουν ἀποτυπωθεῖ κατὰ τρόπο, θὰ ἔλεγε κανείς, κλασικὰ στερεότυπο τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά του διηγηματός του. Κι' αν στὰ δύο ἄλλα βιβλία του μᾶς δίνεται ἡ εὐκαιρία νὰ ἐκτιμήσουμε τὶς συνθετικές του ἰκανότητες και τὴ χρωματικὴ του ζωντάνια, στὰ διηγήματα τούτα μπορούμε νὰ χαροῦμε ἀσφαλέστερα τὴν οὐσιαστική του συντομία και τὴν κλασική του λιτότητα.

Ὁ Κονδυλάκης ἦτανε και ἔμεινε διηγηματογράφος, και ἀπὸ ἰδιοσυγκρασία και ἐπειδὴ τὸν ἀνάγκασαν οἱ συνθήκες τῆς ζωῆς του. «Ὁ Π α τ ο ύ χ ας» εἶναι μέσα στὸ έργο του μιὰ ἐξαιρέση, κι' ὅπως ὁμολογοῦσε κι' ὁ ἴδιος, γράφτηκε στὰ διαλείμματα τῶν συνεδριάσεων τῆς Βουλῆς γιὰ τὴν «Ἐ φ η μ ε ρ ῖ δ α» τοῦ Κορομηλά. Καὶ χρειάστηκε ἀρκετὸς και-

ρός, ὥσπου νὰ πάρει τὴν ὀριστική του μορφή και νὰ βγεῖ σὲ βιβλίο. Καὶ τὴν «Π ρ ῶ τ η ἄ γ ἄ π η» δὲν τὴν τύπωσε παρὰ ἀφοῦ πήρε τὴ σύνταξή του. Εἶναι ἄλλωστε γνωστὸ, ὅτι ἔγραφε δύσκολα, και στὰ διαλείμματα πάντοτε τῆς καθημερινῆς του δουλειᾶς. Κ' ἡ ἔφημερίδα τοῦ ἔτρωγε τὸσες ὥρες, ὥστε οὔτε ὁ καιρὸς, οὔτε ἡ ἀποκαμωμένη του διάθεση τοῦ ἄφηναν περιθώριο γιὰ κάτι περισσότερο. Ἡ φροντίδα του, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, γιὰ τὴν ποιότητα και ἡ τάση του νὰ περιορίζεται μόνο σ' ὅ,τι θεωροῦσε οὐσιαστικὸ τὸν ὀδηγοῦσαν μοιραῖα πρὸς τὸ διήγημα. Ἡ ταχύτητα τῆς ματιᾶς, πού ξέρει νὰ ξεχωρίζει βιαστικά και χωρὶς χρονοτριβὴ τὸ «οὐσιώδες», ἡ γρήγορη διαγραφή τῶν προσώπων και, γενικά, τὸ «ελακωνίζειν» ὑπῆρξαν στὴν περίπτωσή του ὄχι μόνον ἀρετὲς ἔμφυτες, ἀλλὰ και ἰδιότητες, πού τὶς δξινε ἡ μακρόχρονη θητεία του στὴ δημοσιογραφία και, συχνὰ, τὶς ἐπέβαλλε ἡ βιοποριστική του ἀπασχόληση.

Στὸ μικρότερο ἰδίως διήγημα, τὸ ταλέντο του βρῆκε τὴ φυσική του διέξοδο. Ἐδῶ, εἶναι ὁ κλασικὸς Κονδυλάκης, ὁ μεταφραστής τοῦ Λουκιανού κι' ὁ ἐραστής τῶν ἀρχαίων πεζῶν συγγραφέων. Πλάι στὴ χρωματικὴ ζωντάνια τοῦ «Π α τ ο ύ χ ας» και στὸν ἠθογραφικὸ νατουραλισμὸ τῆς «Π ρ ῶ τ η ς ἄ γ ἄ π η ς», με τὴν κάπως ἀψητή και ἀδοῦλευτη ἀκόμα δημοτική, τὰ διηγήματα τοῦ «Ὁ τ α ν ῆ μ ο υ ν δ ἄ σ κ α λ ο ς» ἔχουν κάτι ἀπ' τὴ συντομία τῆς μονοκοντυλιᾶς κι' ἀπὸ τὴν κλασική τῆς «ἐνδεια». Ἐδῶ, ἐμφανίζονται πιὸ περιορισμένα, ἀλλὰ ὀπωσδήποτε λιτότερα και ὀξύτερα τὰ βασικά στοιχεῖα τῆς πεζογραφίας του. Θὰ τολμοῦσα νὰ πῶ μάλιστα και πιὸ προχωρημένα, αν ἡ ἠθογραφία δὲν ἀποτελοῦσε και σ' αὐτὰ τὸ ἔδαφος, κι' αν δὲν ἐπικρατοῦσε στὰ περισσότερα ὁ ἠθογραφικὸς τόνος.

Βέβαια, ὁ χῶρος και πάλι δὲν ἀλλάζει αἰσθητά. Ἡ Κρήτη και οἱ ἄνθρωποί τῆς, κάποια περιστατικά ἀπ' τὴν περίοδο τῶν κρητικῶν ἐπαναστάσεων, ἡ ἀπλὴ και δύσκολη ζωὴ τοῦ υπαίθρου, πού εἶναι ὁ ἀχώριστος σύντροφος τῆς ἠθογραφίας μας, ἀποτελοῦν συνήθως τὰ θέματα και τῶν μικρότερων αὐτῶν διηγημάτων. Ὅστόσο, παράλληλα με τὸ ἠθογραφικὸ πλαίσιο και τὴ σκηνογραφία τοῦ κρητικῶ χῶρου και μαζί με τὰ στιγμιότυπα τῶν κρητικῶν ἀγώνων, ἔχουμε και μερικά διηγήματα, πού κινούνται σὲ ἀθηναϊκὸ περιβάλλον. Τὸ καφενεῖο

τοῦ Ζαχαράτου καὶ τὸ Ζάππειο, τὰ γραφεῖα τῶν ἐφημερίδων, ἢ πλατεῖα τοῦ Συντάγματος καὶ ἡ ἀθηναϊκὴ συνοικία τῆς ἐποχῆς ἐκείνης κάνουν κάθε τόσο τὴν ἐμφάνισή τους, σὰ νὰ θέλουνε ν' ἀλλάξουν γιὰ λίγο τὸ σκηνικὸ καὶ νὰ προσθέσουν κάποια ποικιλία. Ὅτι ὅμως προωθεῖ ἐδῶ τὴν ἠθογραφία του δὲν εἶναι τόσο ἡ ἀλλαγὴ τοῦ χώρου ὅσο ἡ λιπὴ του διατύπωση καὶ ἡ διεισδυτικότητά τῶν ψυχολογικῶν του παρατηρήσεων. Γιατί, εἴτε στὴν περιορισμένη καὶ ἀνεξέλικτη κοινωνία τοῦ κρητικοῦ ὑπαίθρου, εἴτε στὸ ἀστικὸ ἀθηναϊκὸ περιβάλλον ἐκτυλίσσονται τὰ θέματά του, καὶ στὴ μιά καὶ στὴν ἄλλη περίπτωση, βάση μένει πάντα τὸ ψυχολογικὸ του ὑπόστρωμα.

Ἡ πεζογραφία τοῦ Κουνδυλάκη, καθὼς σωστὰ παρατήρησε κι' ὁ Δημήτρης Γιάκος, «ἀντιπροσωπεύει ἕνα σταθμὸ, ἀπ' ὅπου, περνώντας ἢ ἠθογραφία μας, ἀνεβαίνει σὲ ψυχολογία, χωρὶς νᾶχει ἀκόμα ξεκόψει ἀπ' τὰ ἠθογραφικὰ τῆς πλάισια»¹. Στὸν «Πατοῦχα» ἰδίως καὶ στὴν «Πρώτη ἀγάπη» μπορούμε νὰ τὸ διαπιστώσουμε καλύτερα. Κι' ἂν ἡ ἔκταση τῶν δύο μεγαλύτερων αὐτῶν πεζογραφημάτων του τοῦ ἐπιτρέπει ν' ἀναπτύξει μὲ περισσότερη ἄνεση τὶς ψυχολογικὰ καὶ τὶς ψυχολογικὲς του ἰκανότητες, σὲ σημειοπὸν νὰ «εἰσάγει» καὶ στοιχεῖα φρουδικὰ, πρὶν γίνεαι κἂν γνωστὴ ἡ θεωρία τοῦ Φρόυντ, ἄλλο τόσο γίνεται καὶ ἀφορμὴ ν' αὐξηθεῖ καὶ ὁ φόρτος τοῦ ἠθογραφικοῦ διακόσμου εἰς βᾶρος τοῦ ψυχολογικοῦ τους χαρακτήρα. Ἀλλὰ στὰ διηγήματα τοῦ «Ὁταν ἤμουν δάσκαλος», ὄχι μόνο δὲν μένει προσκολλημένος στὰ πλάισια τῆς τυπικῆς ἠθογραφίας, ὅπως νομίζουν μερικοί, μὰ ἐπιχειρεῖ συχνὰ καὶ κάμποσα βήματα πέρα ἀπ' τὴν ψυχογραφία, πράμα πού τονίζεται ἀκόμα πιὸ πολὺ ἀπὸ τὴ συντομία καὶ τὴ λιτότητά τους.

Τὰ ψυχογραφικὰ καὶ ψυχολογικὰ στοιχεῖα στὸ μικρότερο διήγημα τοῦ Κουνδυλάκη κυμαίνονται ἀπὸ τὴν ἀπλὴ περιγραφή ὁμαλῶν περιπτώσεων ὡς τὴν καταγραφή καὶ τὴ μελέτη καταστάσεων ἰδιορρυθμῶν καὶ ἀπροσδόκητων ψυχολογικῶν ἀντιδράσεων. Στὸν «Ἐπικὴ - δεῖο», διήγημα μοναδικὸ στὸ εἶδος του σ' ὅλη τὴ λογοτεχνία μας, μᾶς δίνει μὲ τρόπο χιουμοριστικὸ τὴν ἰδιαίτερη ἐκείνη ψυχολογία, πού δημιουργεῖ ὁ πειρασμὸς τοῦ γέλιου σὲ μιά κηδεῖα. Εἶναι μιά κρίση ὁμαδική, πού τὴν ὀξύνει ἡ σοβαρότητα τῆς στιγμῆς καὶ ἡ προσπάθεια τῆς εὐθυμῆς συντροφιάς τῶν φοιτητῶν νὰ συγκρατηθοῦν. Μὲ διαβολεμένο κέφι καὶ μὲ ἀλόενα αὐξανόμενη ἔνταση, προετοιμάζει καὶ παρακολουθεῖ, βῆμα πρὸς βῆμα, τὶς ψυχολογικὲς διακυμάνσεις τοῦ ἀφηγητῆ καὶ τῶν ἄλλων γύρω του, ἀπ' τὴν ὥρα πού τοῦ προτείνουν νὰ

ἐκφωνήσει τὸν ἐπικῆδειο ὡς τὴ στιγμή, πού «ἔνα φύσημα μῦτης, ἕνα γέλιο πού ξέφυγε ἀπὸ τὴ μῦτη, γιὰτὶ τὸ στόμα ἦτο φραγμένο μὲ μαντίλι»², θὰ τὸν κάνουν νὰ διακόψει τὸ λόγο του καὶ νὰ ξεσπάσει ἐπιτέλους σὲ ἀκράτητα γέλια. Στὸ «Ἐνας πειρασμὸς» βλέπουμε τὶς ἀντιδράσεις τῆς γυναικείας φιλαρέσκειας καὶ ματαιοδοξίας, ὅταν ὁ Κώστας Πρινούδης, νέος «εἴκοσι πέντε τὸ πολὺ ἐτῶν, ὕψιλος καὶ κομψός, μὲ χαρακτηριστικὰ λεπτὰ καὶ εὐγενῆ»³, ἀρχίζει νὰ πολιορκεῖ τὴν ἀσκημότερη ἀπ' τὶς τρεῖς συνταξιδιώτισσές του, αὐτὴν πού «εἶχε μῦτην ἀνοικνοῦμητον, μαυρίλαν τηγανίου, δόντια ἀραιὰ καὶ μεγάλα καὶ μουστάκι»⁴. Ἡ κατακτητικὴ τούτη μέθοδος θὰ καταλήξει σὲ λύση ἀληθινὰ στανταλική: νὰ κατακτηθεῖ ἡ ὠραιότερη!

Γενικά, στὸ θέμα τῆς ἐρωτικῆς ψυχολογίας ὁ Κουνδυλάκης ἀγγίζει κάποτε τὰ ὅρια τῆς ψυχολογικῆς ἀνάλυσης. Μὰ ἐκεῖ πού ἡ ψυχολογία του ἐμφανίζεται πιὸ σύνθετη καὶ μὲ λεπτότερες ἀποχρώσεις εἶναι στὸ «Ὁταν ἤμουν δάσκαλος», τὸ πρῶτο καὶ μεγαλύτερο διήγημα τῆς σειράς. Στὸ πάθος τοῦ ἐρωτευμένου δασκάλου γιὰ τὴ Φωτεινὴ, «ἣτις ἦτο ὠραία καὶ φιλάρεσκος» καὶ «μαντεύσασα ὅτι τὰ ὠραία τῆς μάτια τὸν εἶχαν ὑποδουλώσει ἤρχισε νὰ παίζει μὲ τὸν ἐρωτὰ του»⁵, ἀλλὰ κυρίως ἡ περίπτωση τοῦ νεώτερου του συνάδελφου, πού ἀδιάφορος κι' ἀνυποψίαστος στὴν ἀρχὴ, ἀρχίζει σιγὰ - σιγὰ νὰ τὴν προσέχει, παρακινημένος ἀπ' τὴ ζήλεια καὶ τὴν καχυποψία τοῦ ἄλλου, ἀποτελοῦν ἐκδηλώσεις, πού μᾶς θυμίζουν ὤρες - ὤρες τὸν συγγραφέα «Τοῦ κόκκινου καὶ τοῦ μαύρου»:

«Κάτι τι ἐγαργάλισεν ἡδονικώτατα τὴν φιλατίαν μου. Ὅστε ἐθεοβέτο μὴ τοῦ τὴν πάρω! Καὶ τίς οἶδεν; Ἴσως εἶχε καὶ ἔκιο. Μήπως δὲν ἦμον καλύτερος ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν; Εἰς τὴν φαντασίαν μου ἕκαμα μικρὰν σύγκρισιν ἀπὸ τὴν ὅποιαν ἐξῆλθα ὑπερήφανος καὶ θριαμβεύων... Ἐκαμε πολὺ ἄσχημα νὰ μὲ προκαλέσῃ... Βεβαίως οὔτε τὸ κορίτσι εἶναι τρελλό, οὔτε αὐτὸς ὠνειρεύθη. [...] Μὲ κατέλαβε ζωηροτάτη περιέργεια νὰ τὴν ἴδω. Καὶ τὴν ἐπίοισαν μού ἐφάνησαν ἀνεπαρκῆ τὰ δύο μου μάτια.»⁶

Δὲν ξέρω κατὰ πόσο ὁ Κουνδυλάκης εἶχε ὑπὸ ὄψιν του τὸ «De l' amour», τὸ περιβόητο βιβλίον τοῦ Stendhal γιὰ τὸν ἐρωτὰ. Μάλλον θὰ τὸ ἀγνοοῦσε. Ὁπωσδήποτε, ἐδῶ ἔχουμε τὶς δυὸ ἀπ' τὶς τέσσερις κλασικὲς ὑποδιαιρέσεις τῆς ἐρωτικῆς ψυχολογίας τοῦ Γάλλου συγγραφέα:

2. Ἰωάννου Κουνδυλάκη: «Ὁταν ἤμουν δάσκαλος κι' ἄλλα διηγήματα», Ἐκδ. Οἶκος Ἐλευθερουδάκης, [Β' ἔκδ.], Ἰν. Ἀθῆναις, [1930], σελ. 189.

3. Ὅπου καὶ παραπάνω, σελ. 95 - 96.

4. Ὅπου καὶ παραπάνω, σελ. 97.

5. Ὅπου καὶ παραπάνω, σελ. 30 - 31.

6. Ὅπου καὶ παραπάνω, σελ. 35.

1. «Ἡ πεζογραφία τοῦ Κουνδυλάκη» περιοδ. «Ἑλληνικὴ Δημιουργία», 1 Ἰουνίου 1953, τευχ. 128, σελ. 682.

τὸν ἔρωτα - πάθος καὶ τὸν ἔρωτα ἀποματαιοδοξία. Ὁ ἕνας, ὁ παλιὸς δάσκαλος, μετὰ τὸ γάμο τῆς Φωτεινῆς, θ' αὐτοκτονήσει. Ὁ ἄλλος, ὁ ἀφηγητής, ἀφοῦ περάσει δια τὰ στάδια τῶν στανταλικῶν «κρυσταλλώσεων», θὰ τὸ πάρει ἀπόφαση. Ὡς ἐκείνη τὴν ὥρα, θύμα κι' αὐτὸς τῶν φιλάρεσκων παιχιδιῶν τῆς καὶ τῆς ματαιοδοξίας του, θ' ἀνέβει ἕνα - ἕνα τὰ σκαλιὰ τοῦ ἐρωτικοῦ πάθους. Καὶ ἡ ἔξαψή του θὰ φτάσει σὲ τέτοιο σημεῖο, ὥστε λίγα λεπτὰ πρὶν ἀπ' τὴν εἶδηση, σὲ μιὰ λογομαχία μὲ τὸν ἀπελπισμένον ἀντραστή του, θὰ κινδυνέψει νὰ πέσει καὶ θύμα τῆς κουμπούρας του. Ἀλλὰ ἡ ἀπροσδόκητη ἐμφάνιση τοῦ πατέρα τῆς Φωτεινῆς καὶ ἡ ἀναγγελία τοῦ μελλοντικοῦ γάμου τῆς μ' ἕναν τρίτο, θὰ τὸν κάνουν νὰ βρεθεῖ, τῆς ἴδιας στιγμῆς κιόλας, στὸ ἄλλο ἄκρο: νὰ ξαναβρεῖ τὴν ἰσορροπία του!

Ἡμουν σχεδὸν εὐχαριστήμενος διὰ τὸ ἀποτέλεσμα. Καὶ βαθμῆδὸν ἀνέκτων τὴν προτέραν μου εὐθυμίαν, τὴν ὁποίαν ἐπὶ τινα καιρὸν εἶχα χάσει. Ἡ λύσις ἐκείνη, καὶ ἂν εἶχε κάτι τι τὸ ταπεινωτικόν, μὲ ἀνεκούφιζεν οὐδὲν ἴστων. Τώρα ἐνόησον ὅτι ὁ ἔρωσ μου ἦτο κατὰ μέγα μέρος πείσμα· ἀφοῦ δὲ τὸ πείσμα ἔπαυσεν, ἔβλεπα τὰς δυσχερείας εἰς τὰς ὁποίας μὲ ὠδήγει καί, ἀντὶ τὸ αἰσθάνωμαι ἀγανάκτησιν κατὰ τοῦ Σταυριανοῦ, τὸν ἐθεώρουν ὡς σωτήρα. Ἡ Φωτεινὴ ἦτο διὰ τὸν Σταυριανὸν καὶ καλῶς τὸν ἐπροτίμησε.»⁷

Τὰ ψυχολογικὰ καὶ ψυχογραφικὰ στοιχεῖα στὸ διήγημα τοῦ Κονδυλάκη ἐπεκτείνονται καὶ σὲ παθολογικὲς περιπτώσεις. Στὸ «Ὁ μαύρος γάτος» ἔχουμε μιὰ παραλλαγὴ «μανίας καταδιώξεως», μὲ δια τῆς τὰ συμπτώματα. Ὁ νευρωτικὸς του ἦρωας, ὁ Παῦλος Δαμουλῆς, ὑποψιάζεται, ὅτι κάποιοι στενὸς του φίλος τὸν φθονεῖ καὶ τὸν ὑπονομεύει. Μιὰ φράση του ἰδίου, εἰπωμένη σὲ στιγμὴς ἐκνευρισμοῦ, πὼς θὰ πεθάνει στὸ φρενοκομεῖο, τοῦ δημιουργεῖ σιγά - σιγά τὸ φόβο μήπως τρελλαθεῖ στ' ἀλήθεια. Ὁ φόβος γίνεται ἔμμοχη ἰδέα καί, μὲ τὴ δύναμη τῆς αὐθυποβολῆς, ἀρχίζει νὰ παθαίνει παραισθήσεις καὶ κρίσεις κανονικῆς, γιὰ νὰ καταλήξει στὴν αὐτοκτονία. Σὲ παρόμοια λύση θὰ ὀδηγηθεῖ κι' ὁ Κωστής Σιγούρης, στὸ διήγημα «Ὁ παροϊκὸς μοῦ», ἐξουθενωμένος ἀπὸ τὶς φοβίες του καὶ τὶς φρικιαστικὰς του φαντασιώσεις. Στὸν πόλεμο δὲ φοβήθηκε τὸ συγκεκριμένο κίνδυνον, ἀλλὰ «τώρα, ἐντὸς τῶν Ἀθηνῶν», φοβάται, «καὶ τὸν φόβον του δὲν δύναται κατ' οὐδένα τρόπον νὰ καταστείλει». Τί φοβάται; Οὔτε ξέρει κι' ὁ ἴδιος. Φοβάται «κάτι τι ἀόριστον, κάτι τι μέγα, ἀγνωστον καὶ ἀκαταγνώριστον. Ἴσως τὸν θάνατον». Φοβάται τὰ πάντα: «τὴν μοναξιάν, τὸ σκότος τῆς νυκτός, τὸ σκότος τῆς ψυχῆς πρὸ πάντων».⁸

7. Ὅπου καὶ παραπάνω, σελ. 67.

8. Ὅπου καὶ παραπάνω, σελ. 208.

Καὶ στὰ δυὸ τοῦτα διηγήματα ἀναγνωρίζουμε τὴ βαρεῖα καὶ ὑποβλητικὴ ἀτμόσφαιρα, τύπου γκράν - γκινιόλ, ποῦ συναντᾶμε σὲ ἀνάλογες σελίδες τοῦ Πόε. Περισσότερο ὁμως κι' ἀπ' τὸν Πόε, τὸ κλίμα τῆς ὑποβολῆς καὶ ἡ ἀτμόσφαιρα τῆς «φρίκης» ἔρχονται ἀπ' τὴν ἴδια τὴν ἀτομικὴ περίπτωσιν τοῦ συγγραφέα. Πίσω ἀπ' τὶς φοβίες τῶν δύο παθολογικῶν τύπων του, κρύβεται κι' αὐτοβιογραφεῖται ὁ «μονήρης» Κονδυλάκης, «αὐτὴ ἡ πίπα ἡ ἀδιάκοπα καπνίζουσα σὲ στόμα σαρκαστικόν», καθὼς εὐστοχα τὸν χαρακτήρισε συμπατριώτης του δημοσιογράφος,⁹ ποῦ ἀφοῦ ἐκρυσσε τόσα χρόνια τὸ δράμα τῆς μοναξιάς του καὶ τὸ θέος του μπροστὰ στὸ θάνατον κάτω ἀπ' τὸ σπινθηριστὸ τοῦ χιόμορ καὶ τοὺς καπνοὺς τῆς πίπας του, ὅταν ἔφτασε πρὶν «εἰς τὴν κατάστασιν τῶν ἀρρώστων ζώων», ἀποσύρθηκε «σὲ μιὰ τρύπα διὰ νὰ ἀποθάνη, χωρὶς νὰ ἐνοχλήσῃ καὶ νὰ ἐνοχληθῇ».¹⁰

Ἀληθινά, τὸ κλίμα τῆς ὑποβολῆς, αὐτὴ ἡ τάση του νὰ δίνει ἐδῶ κι' ἐκεῖ στὴν ἀφήγησιν μιὰ ἀτμόσφαιρα μυστηρίου, εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ προσωπικὰ στοιχεῖα τοῦ Κονδυλάκη, καὶ τὸ βρίσκουμε νὰ «ὕπολαιθάνει» καὶ σὲ κάποιες ἄλλες σελίδες τῶν μικρότερων τούτων διηγημάτων του. Τὸ μυστήριον τῆς νύχτας, ὁ ρόχθος τῆς θάλασσας, οἱ σκιὲς τῶν ὄπλισμένων ἐπαναστατῶν κατὰ τὴν ἐπιβίβασή τους «εἰς τὸν «Στρατηγὸν Τύρ»» ἀποτελοῦν μόνιμα θέματα τῶν περιγραφῶν του. Αὐτός, ποῦ τόσο λίγο στέκεται στὴν περιγραφή, κάθε φορὰ ποῦ ἀποφασίζει νὰ περιγράψῃ, θαρρεῖς καὶ τὸ κάνει μόνον καὶ μόνον γιὰ νὰ προσθέσῃ μιὰ νότα ὑποβολῆς καὶ μυστηρίου στὴ λιτὴ του διατύπωση:

«Ὅταν κατὰ τὰ μεσάνυχτα ἐμπήκαμε εἰς τὸν «Στρατηγὸν Τύρ», τὸν εὐρήκαμε γεμάτο ἀπὸ ὄπλοφόρους, οἱ ὁποῖοι ἐκινούνο ἐπάνω κάτω εἰς τὸ σκοτάδι μὲ τὸ τουφέκι στὸ χέρι, ἐκάλουν τοὺς συντρόφους των, ἐζήτουν μέρος νὰ τοποθετήσουν τοὺς σάκκους των καὶ τοὺς εαυτοῦς των. Ἡ ἐπιβίβασις ἐγίνετο εἰς τὴν Κρεμμυδαροῦ καὶ κανένα φῶς δὲν ὑπῆρχε στὸ κατάστρωμα, τὸ δὲ σκότος ἐκείνο, τὸ προφυλακτικόν, ἔδιδε τὴν πρώτην νύξιν τοῦ κινδύνου. Ἀδύνατον νὰ διακρίνης φωτογνωμίας, ἀλλὰ μόνον σκιάς, σκιάς Κρητῶν καὶ σκιάς ἐθελουτῶν.»¹¹

Κι' ἄλλοι:

«Τρία ἢ τέσσαρα μικρὰ φῶτα ἐδείκνυαν τὴν θέσιν τοῦ χωριοῦ. Ἡ σελήνη δὲν εἶχεν ἀνατελεῖ ἀκόμη, ἀλλὰ τὸ σκότος ἦτο τῶσον ἑλαφρὸν καὶ διαφανές, ὥστε διεκρίνοντο τὰ σχήματα τῶν

9. Τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα ἀναφέρει ὁ Ἄριστος Καμπάνης. («Ὁ Κονδυλάκης» περιοδ. «Ἑλληνικὴ Δημοουργία», 1 Ἰουνίου 1953, τεύχος 128, σελ. 656.)

10. Ἀπὸ τὸ τελευταῖον γράμμα τοῦ Κονδυλάκη στὴν Μαλακῶση. (Περιοδ. «Ἐλληνικὴ Δημοουργία», ὅπου καὶ παραπάνω, σελ. 644.)

11. «Ὁ γέρος» ὅπου καὶ παραπάνω, σελ. 171.

πλησιεστέρων ἀντικειμένων. Ἐμάντευσά δὲ μᾶλλον παρὰ διέκρινα ὅτι δεξιὰ ἐξετείνεται χαμηλὸν ἀλίπεδον, ἀπὸ τὸ βάθος τοῦ ὁποίου ἤρχετο ἐξησθημένος ὁ ρόχθος τῆς θαλάσσης, ὡς πνοὴ κοιμημένου θηρίου.»¹²

Ἐπὶ τὴν ἀνάγκη, τὴν πιὸ πολλὰς φορὰς, τὸ κέντρο ἕνα πρόσωπο, ἕνας ἀνθρώπινος τύπος, κί' ἀνάλογα μὲ τὴν ἔκταση τοῦ διηγήματος καὶ τὴν ἀνάγκη τοῦ μύθου, περιστοιχίζεται ἀπὸ ἑνα-δυὸ δευτερεύοντες χαρακτήρες. Οἱ ἥρωές του, συμπαγεῖς καὶ μονολιθικοὶ οἱ περισσότεροι ἢ συμπαθητικὰ κωμικοὶ, εἶναι συχνὰ ἀνθρώποι πού δὲν τοὺς πιάνει τὸ μάτι μας ἀπ' τὴν ἀρχή, γιατί δὲ μᾶς ἀφίνει νὰ ὑποπτευθοῦμε τὴς ἰκανότητες καὶ τὴς ἀρετῆς τοὺς ἢ ἐξωτερικῶς τοὺς ἐμφάνιση, ὅπως ὁ Ἄνδρουλιὸς στὸν «Κερκέζο» καὶ ὁ Μουσαχουντῆς στὸ «Γέρο». Ἡ ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση μᾶς δίνεται ἀπ' τὴν πρώτη στιγμή, ἀλλὰ ἀφοῦ διαγράψει ἐξωτερικὰ τὸν τύπο, κατόπιν μᾶς τὸν ἀποκαλύπτει μὲ τὰ «δρώμενα», ἔτσι ὥστε ἡ λύση τοῦ διηγήματος νὰ ταυτίζεται μὲ τὴν ἀποκάλυψη τῆς φυσιογνωμίας τοῦ κεντρικοῦ ἥρωα, σάμπως αὐτὸ καὶ μόνο νὰ ἦταν ὁ κύριος στόχος του.

Ἐλάχιστες εἶναι κ' οἱ σκέψεις, πού παρεμβάλλονται στὴν ἀφήγησή του, κί' ἀκόμα πιὸ σπάνιοι οἱ στοχασμοί. Ὅπως καὶ στὰ δυὸ μεγαλύτερα πεζογραφημάτα του, ὁ Κονδυλάκης μᾶς παρουσιάζει κ' ἐδῶ πρὸς ὄψωπα καὶ πρᾶγματτα, «δρώμενα» καὶ χαρακτῆρες—κί' ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ, ὅσο κί' ἂν δὲν ἀνήκει σὲ καμιά σχολή, μοιάζει νατουραλιστής. Δὲ γίνεται ἀνάλυση ἀνεξάρτητη ἀπ' τὰ γεγονότα. Βλέπομε τὰ άτομα ν' ἀντιδρῶν μὲ πρᾶξις εἰς σὲ ὅσα συμβαίνουν κατὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ μύθου. Στὸ διήγημα «Σκοῦρα», ἕνα ἀπ' τὰ πιὸ δυνατὰ μέσα στὴν ἀπλοικότητα του, ὁ κουμπάρος Γαλανοσήφης δίνει τὴ λύση μὲ μιά ντουφεκιά. Τὰ ἴδια καὶ στὸν «Κερκέζο». Ὁ Ἄνδρουλιὸς ἀπαντᾷ στὴν προσβολὴ τοῦ Σαϊτονικολῆ, φέρνοντάς του τὸ ντουφέκι τοῦ Κιρκάσιου πού σκότωσε. Κί' ὁ συγγραφέας δὲν ἔχει πιά νὰ προσθέσει τίποτα.

Αὐτὴ ἡ λιτότητα τῆς οὐσίας γίνεται καὶ λιτότητα τῆς μορφῆς. Τὸ «ἦθος» τοῦ Κονδυλάκη ἐκφράζεται μὲ τὸ ὕφος του. Δὲν ξέρω ἄλλον ἀπ' τοὺς πεζογράφους μας, πού μὲ τόσο λιτὰ μέσα καὶ μὲ τόσο γυμνὸ λόγῳ νὰ ἔχει φτάσει σὲ τέτοια παραστατικὴ δύναμη. Τοῦτο εἶναι, νομίζω, ὅτι τοῦ ἐξασφαλίζει τὴ διάρκεια. Γιατὶ ὁ Κονδυλάκης ἀνήκει στὴς ἐλάχιστες περιπτώσεις, πού ἔχουμε ὕφος, χωρὶς φανερὴ ἐπιδίωξη ὕφους. Κάτι τὸ κλασικὸ. Τὸ ὕφος ἐδῶ ἐμφανίζεται ἔτσι, ἐπειδὴ τέτοια εἶναι κ' ἡ νοοτροπία τοῦ ἀφηγητῆ. Ὁ ἴδιος, δταν διάβασε τὸν Ξενοφῶντα, εἶπε: «Ἰδοὺ τὸ ὕφος μου...»¹⁴ Καὶ θάπρεπε, ἀλήθεια, ν' ἀνατρέξουμε πίσω στὸν Ξενοφῶντα καὶ τὸν Λουκιανὸν, γιὰ νὰ βροῦμε τὸ προηγούμενόν του.

Τὸ ὕφος τοῦ Κονδυλάκη ξεχωρίζει μὲ τὴ λακωνικότητά του, τὴν ἀποφυγὴ κάθε συναισθη-

χει, πραγματικά, μιὰ φοβερὴ ἰκανότητά νὰ δίνει ἀνθρώπους, ἀπὸ τὸ διαστικὸ τους σκιτσάρισμα ὡς τὴν ἀνάδειξη τῶν βαθυτέρων τοὺς χαρακτηριστικῶν.

Ἐπὶ τὴν ἀνάγκη, τὴν πιὸ πολλὰς φορὰς, τὸ κέντρο ἕνα πρόσωπο, ἕνας ἀνθρώπινος τύπος, κί' ἀνάλογα μὲ τὴν ἔκταση τοῦ διηγήματος καὶ τὴν ἀνάγκη τοῦ μύθου, περιστοιχίζεται ἀπὸ ἑνα-δυὸ δευτερεύοντες χαρακτήρες. Οἱ ἥρωές του, συμπαγεῖς καὶ μονολιθικοὶ οἱ περισσότεροι ἢ συμπαθητικὰ κωμικοὶ, εἶναι συχνὰ ἀνθρώποι πού δὲν τοὺς πιάνει τὸ μάτι μας ἀπ' τὴν ἀρχή, γιατί δὲ μᾶς ἀφίνει νὰ ὑποπτευθοῦμε τὴς ἰκανότητες καὶ τὴς ἀρετῆς τοὺς ἢ ἐξωτερικῶς τοὺς ἐμφάνιση, ὅπως ὁ Ἄνδρουλιὸς στὸν «Κερκέζο» καὶ ὁ Μουσαχουντῆς στὸ «Γέρο». Ἡ ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση μᾶς δίνεται ἀπ' τὴν πρώτη στιγμή, ἀλλὰ ἀφοῦ διαγράψει ἐξωτερικὰ τὸν τύπο, κατόπιν μᾶς τὸν ἀποκαλύπτει μὲ τὰ «δρώμενα», ἔτσι ὥστε ἡ λύση τοῦ διηγήματος νὰ ταυτίζεται μὲ τὴν ἀποκάλυψη τῆς φυσιογνωμίας τοῦ κεντρικοῦ ἥρωα, σάμπως αὐτὸ καὶ μόνο νὰ ἦταν ὁ κύριος στόχος του.

Ἐλάχιστες εἶναι κ' οἱ σκέψεις, πού παρεμβάλλονται στὴν ἀφήγησή του, κί' ἀκόμα πιὸ σπάνιοι οἱ στοχασμοί. Ὅπως καὶ στὰ δυὸ μεγαλύτερα πεζογραφημάτα του, ὁ Κονδυλάκης μᾶς παρουσιάζει κ' ἐδῶ πρὸς ὄψωπα καὶ πρᾶγματτα, «δρώμενα» καὶ χαρακτῆρες—κί' ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ, ὅσο κί' ἂν δὲν ἀνήκει σὲ καμιά σχολή, μοιάζει νατουραλιστής. Δὲ γίνεται ἀνάλυση ἀνεξάρτητη ἀπ' τὰ γεγονότα. Βλέπομε τὰ άτομα ν' ἀντιδρῶν μὲ πρᾶξις εἰς σὲ ὅσα συμβαίνουν κατὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ μύθου. Στὸ διήγημα «Σκοῦρα», ἕνα ἀπ' τὰ πιὸ δυνατὰ μέσα στὴν ἀπλοικότητα του, ὁ κουμπάρος Γαλανοσήφης δίνει τὴ λύση μὲ μιά ντουφεκιά. Τὰ ἴδια καὶ στὸν «Κερκέζο». Ὁ Ἄνδρουλιὸς ἀπαντᾷ στὴν προσβολὴ τοῦ Σαϊτονικολῆ, φέρνοντάς του τὸ ντουφέκι τοῦ Κιρκάσιου πού σκότωσε. Κί' ὁ συγγραφέας δὲν ἔχει πιά νὰ προσθέσει τίποτα.

Αὐτὴ ἡ λιτότητα τῆς οὐσίας γίνεται καὶ λιτότητα τῆς μορφῆς. Τὸ «ἦθος» τοῦ Κονδυλάκη ἐκφράζεται μὲ τὸ ὕφος του. Δὲν ξέρω ἄλλον ἀπ' τοὺς πεζογράφους μας, πού μὲ τόσο λιτὰ μέσα καὶ μὲ τόσο γυμνὸ λόγῳ νὰ ἔχει φτάσει σὲ τέτοια παραστατικὴ δύναμη. Τοῦτο εἶναι, νομίζω, ὅτι τοῦ ἐξασφαλίζει τὴ διάρκεια. Γιατὶ ὁ Κονδυλάκης ἀνήκει στὴς ἐλάχιστες περιπτώσεις, πού ἔχουμε ὕφος, χωρὶς φανερὴ ἐπιδίωξη ὕφους. Κάτι τὸ κλασικὸ. Τὸ ὕφος ἐδῶ ἐμφανίζεται ἔτσι, ἐπειδὴ τέτοια εἶναι κ' ἡ νοοτροπία τοῦ ἀφηγητῆ. Ὁ ἴδιος, δταν διάβασε τὸν Ξενοφῶντα, εἶπε: «Ἰδοὺ τὸ ὕφος μου...»¹⁴ Καὶ θάπρεπε, ἀλήθεια, ν' ἀνατρέξουμε πίσω στὸν Ξενοφῶντα καὶ τὸν Λουκιανὸν, γιὰ νὰ βροῦμε τὸ προηγούμενόν του.

Τὸ ὕφος τοῦ Κονδυλάκη ξεχωρίζει μὲ τὴ λακωνικότητά του, τὴν ἀποφυγὴ κάθε συναισθη-

12. «Ὁ δρυκόλα κ. κ. κ. ζ.» ἔπου καὶ παρὰ πᾶν, σελ. 151.

13. «Ἰωάννης Κονδυλάκης» περιοδ. «Νέα Ἐστία», τεύχος 141, 1 Νοεμβρίου 1932, σελ. 1164.

14. Ὅπου καὶ στὸ σημείωμα 9, σελ. 655

ματισμοῦ καὶ κάθε ρητορικοῦ στόμφου, ἕνα ὕψος ἐντέλως προσωπικό, ἀπογυμνωμένο ὀλοκληρωτικὰ σχεδὸν ἀπὸ σχήματα λόγου καὶ ποιητικῆς ἐξάρσεις, λιτὸ καὶ πνευματώδες, συχνὰ εἰρωνικό, σὲ ἀπλουστευμένη καθαρεύουσα, πού κυμαίνεται ἀπὸ τοὺς πιὸ ἀρχαιοφανεῖς τύπους ὡς τοὺς πιὸ δημοτικοὺς, ἀνάμικτη μὲ κρητικούς ιδιοματισμοὺς καὶ λαϊκῆς ἐκφράσεις. Στὰ διηγήματα ἰδίως τοῦ «Ὁ ταν ἤμου ν δάσκαλοσ» ἡ γλῶσσα του διατηρεῖ ὅλη τὴν ἰδιοτυπία της. Ἐδῶ βρίσκεται ἡ αὐθεντικὸς Κονδυλάκης, ὅπως τὸν διαμρτικὸ γλωσσικό του αἰσθημα μὲ τὰ λόγια διώματά του καὶ τὴ γλῶσσα τῆς ἐφημερίδας, ὁ γλωσσικὰ ἰδιόρρυθμος, πού δὲ διστάζει νὰ βάλει τὴν «δολιχόσκιον λαζαρίναν» καὶ τὸν «ὕψικάρηνον Νήφωνα» πλάι στὰ «ξεβεωμένα ἄλογα» καὶ στὰ «κολύμπημα», καὶ τὸ «ἀπέθανεν» καὶ τὸ «ἐμειδία» πλάι στὰ «ἔστιβα τὸ μυαλό μου» καὶ τὸ «ἐσφιχτήκαμε σὰ σαρδέλλες», γιὰ νὰ φτάσει στοὺς διαλόγους ὡς τὴν «προσβολάρα», τὸ «ἀπομουρίσει» καὶ τὸ «ἀνεμπαίγνιδο». Ὁ Ἄριστος Καμπάνης, σὲ μιά διάλεξή του στὸν «Παρνασσό», μὲ πολλὴ ὀξυδέρκεια τὰ πρόσεξε ὅλα αὐτά:

«Ὅτε ἡ καθαρεύουσα τοῦ ἴτο ἀμιγῆς καθαρεύουσα (ἴτο μάλλον κράμα καθαρολογικῶν καὶ ζωντανῶν στοιχείων), ὅτε ἡ δημοτικὴ τοῦ ἴτο ἡ τυπικὴ δημοτικὴ τοῦ Καρκαδίτσα. Γνωρίζομεν δὲ ὅλοι πόσον ὁ Κονδυλάκης ἐπολέμησε τὰς ὑπερβολὰς τοῦ Ψυχαρισμού, τοὺς μεταπλασμοὺς τοῦ Πάλλη, καὶ πόσον κατεφέρθη κατὰ τῆς ἀπέναντι τοῦ Ψυχάρη ἐπιεικείας τοῦ Κωστή Παλαμά. Ἄλλ' εἶτε εἰς τὴν καθαρεύουσαν, εἶτε εἰς τὴν ἀπλήν, εἶτε εἰς τὴν μικτὴν, εἶτε εἰς τὰς ἐφημερίδας, εἶτε εἰς τὰ περιοδικὰ, εἶτε εἰς τὰ διδλία ὁ μεταφραστὴς αὐτὸς τῶν «Ἀπάντων» τοῦ Λουκιανοῦ ὑπῆρξεν ἕνας Ἄττικὸς ἀγνοῶν τὸν κόμπου καὶ τὴν ἔμφασιν τῶν Λατίνων, ἀπὸ σ τ ἔ ρ γ ω ν τὴν ρητορικὴν καὶ πᾶσαν ἐπὶ τὸ θορυβωδέστερον καὶ ἐκπληκτικώτερον μεταμφίεσιν τῆς ἀπλῆς σκέψεως.»¹⁵

Ἦφος τόσο λιτὸ καὶ ἀπαλλαγμένο ἀπὸ σχήματα, θὰ κινδύνευε ἴσως νὰ εἶναι ξερό, ἂν δὲν ὑπῆρχε τὸ χιοῦμορ. Τὸ χιοῦμορ καὶ ἡ παραστατικὴ δύναμη, δὴ ἀπ' τὰ πιὸ αὐθεντικὰ γνωρίσματά του, εἶναι ἐκεῖνα πού δίνουν τὴ γλαφυρότητα στὴν ἀφήγησι. Λίγο «ἀττικὸν ἄλας» σὲ κρητικὸ ἠθογραφικὸ πλαίσιο. Τὸ εὐτράπελο μὲ τὸ δραματικὸ συναγωνίζονται συνήθως στὶς σελίδες του. Ἄλλοτε τὸ δραματικὸ ἐπικρατεῖ, καὶ τὸ εὐτράπελο τοῦ δίνει ἐντονώτερο χαρακτήρα· ἄλλοτε ἐπικρατεῖ τὸ εὐτράπελο καὶ τὸ δραματικὸ μένει σὰν δευτερεύουσα νότα. Μὰ καὶ στὴ μιά καὶ στὴν ἄλλη περίπτωσι, τὸ χιοῦμορ ἀποτελεῖ φυσικὸ καὶ ἀβίαστο

στοιχεῖο τοῦ ὕψους του, ἕνα χιοῦμορ πότε πικρὸ καὶ πότε «πνευματώδες», πού σχολιάζει καὶ ταυτόχρονα σκιαγραφεῖ — κι' ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ, ἀνήκει στοὺς «διασκεδαστικούς» συγγραφεῖς, μὲ τὴ σημασία πού ἔδινε στὴ λέξι ὁ Ξενοπούλος.

Περισσότερο ὁμως κι' ἀπὸ διασκεδαστικός, ὁ Κονδυλάκης ἦταν οὐσιαστικὸς συγγραφέας. Οὐσιαστικός, σχετικὰ πάντοτε μὲ δ,τι θεωροῦσε οὐσιαστικὸ ὁ ἴδιος καὶ ἡ ἐποχὴ του. Ὁ Φῶτας Πολίτης, φαίνεται, τὸ πρόσεξε αὐτό, ὅταν σημείωνε, πὼς «εἶναι τὸ σπάνιον φαινόμενον Ἕλληνας λογοτέχνη, ὁ ὁποῖος γράφει, ἐπειδὴ ἔχει κάτι θετικὸν καὶ ὄρισμένον νὰ εἴπη.»¹⁶ Μπορεῖ ἀπὸ τὰ διηγήματά του, καὶ γενικότερα ἀπ' τὸ ἔργο του, νὰ λείπει ἡ ἔντονη δραματικότης καὶ οἱ δυνατὲς συγκρούσεις· μπορεῖ ἀρκετὰ ἀπ' τὰ μικρότερα τῶν ἰδίως διηγήματα νὰ μένουν ἀπλὰ σκίτσα, χωρὶς νὰ κατορθώνουν νὰ πᾶνε πέρα ἀπ' τὴν ἠθογραφία. Ἄλλὰ οἱ ἐλλείψεις τούτες ἀναπληρώνονται εὐπρόσωπα ἀπὸ τὴ γλαφυρότητα του, τὴν παραστατικὴ του δύναμη, τὶς βαθιῆς ψυχολογικῆς του παρατηρήσεις, τὸ ὕφος καὶ τὸ χιοῦμορ του καὶ τὸ στοιχεῖο τῆς ὑποβολῆς, πού τὸ χρησιμοποιεῖ κάποτε σὰν ὑπόκρουσι, ὅταν ἡ ἀφήγησή του ἀγγίζει τὰ ὄρια τοῦ δραματικοῦ, ὅπως στὸ τέλος τοῦ πρώτου διηγήματος τῆς σειράς «Ὁ ταν ἤμου ν δάσκαλοσ»:

«Μετὰ πέντε ἡμέρας ἀνεχώρου. Εἶχα ἐγερθῆ ἀπὸ τὴν αὐγὴν διὰ ν' ἀποφύγω τὸν καύωνα τῆς ἡμέρας. Ἐφύσα δυνατὸς ἄνεμος, ὅστις διέσειε τὰ παραθυρόφυλλα. Ἐνῶ δὲ παρεσκευαζόμην, ἤκουσα τοὺς σκύλλους μου νὰ ὑλακτοῦν μακρῶς ἔξω καὶ ἔτρεξαν διὰ νὰ ἴδω τί συνέβαινε. Οἱ σκύλλοι ἦσαν εἰς τὸν κήπου τῆς Φωτεινῆς, ἀλλ' ἄνθρωπον κανένα δὲν ἔβλεπα. Ἀνέβηκα εἰς τὸν φράκτην καὶ τότε παρουσιάσθη ἐνώπιόν μου φρικτὸν θέαμα. Ἄνθρωπος ἐκρέμετο εἰς ἕνα ἐκ τῶν χαμηλῶν κλάδων τῆς συκαμινέας καὶ οἱ σκύλλοι ἀναβλέποντες πρὸς αὐτόν, ὑλάκτουσαν ὡς νὰ τὸν ἐπέπλητταν διὰ τὸ ἀνόητον ἐκεῖνο μετεώρισμα.»¹⁷

Οἱ συγγραφεῖς πού ἀκεραίωνουν τὶς προθέσεις τους κατὰ τρόπο ἀνεπανάληπτο, κι' ὅταν ἀκόμα ὁ κόσμος τους ξεπερνιέται, ἀποκοτῶν διάρκεια. Γιατί, ἀνάλογα μὲ τὴν πνοὴ καὶ τὴν ἐκφραστικὴ τους δύναμη, ἔχουν καταφέρει νὰ κλείσουν καὶ νὰ διατηρήσουν μέσα στὴ μορφή ζωντανῆς τὶς διαθέσεις, τὶς ροπὲς καὶ τὶς ἀντιλήψεις ἐνὸς κόσμου, μαζί μὲ κάτι ἀπ' τὸ ἴδιο τους τὸ εἶναι. Κι' ὁ Κονδυλάκης ἦταν ἕνας ἀπ' αὐτούς. Κάτι πού ἀντέχει.

ΚΩΣΤΑΣ ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΣ

16. «Ἐκλογὴ ἀπὸ τὸ ἔργον σου», Ἀ' τόμος, [1938], σελ. 59.

17. Ὅπου καὶ παραπάνω, σελ. 69.

15. Περιοδ. «Ἐλληνικὴ Δημιουργία» ἔργον καὶ παραπάνω, σελ. 655.

Ο ΚΟΝΔΥΛΑΚΗΣ

Α'

Ένα γνωρίζω ἄριστον τρόπον πληρωμῆς φόρου συμπαιθείας καὶ τιμῆς πρὸς τοὺς ἐκλείποντας ἐκλεκτοὺς ἐργάτας οἱ ὅποιοι μᾶς ἀφήνουν κληρονομίαν ἔργου ποῦ ἀπέδειξε μίαν ἀλήθειαν ἢ ποῦ ἐξωγόνησε κάποιαν ὠραϊότητα (ἀλήθειαν κ' ἐκείνην εἰς τὴν ἐντέλειαν)· ὁ τρόπος οὗτος εἶναι ἡ ἡρεμὸς ἐπισκόπησις, βραχεῖα ἢ διεξοδική — ἀδιάφορον — τοῦ ἔργου ἐκείνου.

Ὁ Κονδυλάκης, δημοσιογράφος καὶ λογοτέχνης, εἰς πλείστα καθημερινὰ φύλλα τῆς ἑλληνικῆς πρωτεύουσας καὶ τῆς ἰδιαιτέρας πατρίδος του κατασπεύρας, γοργῆν, ἐπίκαιρον, ἢ ἐπεξιργασμένην καὶ καλλιτεχνικώτερον σχηματισμένην τὴν ἐργασίαν του εἰς ἄρθρα, εἰς χρονογραφήματα, εἰς ἀπομνημονεύματα, εἰς ἱστορικὰ δοκίμια, εἰς πραγματείας παντοίας, ἦτο γέννημα καὶ θρέμμα τῆς Κρήτης. Ἡ Κρήτη ὑπῆρξε τὸ θέμα του καὶ ἡ Μούσα του, ἡ γῆ ποῦ τὸν ἐπότισε καὶ τὸν ἀνέδειξε, τοῦ ἔβαλε τὴν πέναν εἰς τὸ χέρι διὰ τὰ γ ρ ἄ φ η' δηλονότι διὰ τὰ ρίπτη εἰς τὸ χαρτί τὰς παρατηρήσεις του καὶ τὰς σκέψεις, τὰς ἐντυπώσεις του καὶ τὰς συγκινήσεις, τὴν εὐθυμίαν του καὶ τὴν μελαγχολίαν του, τὸ μέθυ του καὶ τὴν ἐμπνευσίν του, ὡς ἄπλοος ὑπομηματιστής, ὡς εὐτράτελος χρονογράφος, ὡς πρωτότυπος παρατηρητής, ὡς ποιητὴς τοῦ ὁποῦο ἡ χάρις δὲν ὑπολείπεται εἰς τίποτε τῆς χάριτος τῶν ἐνδόξων πρωτοπλαστῶν τῆς νέας ἑλληνικῆς φιλολογίας, τῆς ἐγκαινισθείσης εἰς τὴν Κρήτην μετὰ τὸν «Ἐρωτόκριτον» τοῦ Κορνάρου καὶ μετὰ τὴν «Ἐρωφίλην» τοῦ Χορτάση. Ἄλλ' οἱ πρόγονοί του, ἀκμάσαντες πρὸ τεσσάρων, ὡς ἐγγιστα, αἰῶνων, ἀνήκουσιν εἰς τὸν καιρὸν τῶν ὡς ἐκ τοῦ φιλολογικῆ εἶδους τὸ ὁποῖον, ἀναγκαίως, ἐξέλεξαν διὰ τὰ ἐκδηλώσων τὴν δημιουργικὴν τὴν ἀτομικότητα, ὁ πρῶτος τὸ ἱπποτικὸν ἔπος, ὁ δεύτερος τὴν κλασικίζουσαν τραγωδίαν, κατὰ ζῆλον Ἰταλικῶν προτύπων — ὁ Κονδυλάκης, τέκνον τοῦ εἰκότου αἵματος, ἐξεδήλωσε τὴν πνευματικὴν του ὑπέροχον ἰδιοφυίαν, κυριώτατα, εἰς τὸ Διήγημα, τὸ σπουδαιότατον τοῦτο, πολύτροπον, δημοκρατικόν, καὶ τὰ μάλιστα ἐλευθεριάζον εἰς τὴν σύνθεσίν του εἶδος τοῦ καλλιτέχνου λόγου, περικλεῖον, ζωγραφίζον, ἐκτυλίσσον καὶ στιγματίζον καὶ ἐξαΐρον καὶ κρίνον καὶ ἐξωραίζον τὴν ζωὴν ἀπὸ τῶν μαγικῶν παραμυθιῶν τῆς γραιῆς μάμμης μέχρι τῶν πολυτόμων μυθιστοριῶν τῶν μεγαλωνύμων κριτῶν τοῦ ἀνθρώπινου βίου.

Ὁ Κονδυλάκης, ἐπὶ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν ἐμφανιζόμενος εἰς τὴν πρώτην σελίδα τῆς ἐφημερίδος ταύτης ὡς Δ ι α β ἄ τ η ς, κατέλιπεν ἀναμφιδόλως ζωηρότατα ἴχνη δυσκολοεξάλειπτα εἰς τὴν μνήμην τοῦ κόσμου τοῦ τακτικῶς ἀναγινώσκοντος τὸ «Ἐμπρός» πᾶς λόγος περὶ τοῦ Διαβάτου εἰς τὰς στήλας ταύτας δὲν θὰ περιέχη τίποτε τὸ ἀποκαλυπτικόν. Ἄλλὰ παράλειψις θὰ ἦτο, εἰς λόγον ἐπισκοποῦντα ἔστω καὶ διὰ γενικωτάτων συντόμων γραμμῶν τὸ σύνολον ἐργασίας ἀνθρώπου τῶν γραμμάτων, ὁποῖος ὁ Κονδυλάκης, νὰ μὴ τονισθῇ ὅτι οὗτος μετ' ἄλλων εὐαριθμῶν ἀριστέων τοῦ λόγου, πρῶτος συνετέλεσεν ὅπως τὸ δημοσιογραφικὸν χρονογράφημα κατὰ τὰς εὐτυχεστέρας στιγμὰς τῆς ἐκδηλώσεώς του ἀνυψωθῇ εἰς περιωπὴν λογοτεχνικοῦ εἶδους αὐτονόμου, μετέχοντος, κατὰ τὰς περιστάσεις καὶ κατὰ τὰς κλίσεις τοῦ γράφοντος, τῆς γελοιογραφίας καὶ τῆς σατύρας, τῆς παρατηρήσεως τοῦ μυθιστοριογράφου καὶ τῆς συγκινήσεως τοῦ ποιητοῦ, τῆς εἰρωνείας καὶ τῆς πολυγωνισίας, τῆς ζωγραφίας τῆς καθημερινῆς ζωῆς καὶ τῆς ἰδεολογίας, τῆς ἐπισήμου ἀλυγισίας τοῦ λογιωτάτου καὶ τῆς ἐναργούς ἀφελείας τοῦ δημοτικιστοῦ, εἰς τὰ σύντομα, κομματιαστά, γοργοκίττα, καὶ ὡς ἐπὶ ποδηλάτων βαίνοντα ἡμέραν παρ' ἡμέραν, ἐφημεριδογραφικὰ καὶ ἐφήμερα αὐτοσχεδίσματα. Ταῦτα μᾶς ἐνθυμίζουν ὅτι οἱ συντάκται τῶν θὰ ἠδύνατο νὰ διαπρέψουν ὡς λογοτέχνη περιωπῆς ἕαν παρείχτο εἰς τούτους ἡ εὐκαιρία νὰ προσδώσουν εἰς τὰ ἔργα τῶν τὴν συγκροτημένην χάριν ἐνδὸς βιβλίου. Καὶ τὸ σπουδαιότερον, μᾶς φέρουν νὰ ἐνοήσωμεν ὅτι τὴν σπουδαιότητα καὶ τὴν εὐφυίαν τοῦ συγγραφέως δὲν τὴν ἀποδεικνύει ἀποκλειστικῶς τὸ εἶδος τοῦ λόγου ὅπερ ἐξέλεξε καὶ καλλιεργῆ καὶ πλουτίζει· ἀλλὰ στοχαστικώτερον ἀκόμη, καὶ θετικώτερον, ὁ συγγραφεὺς ἀναδεικνύει, σχηματίζει καὶ μετασχηματίζει, πλουτίζει καὶ ξηραίνει τὰ εἶδη τοῦ λόγου διὰ τῶν ὁποίων ἐμφανίζεται. Μάλιστα θὰ προέβαινον εἰς τὸ νὰ ἐπαναλάβω: Εἶ δ η δὲν ὑπάρχουν ὑπάρχουν συγγραφεῖς.

Ὁ Κονδυλάκης ἐμόρφωσε τὸ χρονογράφημα μὲ ὄλην τὴν πρωτοτυπίαν καὶ τὴν εὐρυθμίαν τοῦ ταλάντου του. Χωρὶς ἔντασιν καὶ μεγαληγορίαν, καὶ λυρικὴν ἢ ρητορικὴν εὐγλωττίαν, καὶ διακόσμησιν τῆς φράσεως καὶ σπανιότητα τῆς λέξεως, ἡσύχως, οἶονεὶ ἀπλάστως, μὲ κοινὰ καὶ καθιερωμένα ὀνόματα καὶ σχήματα τῆς δημο-

σιογραφικῆς καθαρευούσης αὐτοσχεδιάζων ἀφροντιστίως, ὡς ἐφαίνετο, εἰς τὰ τραπέζια, συχνὰ πυκνὰ, τῶν καφενείων τὰ χρονογραφήματά του, τὰ διέπλαττεν ἐν τούτοις ἐν ταυτῷ εἰς κοινωνιολογικὰ ἀρθρίδια, εἰς ψυχαγωγικὰς διηγήσεις, εἰς κριτικὰς γνωμοδοτήσεις, εἰς εὐτραπέλους ἱστορίας, εἰς γραμμάς, ἀπαραιτήτους πλέον καθισταμένας διὰ τὸ πολὺ τῶν ἀναγνωστῶν φύλλον, ὁποῖον τὸ «Ἐμπρὸς», μέσα εἰς τὰς ὁποίας τὸ χιοῦμορ καὶ ἡ παρατήρησις, τὸ παίγνιον καὶ ἡ σοβαρότης συνεπλέκοντο δυσδιακρίτως, ἀλλὰ διὰ τοῦτο καὶ καθίσταντο εὐάρεστοι καὶ ἐπιζήητοι. Καὶ ὅμως, ὑπεράνω πολὺ τοῦ τίτλου τοῦ χρονογράφου, ὁ Κονδυλάκης καταλαμβάνει ἐπιζήηλον θέσιν ἐπὶ ἱστορίας τῶν νέων ἑλληνικῶν γραμμάτων ὡς σμιλευτῆς διηγημάτων, κυριώτατα δὲ ὡς συγγραφεὺς τοῦ «Πατούχα», τοῦ «Ὅταν ἦμουν δάσκαλος» καὶ τῆς «Πρώτης Ἀγάπης», τοῦ τριπτύχου, τὸ ὁποῖον ἐξωγράφησε μὲ φυσιολατρικὴν ζέσιν καὶ μὲ κατάνυξιν θρησκευτικὴν, ὡς διὰ νὰ συνεχίσῃ καὶ συμπληρώσῃ τὸ ἔργον τῆς Σχολῆς δὲν ἐνθυμοῦμαι πλέον τίνων εἰκονογράφων τῆς ἐνδόξου γενετήρας του, παρὰ τὸ πλευρὸν τῶν Κρητῶν ποιητῶν τοῦ παρελθόντος.

Β'

Ἡ ζωὴ του μοῦ ἐμφανίζεται ὡς διαρκῆς τολάντευμα μεταξὺ τοῦ πόθου ἀπὸ τὴν ριζωμένην εἰς τὰ βάθη τῆς ψυχῆς του εἰκόνα τῆς ἰδιαίτερας πατρίδος του καὶ τῆς ἀνάγκης ἢ ὁποῖα τὸν συνεκράτει ἐδῶ εἰς τὴν πρωτεύουσαν. Ξερριζωμένος ἀπὸ τὰ πάτρια ἐδάφη ἔζη ὡς νὰ ἔδραττε πᾶσαν εὐκαιρίαν νὰ ξαναριζώσῃ ἐκεῖ εἰς τὸν ζωογονοῦντ' ἀέρα, διὰ τοὺς ὠρίμους καὶ τοὺς εὐχόμενος καρπούς. Ἐσπουδάζε μαθητῆς εἰς τὸ Βαρβάκειον. Τὸ 1877 διακόπτει τὰς σπουδὰς του, ἐπανέρχεται εἰς τὴν Κρήτην, μετέχει τῆς ἐπαναστάσεως. Ἐπανέρχεται εἰς τὰς Ἀθήνας τὸ 1883. Ἀποπερατῶναι τὰς σπουδὰς του. Ἐγκαινίζει τὴν εἰσοδὸν του εἰς τὴν λογοτεχνίαν μὲ διήγημα, κατὰ τὸ 1884, ἐπαίνεθ' εἰς ἓνα διηγηματογραφικὸν ἀγῶνα. Τὸν εἶχεν ἰδρύσει ἡ «Ἐστία», περιοδικὸν τότε, διευθυνόμενον ἀπὸ τὸν φιλοπρόδον Κασδόνην. Εἰς τὸν ἀγῶνα ἐκείνον παρουσιάζονται κατὰ πρῶτον ἀθληταὶ ἢ νικηταί, διακριθέντες ὕστερον ἢ ἀκούμενοι εἰς τὰ γράμματα, ὁ Κλέων Ραγκαβῆς, ὁ Δροσίνης, ὁ Ξενοπούλου. Ἡ ἐφημερίς, μεθ' ὅσα καὶ ἂν ψιθυρίζουν ἐναντίον τῆς, φιλόξενος πάντοτε στέγη καὶ σταθμὸς ἐνεργείας διὰ πολλοὺς ἐκλεκτοὺς τοῦ Λόγου, ἦνοιζε τὰς πύλας τῆς εἰς τὸν νεαρὸν λογογράφον. Τοῦ κάκου. Τὸν νοσταλγὸν ἐπανευρίσκωμεν εἰς τὸ τρικυμισμένον πάντοτε νησί του· διδάσκαλον πρῶτον εἰς τὰ Χανιά πάλιν, καὶ εἰς τὸ Ἡράκλειον. Ἀλλὰ τὸν παρᾶσσει ἡ λαίλαψ τῆς ἐπαναστάσεως πάλιν, ἐνδημικῆς εἰς τὰ ἥρωικὰ χρονικὰ τῆς «μεγαλομάρτυρος», καθὼς τὴν ἀπεκαλοῦμεν τότε μὲ τὴν ὠραίαν ρομαντικὴν γλῶσσαν τῆς φιλοπατρίας. Τὸ 1889 ὁ δημοσιογράφος, πρόσφυξ εἰς τὰς Ἀθήνας. Συνεχίζει τὴν ἐργασίαν του εἰς φύλλα, ὁποῖα ἡ «Ἐφημερίς», τὸ «Ἄστυ», τὸ «Σκρίπτ»,

ἢ «Ἐστία». Ὅριστικῶς ἐγκαθίσταται καὶ μὲ ὄλην τὴν ἐπιφυλακτικὴν προσωνομίαν ὡς Διοῦ, εἰς τὸ «Ἐμπρὸς», δίδει ἐκεῖ νέαν ἀνθισιν εἰς τὸ χρονογράφημα, τὸ ὁποῖον ἐν τούτοις ἐκαλλιτέχνη εἰς τὰς αὐτὰς στήλας ὁ Ζαχαρίας Παπαντωνίου. Καὶ τέλος δὲν ἐγκαταλείπει τὸ «Ἐμπρὸς» παρὰ διὰ νὰ ἐπανίδῃ ἄλλην μίαν φορὰν τὴν Κρήτην καὶ νὰ ἀποθάνῃ ἐκεῖ.

Εὐρίσκεται εἰς τὸ στοιχεῖον του. Μᾶς δίδει νὰ τὸ αἰσθανθῶμεν εἰς τὴν «Πρώτην Ἀγάπην» ἢ λυρικῆ συνολικῆ ἀπὸ τῆς κορυφῆς τῆς Δίκτης ἐποπτεία τῆς πέριξ φύσεως. «Μία μέρα, ἐπὶ λέξει γράφει, φθάσαμε ἀνατολικώτερα σ' ἄλλη κοιλάδα πού τὴ λένε Λάπαθο. Ἄλλη μέρα κάναμε κάτι δυσκολώτερο καὶ τολμηρότερο· ἀνεδίκαμε στὸν Ἀφέντη. Ἡ μαδῶρα κείνη εἶναι ἢ ψηλότερη καὶ περὶ κεντρικῆ κορυφῆς τῆς Δίκτης· κ' ἔπειθ' ἔξεπρηνά στὸ ὕψος ὅλα τὰ γύρω βουνά, τὸ θέαμα πού παρουσιάσθη μπροστά μας ἦτο διάπλοτο καὶ μέγιστο. Ἡ Κρήτη φαίνονταν στὴ μεγαλειτέρῃ τῆς ἐπιμήκη ἔκτασι, ἀνάμεσα σὲ δυὸ θάλασσες, τὸ Κρητικὸ καὶ τὸ Λιδικὸ πέλαγος. Στὴ μέση στεκόταν ὁ κανονικὸς ὄγκος τοῦ Ψηλορείτη κ' ἄ δὲ μᾶς ἐμπόδιζαν νέφη θὰ βλέπαμε ἴσως καὶ τὰ Λευκὰ Ὅρη δυτικώτερα. Ὁ κάμπος τῆς Μεσσαράς ἀπλώνεται ὑπὸ μεταξὺ τῆς Ἰδης καὶ τῆς Δίκτης διάστημα καὶ στὴ βορεινῇ παραλίᾳ διακρινόταν, σὰν ἀσπριδερῆ κηλίδα, τὸ Ἡράκλειο κ' ἀπέναντί του τὸ νησί Δία. Ἀνατολικὰ μὲν διαδοχῇ βουνῶν καὶ κοιλάδων· κ' ἔπειτα τελείωνε ἡ Κρήτη στὴ Σητεία· κ' ἄλλη θάλασσα παρουσιαζόταν ἀπὸ κεῖ μὲ δυὸ νησιά, τὴν Κάσσο καὶ τὴν Κάρπαθο». Καὶ ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ τόνου συνεχίζει μεγαλοπρεπῶς ὁ Κρῆς διηγηματογράφος τὸ ἀγγίγμα ὄλων τῶν χορδῶν τῆς γεωγραφικῆς λύρας διὰ τὴν πατρίδα του.

Διαμένων εἰς τὰς Ἀθήνας, ἐχρησιμοποιοῖ πλουσίαν πρὸς ἐκμετάλλευσιν ὕλην, τὰς «Ἡμέρας κινδύνων καὶ φόβων» ἀπὸ τὰ ἀπομνημονεύματα τῶν κρητικῶν Ἐπαναστάσεων. Ἄν καλῶς ἐνθυμοῦμαι καὶ εἰς τὴν κατοχὴν τῆς Κρήτης ἀπὸ τὸν Ἑλληνικὸν στρατὸν κατὰ τὸ 1896 εἶχε παρακολουθήσει τὸν στρατὸν καὶ ἦτο δασιλῆς εἰς ἀναγραφὰς καὶ εἰς ἀφηγήσεις ἐπεισοδίων καὶ ἀνεκδότων. Τὰ μυθιστορήματα πού ἐσκάρωνε διὰ τὰς ἐπιφυλλίδας ἀθηναϊκῶν ἐφημερίδων, λ.χ. τοὺς «Ἀθλίους τῶν Ἀθηνῶν» καὶ «Τὸ 62», ὁμολογῶ ὅτι δὲν μοῦ ἔτυχεν εὐκαιρία νὰ γνωρίσω· πιστεύω ὅτι δὲν προσθέτουں τίποτε σχεδὸν εἰς τὸ βάρος τοῦ ἔργου του, ἐὰν κρίνω καὶ ἀπὸ τὸν τρόπον μὲ τὸν ὁποῖον συνήθιζε νὰ ἐκφράζεται περὶ αὐτῶν. Τὸν «Πατούχαν» ὅς τὸ ἔγραψεν ἐδῶ τὸν ἐχάραξε μὲ πτερὸν τίς οἶδε τίνος κρητικῆ ἀγριοπρῶτερου, βουτηγμένου εἰς μελάνιν κόκκινον κατασκευασμένου εἰς ἐν ἀπὸ τὰ μαγαζία τοῦ χιοῦμορ πού ἐγεννήθη καὶ πού ἔζησε τὰ πρῶτα χρόνια του· τὸ χωριὸν εἰς τὸ ὁποῖον, σπρωγμένη ἀπὸ τὸ ἀκοίμητον αἴσθημά του κατέφυγεν ἢ φαντασία του, διὰ νὰ μεταδώσῃ μὲ τὴν τέχνην ὅ,τι κατέκλυζε τὴν ψυχὴν του. Μὲ ἄλλα του συντομώτερα καὶ δευτε-

ρευούσης σημασίας διηγήματα, καθώς ὑπέδειξα, ὁ «Πατούχας», ὁ «Δάσκαλος» καὶ ἡ «Πρώτη Ἀγάπη» εἶναι κρητικαὶ ἐμπνεύσεις ἀξιαγάπητοι καί, μετὰ προσοχῆς καὶ ἀπὸ κάποιαν ἀπόστασιν παρατηρούμεναι, ἀξιοθαύμαστοι.

Τὰ ὠραία βιβλία παρελαύνουν πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν, τὰ πλείστα, ὡς τὰ ὠραία τοπία πρὸ τῶν ὁποίων διερχόμεθα ταξιδεύοντες. Ὅλιγα, ἐλάχιστα εἶναι τὰ βιβλία τὰ ὁποῖα κρατοῦμεν ὑπὸ τὸ προσκέφαλόν μας διὰ νὰ τὰ ἔχωμεν ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν πρόχειρα εἰς τὰς διανοητικὰς μας τέρψεις· τὰ νυμφευόμεθα αὐτά. Ἄλλὰ καὶ τὰ βιβλία μετὰ τὰ ὁποῖα στιγμιαίως καὶ παροδικῶς συζῶμεν ὁποῖους ἔρωτας μᾶς γεννοῦν καὶ ἡ μακρυνὴ των ἀνάμνησις πόσον συντελεῖ διὰ τὴν ἐντὸς ἡμῶν συντήρησιν κάποιου βάλτους ἑαρινοῦ εἰς τοὺς χειμῶνας μέσα τῆς πραγματικότητος! Εἰς τὴν τάξιν ταύτην πρέπει νὰ καταλεχθῇ ἡ τριάς ποῦ ἐσημείωσα ἀνωτέρω. Περί τοῦ «Πατούχας» ἠξιώθην πρὸ τινων ἐτῶν νὰ καταγράψω τὰς ἐντυπώσεις μου εἰς τὰς στήλας ταύτας, ὅτε ἀναθεωρηθεὶς ἐξεδόθη εἰς τὴν Βιβλιοθήκην Φέξη. Νομίζω ὅτι ὠμίλησα περὶ αὐτοῦ ὡς περὶ ἔργου ἀκραφινῶς ἑλληνικοῦ εἰς τὸ ὁποῖον ὑπὸ τὴν ζῶσαν ἀγρίαν ὁμοῦ καὶ ἰλαρὰν προσωπικότητα τοῦ ἥρωος τῆς διηγήσεως ἀνακαλεῖται εἰς τὸ εἶναι ὁ φυσιοκρατικὸς ὄργασμὸς τῶν σατύρων καὶ τῶν νυμφῶν, μετὴν διαφορὰν ὅτι ὁ ὄργασμὸς οὗτος μᾶς προσφέρεται εἰς τὰ πλαίσια καὶ τοὺς τύπους τῆς

νεωτέρας εὐρωπαϊκῆς διηγηματογραφίας, ἀντὶ νὰ μᾶς δοθῇ εἰς τὰ καθιερωμένα κύπελλα τῶν Θεοκρίτων καὶ τῶν Βιργιλίων. Τὸ «Ὅταν ἦμουν δάσκαλος» ἀναφαίνεται εἰς τὸ σκιοφῶς τῆς μνήμης μου ὡς ζωνρὰ σύντονος σπουδῆ περιπτώσεως ἀναγομένης εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τῆς παθολογικῆς ψυχολογίας. Ἡ «Πρώτη Ἀγάπη» συμπληροῖ τὸν «Πατούχας». Ἡ πρωτογενὴς φυσιοκρατεία ἐμφανίζεται κ' ἐκεῖ διὰ νὰ ἐξαρθῇ δαθμηδὼν εἰς πάθος μετέχον πνευματικῆς καὶ οἰονεὶ μουσικῆς χάριτος. Ὁ Γιωργῆς καὶ ἡ μάννα του, καὶ τὸ Βαγγελιώ ὑπὲρ πάντας, εἶναι χωριάτες ἀφελεῖς καὶ Κρητικοὶ ἀρρενωποὶ, πρόσκαιρα ὠρισμένου χρόνου καὶ τόπου, καὶ ὁμοῦ ἀνθρωποὶ τείνοντες νὰ ὑψωθοῦν ὑπεράνω τῶν πραγμάτων· ἀλλὰ τὴν ἀνάδασιν ταύτην ἐπιτυχάνει ἐντελέστερον ἡ πτωχὴ φθισικὴ κόρη, τὸ Ἐαγγελιδί, μετὴν ἠρωικὴν αὐτοκτονίαν τῆς· τὸ τέλος, τὸ ὁποῖον ἐπισφραγίζου, ὡσὰν νὰ παρέχουν τὴν δι' ἑλέου καὶ φόβου κάθαρσιν, οἱ ὑψηλοὶ λόγοι τῆς ἀπλοϊκῆς, ἀλλὰ σκληρᾶς μητρὸς, οἱ ἐξαγνιστικοί:

— Μεγάλου θάρους ἔχω στὴν ψυχὴ μου, μὰ ὁ Θεὸς θὰ με συγχωρήσῃ γιὰτ' εἶμαι μάννα.

Ὑπολείπεται βραχὺς ἐπίλογος, περιέχων ἀναγκαίως νὰ ριφθοῦν ἐδῶ συμπληρωματικὰς μου σκέψεις, χάρις εἰς ἔν ἡ δύο χαρακτηριστικὰ μαθήματα παρεχόμεν' ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ἔργων τούτων.

ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΛΑΜΑΣ

Ἐφημ. «Ἐμπρός», 26 καὶ 27 Ἰουλίου 1920.

Ὁ Κονδυλάκης (σημειώνεται μετὰ σταυρὸ) τὸ 1880.

Ο ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΝΔΥΛΑΚΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΗΜΑ

Ἄν ὁ Ἰωάννης Κονδυλάκης πρόφτασε νὰ μᾶς ἀφήσει, φεύγοντας ἐδῶ καὶ σαρανταδυὸ χρόνια — πέθανε στὶς 25 Ἰουλίου 1920 στὸ Ἡράκλειο τῆς Κρήτης — γιὰ τοὺς σκοτεινοὺς κόσμους τῆς λησμονιάς, καὶ ἔργο διαρκέστερο ἀπὸ τὴ ζωὴ του: τὰ λίγα λαμπρὰ διηγήματά του καὶ τὸ γραφικὸν ἐκείνον, τὸν χαρακτηριστικὸν «Πατούχα», ὅμως τὸ μεγάλο μέρος τῆς συγγραφικῆς του ζωῆς τὸ πρόσφερε σὲ ἔργο ἐφήμερο, σὲ ἔργο «ἀχάριστο»: στὸ καθημερινὸ χρονογράφημα τῆς ἐφημερίδας.

Εἶναι παλιὰ ἱστορία καὶ πολὺ ἔχει ἀπασχολήσει τοὺς κριτικοὺς τὸ λεγόμενον «ἀσώτεμα» προικισμένων ἀνθρώπων τῶν Γραμμάτων μας στὸ χρονογράφημα τῆς ἐφημερίδας. Τὸ χρονογράφημα ὑποχρεωμένον νὰ ὑπηρετῇ τὴν ἐπικαιρότητα, ἀδηγάο, ὅπως ζητάει κάθε μέρα ἀπὸ τὸ συντάκτη του νὰ τοῦ προσφέρει ὄχι μόνον τὴν τρέχουσα εὐχέρεια ἐνὸς καλοῦ γραψίματος, ποὺ ὑποτίθεται ὅτι κατέχει ὁ χρονογράφος, ἀλλὰ καὶ κάτι ἀπὸ τὴν καρδιά του, ἀπὸ τὴ βαθύτερη ἔμπνευσή του, σφηνωμένον μέσα σὲ τακτὰ ὄρια χρόνου συγγραφῆς καὶ περίπου καὶ χώρου ἐκτάσεως καὶ προορισμένον νὰ τέρψει ἢ στὴν καλύτερη περίπτωση νὰ τέρψει καὶ νὰ διδάξει τὸ «πολὺ κοινόν» τῆς ἐφημερίδας, εἶναι κατ' ἀνάγκην ἕνα εἶδος τοῦ γραπτοῦ λόγου, ποὺ ἀπαιτεῖ περισσότερη τὴν παροχὴ τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ πνεύματος τοῦ δημιουργοῦ τοῦ ἀπὸ ὅση φαίνεται νὰ εἶναι αὐτὴ ἡ παροχὴ τελικά, κρινόμενη ἀπὸ τὴν ἀπόδοσή της. Γίνεται καὶ μὲ τὸ ἐφήμερο αὐτὸ εἶδος συχνά, ὅ,τι γίνεται καὶ μὲ κάποια καθαρῶς λογοτεχνικά κείμενα, ὅπου ἡ ἐπιφανειακὴ τους ἀπλότητα, ἡ λιτότητα, ἡ συντομία καὶ ἡ σαφήνεια, ὅλα αὐτὰ καρπὸς μόχθου πολλοῦ, ἐκλαμβάνονται ὡς εὐκολία καὶ προχειρότητα: «Ἄ! αὐτὸ τὸ ἔγραφα καὶ ἐγώ...».

Ὅμως πολλὰς φορές πόσος πόνος χρειάζεται, πόση ἀνάλωση πνευματικῶν καὶ ψυχικῶν δυνάμεων, πόση ἐπιμονή, πόση δύναμη νεύρων ἀκόμη, γιὰ νὰ μπορεῖ ὁ χρονογράφος τῆς ἐφημερίδας νὰ παρουσιάζεται κάθε πρωτὶ — στὴν Ἑλλάδα συμβαίνει ἀρκετοὶ χρονογράφοι νὰ παρουσιάζονται καὶ κάθε ἀπομνησήμερο! — μὲ ἔμπνευση, μὲ χάρη, μὲ δροσερότητα, ἀλλὰ μαζί καὶ μὲ σοβαρότητα, μὲ διδακτικότητα, μὲ ἐνημερότητα σὲ ὅλα τὰ θέματα, μπροστὰ στὸ ἀ-

ναγνωστικὸ τοῦ κοινῶ, ποὺ περιμένει νὰ τὸν «ἀπολαύσει» ἢ νὰ τὸν «κριτικάρει»!

Αὐτὸ τὸ «Ἄ! τὸ ἔγραφα καὶ ἐγώ...», τὸ λένε συχνά γιὰ τοὺς χρονογράφους, καὶ τὸ λένε μὲ κάποια περιφρονητικὴ ἢ ἔστω καὶ μόνον κάπως μειωτικὴ διάθεση, ἀρκετοὶ «καθαροὶ» λογογράφοι, ποὺ ἀναπτυκτικὰ ξεπλωμένοι στὴν ἔκτασιν τῆς ἔμπνευσεως καὶ τοῦ χρόνου, μποροῦν νὰ γράφουν ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν καὶ μόνον ὅταν «τοὺς ἔρχεται ἡ ἔμπνευση» κανένα διήγημα ἢ κανένα ποίημα. Ἄλλὰ μόνον ὁ λόγιος, ποὺ ἐχρημάτισε καὶ χρονογράφος καθημερινῆς ἐφημερίδας μπορεῖ νὰ ζαίρει πόσες θυσίες, πόσο «ἀσώτεμα» λογοτεχνικῶν δυνάμεων ἀξιώνει τὸ χρονογράφημα, ὅταν βέβαια ὁ συντάκτης του φιλοδοξεῖ νὰ ἔχει αὐτὸ κάποια σοβαρότητα καὶ μιὰ στοιχειώδη λογοτεχνικότητα. Μὲ τέτοια γνώση δικαιολογεῖται ἡ κατ' ἐπιφάνειαν ὑπερβολικὴ ἐκείνη ρῆσις τοῦ Ζαχαρία Παπαντωνίου, πὼς ἡ ἐφημερίδα «πρέπει νὰ φαίει λογοτέχνη γιὰ νὰ βγει», ἀν βέβαια τὴ ρῆσιν τὴν ἐντοπίσουμε στὴν περίπτωσιν τοῦ χρονογραφήματος. Ἀνάλογα δικαιολογοῦνται ἀκόμη καὶ οἱ στίχοι τοῦ Παλαμά, οἱ γραμμένοι γιὰ τὸν Παῦλο Νιρβάνα:

Καὶ στὴν ἀχαρὴ μέσα ἐφημερίδα,
ποὺ εἶναι συχνά τῶν Ἀπολλωνίων τάφος
τῆς γύρω ζωῆς λαμπρὸς ἐστὶ ζωγράφος,
ἀλλὰ καὶ πολλῶν μέτριων ζωοδότης, θὰ προσθέταμε ἐμεῖς, ἀποδίδοντας, νομίζω, δικαιοσύνη καὶ στὴν καύμενη τὴν ἐφημερίδα, ποὺ συχνά εἶναι ἕνα ἐντυπωσιακὸ θῆμα προβολῆς.

Ἄλλὰ τὸ χρονογράφημα εἶναι λογοτέχνημα; Καὶ ἐδῶ ἡ συζήτηση εἶναι μεγάλη. Ἀπ' ἀφορμῆς τοῦ γεγονότος, ὅτι στὸν τόπο μας πολλοὶ ξεχωριστοὶ λογοτέχνες μας, ὅπως ὁ Κονδυλάκης, ὁ Νιρβάνας, ὁ Ξενοπούλος, ὁ Παπαντωνίου, ὁ Μελάς, ἐδούλεψαν καὶ χρόνια πολλὰ καὶ σὲ ἐφημερίδες πολλὰς ὡς χρονογράφοι καὶ πρόσφεραν στὸ χρονογράφημα ὄχι μόνον «τύποις», ἀλλὰ καὶ «οὐσίαις» ἕνα μέρος ἀπὸ τὴ δημιουργικὴ τους δύναμη, ἀπὸ τὸ ταλέντο τους καὶ τὴν πείρα τους, εἶναι ἀρκετοὶ ἐκείνοι ποὺ ὑποστηρίζουν ὅτι τὸ χρονογράφημα εἶναι λογοτέχνημα. Κρίνουν τὸ εἶδος ἀπὸ τοὺς λειτουργοὺς του καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν ἴδια του τὴ μορφή. Ἄλλὰ καὶ ἡ οὐ-

σιαστικώτερη κρίση, ὅτι τὸ χρονογράφημα εἶναι καὶ αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ λογοτεχνικὸ εἶδος σὲ πολλές περιπτώσεις δικαιολογεῖται. Ὑπάρχουν χρονογραφήματα, ποὺ εἶναι εὐτυχησμένων καὶ ἐμπνευσμένων στιγμῶν λογοτεχνικὰ κείμενα, ἄξια νὰ ὑποστοῦν τὴ δοκιμασία τοῦ χρόνου καὶ τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς. Ὁ Αἰμίλιος Χουρμούζιος γράφει σχετικῶς χαρακτηριστικά: «Εἶναι τέχνη, εἶναι λογοτέχνημα, ὅταν... εἶναι!» Καὶ ὅσο κι' ἂν ἡ ρῆση φαίνεται λίγο καὶ σὰν παιχνιδίσμα, ἔχει πολλὴν ἀλήθεια καὶ πολλὴν ἀκρίβεια.

Ἄν κανεὶς ἀναδιψήσει τὶς σελίδες τῶν παλιῶν, τῶν κιτρινωσμένων τῶμων τῶν ἐφημερίδων, ἀλλὰ καὶ τῶν φρεσκοτυπωμένων χθεσινῶν ἢ προχθεσινῶν, θὰ τύχει νὰ χαρεῖ χρονογραφήματα, ποὺ εἶναι λογοτεχνήματα. Πόσες φορές π.χ. ἓνα χρονογράφημα τοῦ Νιρβάνα ἢ τοῦ Ξενοπούλου δὲν εἶναι ἓνα μικρὸ λογοτεχνικὸ κομμάτι, λιτό, κομψό, ψυχολογημένο, δροσερὸ — κυρίως δροσερὸ — ἄξιο νὰ σταθεῖ παράπλευρα πρὸς τὰ καθαρῶς λογοτεχνικὰ κείμενά τους! Θὰ ἦταν μάλιστα δίκαιο μὲ τὴν εὐκαιρία νὰ σημειωθεῖ, πῶς κάποτε-κάποτε καὶ χρονογράφοι, ποὺ δὲν προέρχονται ἀπὸ τὴ λογοτεχνία, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν καθαρὴ δημοσιογραφία, ὅπως ὁ Στάμος Μπράνιαν, ὁ Τιμ. Σταθόπουλος, ὁ Δημ. Χατζόπουλος καὶ ἄρκετοὶ ἄλλοι, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ σημερινοὶ ὅπως ὁ Π. Παλαιολόγος, ἡ Ἐλένη Βλάχου καὶ ἴσως καὶ ἄλλοι, ἔχουν γράψει κατὰ καιροῦς χρονογραφήματα ἀξιόλογα καὶ ὡς ἀπλὰ ἔστω καὶ δροσερὰ λογοτεχνικὰ κείμενα. Γιατὶ ὁμως γράφοντας ἐδῶ εἰδικὰ γιὰ τὸ χρονογράφο Ἰωάννη Κονδυλάκη, δὲν προσθέτω στὴν τιμητικὴ αὐτὴ μνημόνευση καὶ τὸ δικό του ὄνομα;

Σὲ ἄλλες σελίδες αὐτοῦ τοῦ τεύχους τῆς «Νέας Ἑστίας» κρίνεται ἀπὸ ἄλλους τὸ λογοτεχνικὸ ἔργο τοῦ Κονδυλάκη. Σὲ μένα δὲν πέφτει ὁ λόγος, παρὰ μόνο γιὰ νὰ πῶ, ὅτι, κατὰ τὴν ταπεινὴ μου γνώμη, ὁ Κονδυλάκης ἦταν ἓνας ἀληθινός, ἓνας ἐμπνευσμένος λογοτέχνης, ποὺ τὸ καθαρὰ λογοτεχνικὸ τοῦ ἔργο εἶναι κáιριο καὶ χαρακτηριστικὸ τῆς ἐποχῆς, ποὺ ἐκφράζει καὶ σὲ πολλὰ σημεία του καὶ διαρκέστερο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ του, συνεπῶς πολὺ σημαντικό. Ἄν εἶναι ἔργο, ποὺ θὰ ἀντέξει καὶ σὲ ἀπώτατη χρονικὴ διάρκεια, αὐτὸ δὲν εἶναι τῆς ὥρας αὐτῆς καὶ τοῦ ὑπογραφομένου κρίση. Πάντως ὁ Κονδυλάκης, μὲ τὰ κριτήρια τῆς σχετικότητας καὶ τῆς κάποιας ὀλιγόρκειας, ποὺ πρέπει νὰ διακρίνει τὸν μετριοπαθῆ καὶ προσγειωμένο ἀναγνώστη καὶ ὄχι μὲ κριτήρια δυσαναλόγως ἀπαιτητικὰ ἀπροσγείωτου καὶ αὐστηροῦ κριτῆ, εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς τέσσερις-πέντε πεζογράφους τῆς γενεᾶς του, ποὺ δικαιούνται νὰ κρατοῦν καὶ στὴν ἐποχὴ μας μιά σημαίνουσα θέση στὰ Γράμματά μας.

Ἄλλ' ἂν ὁ Ἰωάννης Κονδυλάκης εἶναι ἓνας ἀληθινός, ἓνας ξεχωριστὸς λογοτέχνης στὴ λογοτεχνικὴ του παραγωγή, στὸ χρονογράφημά του ἀποφεύγει, νομίζω θεληματικά, τὴ λογοτε-

χνικότητα. Βέβαια, ὅταν ἓνας συγγραφεὺς ἔχει προικισθεῖ μὲ τὸ θεῖο δῶρο τοῦ ταλέντου σὲ κάθε γραπτὸ του δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ διαχύνει κάτι ἀπὸ αὐτὴ τὴ μυστικὴ χάρις ποὺ δίνει τὸ ἀληθινὸ λογοτέχνημα. Ἄλλὰ ὁ Κονδυλάκης μοιάζει νὰ πιστεύει, ὅτι ὁ χρονογράφος τῆς ἐφημερίδας πρέπει, ὅσο μπορεῖ, νὰ κρατᾶει καὶ τὴ δικὴ του στήλη μέσα στὸ γενικὸ πλαίσιο τοῦ καθημερινοῦ ἐντύπου, νὰ μὴν ἐπιτρέπει στὸν ἑαυτό του νὰ ὑπερβαίνει τὴ γραμμὴ, ποὺ ἡ ὅλη σύνθεση, ἡ ὅλη ἐμφάνιση τῆς ἐφημερίδας ἀκολουθεῖ: Καὶ ἡ γραμμὴ μίας καλὰ οργανωμένης καθημερινῆς εἰδησεογραφικῆς ἐφημερίδας εἶναι κυρίως ἡ παροχὴ στὸ ἀναγνωστικὸ της κοινὸ πρῶτα - πρῶτα ὅλων τῶν «νέων» τῆς ἡμέρας, ὅλων τῶν γεγονότων, ποὺ παρουσιάζουν γενικώτερο ἐνδιαφέρον, τῶν «εἰδήσεων» τῶν ἀληθινῶν, τῶν καλὰ ἐξακριβωμένων καὶ πάντα δευτερότερα, ἢ παροχὴ καὶ κάποιας «πνευματικῆς τροφῆς», ἀλλὰ καὶ αὐτῆς εὐπεπτης, ἀπλὰ ἐγκυκλοπαιδικῆς, γενικὰ κατανοητῆς, ὀλοκληρωμένης, εἰ δυνατόν, σὲ κάθε φύλλο καὶ πρὸ παντὸς διατυπωμένης μὲ συντομία, σαφήνεια, καὶ μὲ μιά ἠθελμημένη, θὰ τὴν ἐλέγαμε, «πεζότητα», ὥστε νὰ ἀνταποκρίνεται στὴ δεκτικότητα τοῦ «κοινοῦ» ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ κυριώτερος ἀναγνώστης τῆς ἐφημερίδας.

Ὁ Κονδυλάκης πραγματοποιεῖ ὡς χρονογράφος τὸν ὄρισμό, ποὺ πολὺ ἀργότερα διατυπώνει γιὰ τὸ χρονογράφημα μὲ μιά ἀφογή καθαρεύουσα ὁ Ἰ. Μ. Παναγιωτόπουλος, ὄρισμὸ πολὺ σωστὸ καὶ πολὺ ἐπιγραμματικὸ: «Τοῦτο ὑπῆρξεν ἓν ἐκ τῶν μάλλον ἀναπτυχθέντων κατὰ τὸ τέλος Ἰδία τοῦ ΙΘ' καὶ τὸ πρῶτον τέταρτον τοῦ Κ' αἰῶνος εἰδῶν τοῦ γραπτοῦ λόγου. Ἰστάμενον μεταξὺ τῆς λογοτεχνίας καὶ τῆς δημοσιογραφίας, ἐμπνεόμενον ἀπὸ τὰ γεγονότα, ἀπὸ τὰ ζητήματα τῆς ἀμέσου ἐπικαιρότητος, λυρικὸν χωρὶς ἔξαρσιν, φιλοσοφικὸν χωρὶς εὐρύτητα, ψυχολογικὸν χωρὶς βάθος, παιγνιώδες καὶ εὐθραυστον προῖον τοῦ γραπτοῦ λόγου ἐξ αὐτῆς ταύτης τῆς φύσεώς του, ἀνήχθη ἐνίστε εἰς ἐξοχον περιωπῆν καὶ ἀπετέλεσεν ἐξαιρετον λογοτεχνικὸν εἶδος. Τὸ χρονογράφημα ἀπεκρυστάλλωσεν εἰς μικρὰς ἀποσπασματικὰς εἰκόνας, εἰς συντόμους σπινθηροβολοῦντας διαλόγους, τύπους καὶ περιστατικὰ τῆς καθημερινῆς ζωῆς, τὴν νεοελληνικὴν πραγματικότητα καὶ τὰς ἀπηχῆσεις τῆς ξένης πραγματικότητος: ἔκρινε τὰς ἰδέας, τὰ πρόσωπα, καὶ τὰ συστήματα: διείδεν ἀπροσδοκῆτους λύσεις εἰς παλυσχιδῆ προβλήματα: διεκωδῆσσε προσπαθείας καὶ τάσεις — ἔφερεν ἐν ἐνὶ λόγῳ μίαν μικράν, ἀλλὰ «φίλην» δόσιν τῆς μεγάλης τέχνης εἰς τὴν πεζότητα τῆς καθημερινῆς ζωῆς καὶ εἰς τὴν ἀμεσον αἰσθησιν τοῦ σπεύδοντος καὶ τῶσον συχνὰ ἐπιπολαίου ἀναγνώστου».

Ὁ ἴδιος ὁ Κονδυλάκης κρατεῖ πολλὴν ἐπιφύλαξη γιὰ τὴν ἀξία τοῦ χρονογραφήματος, ποὺ ἐντούτοις μὲ τὴν εἰκοσάχρονη καὶ πλέον τακτικὴ θητεία του σ' αὐτὸ τὸ ἀνέβασε σὲ περιωπῆ. Κάπου γράφει: «Τὸ νὰ διαβάξῃ ἓνας λεπταίσθητος ἀνθρώπος χρονογράφημα εἶναι ὡς νὰ

ραν νὰ γρασιδοφαγήσῃ ὡς ὑποζύγιον...». Καὶ ἄλλοτε, κατὰ τὸ 1916, σὲ ἐποχῇ, δηλαδῆ, ποὺ πλησιάζει νὰ λήξῃ ἡ μακρόχρονη τακτικὴ θητεία του στῆ στήλῃ τοῦ χρονογράφηματος, ἀπ' ἀφορμῆς τῆς ἀπονομῆς τοῦ μεταλλίου τῶν Γραμμάτων στὸν Γεώργιο Δροσίνῃ καὶ ὄχι σ' αὐτόν, ὅπως τοῦ ἔλεγαν ὅτι ἔπρεπε νὰ γίνῃ πολλοὶ θαυμαστές του, γράφει στὸ «Ἐμπρὸς» μὲ κάποια πίκρα, ἀλλὰ πάντα μὲ πολλὴ μετριοφροσύνη: «τὸ μετάλλιον δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀπιονηθῇ εἰς ἐμέ· οὔτε ἐγὼ θεωρῶ τὸν ἑαυτόν μου καὶ τὴν ἐργασίαν μου ἀξίαν μεταλλίων ἢ παρασήμων».

Καὶ ὅμως. Ὁ Κονδυλάκης θεωρεῖται, καὶ δικαίως, ὁ «πατέρας» τοῦ νεοελληνικοῦ χρονογράφηματος. Εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ ὅτι ὁ πρόωρος χαμένης ἐξαιρετὸς ἱστοριοδίφης Σταύρος Σκοπετέας τοὺς δυὸ τόμους τῆς «Βασικῆς Βιβλιοθήκης» τοὺς ἀφιερωμένους γενικὰ στὸ χρονογράφημα, ποὺ τὴν ἐκδόσῃ τους αὐτὸς ἐπραγματοποίησε μὲ πολλὴν ἐπιμέλεια καὶ ἐνημερότητα, τοὺς ἐπιγράφει «Ὁ Κονδυλάκης καὶ τὸ χρονογράφημα», θέλοντας βέβαια μ' αὐτὸ νὰ τονίσῃ τὴ θέση ποὺ κατέχει στῆ διαμόρφωση τοῦ εἶδους ὁ Κονδυλάκης.

Ἐπὶ εἴκοσι καὶ πλέον χρόνια ὁ Ἰωάννης Κονδυλάκης στὶς σελίδες μίας ἀπὸ τὶς πιὸ ἐγκυρες ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς του, στὶς σελίδες τοῦ «Ἐμπρὸς» τοῦ Δημ. Καλαποθάκη, ἐκράτησε ἀκούραστος καὶ πάντα ἀξιοπρόσεχτος τὴ στήλῃ τοῦ πρώτου χρονογράφου. Καὶ μὲ τὸ γνωστὸ ψευδώνυμο του «Διαβάτης» ἐκόρπισεν ἀφειδώλευτα τὸ πνεῦμα του, τὶς γνώσεις του, τὸ ταλέντο του, τὴν εὐφυΐα του, συχνὰ καὶ τὴν καρδιά του καὶ τὰ θυνεῖρά του σὲ ἕξῃ χιλιάδες καὶ πλέον χρονογραφήματα. Αἰσθάνεται κανεὶς συγκίνηση, ὅταν ἀνοδιφώντας τοὺς παλιούς κιτρινισμένους τόμους τοῦ «Ἐμπρὸς» μὲ τὰ ἔτοια πιά νὰ διαλυθοῦν ἀπὸ τὴν πολυκαιρία φύλλα τοῦ φτηνοῦ δημοσιογραφικοῦ χαρτιοῦ, βρῖσκει σχεδὸν πάντα κάτω ἀπὸ τὸ πολυστῆλο ἢ δίστῆλο κύριο ἄρθρο τὸ χρονογράφημα τοῦ «Διαβάτου». Ὁ Δημ. Χατζόπουλος — ἄλλος ἀξιόλογος καὶ ἰδιόρρυθμος χρονογράφος — σημειώνει κάπου: «Ὁ κ. Κονδυλάκης γράφει ἀνενόηχτος ἕνα ὥρασιον χρονογράφημα πολλάκις εἰς τὸ τραπέζι τοῦ καφενεῖου...». Ὅμως, ἂν ὁ λόγος εἶναι σχετικὰ ἀληθινός, αὐτὸ δὲν σημαίνει πὼς αὐτὲς οἱ ἕξῃ χιλιάδες τὰ χρονογραφήματα τοῦ «Ἐμπρὸς» δὲν ἐστοίχισαν βαρειά, δὲν ἐκούρασαν σκληρὰ τὸν Κρητικὸ λογοτέχνη, ποὺ, νοσταλγὸς πάντα τῆς ἡρωϊκῆς του πατρίδας, θὰ μπορούσε ἴσως, ἂν δὲν θυσίαζε τόσο πολὺ μέρος τῆς ζωῆς του στὸ χρονογράφημα, νὰ γίνῃι στὰ Γράμματά μας ἐνὸς ἄλλου εἶδους Παπαδιαμάντης τῆς Κρήτης.

Ἀπὸ τὶς ἕξῃ χιλιάδες χρονογραφήματα τοῦ Κονδυλάκη δὲν ἐδέθηκαν τῆ στέρεη δόση ἐνὸς βιβλίου παρὰ μόνον εικοσιτέσσερα, ὅσα, δηλαδῆ, περιλαμβάνονται στὸ μικρὸ τόμον «Ἐνῶ διέβαινα», τὸν τυπωμένο στὴν Ἀθήνα στὰ

1916! Εἶναι αὐτὸς ὁ τόμος ἕνα μικρὸ, σεμνὸ βιβλίο, μὲ μιὰ ἐπιλογή χρονογραφημάτων τοῦ «Ἐμπρὸς» τῶν χρόνων 1896 ἕως 1899, μὲ πρῶτο ἀνθολογούμενο χρονογράφημα τὸ «Φέρτε ἄρμ!», ποὺ ἀναδημοσιεύεται καὶ στὸ τεῦχος αὐτὸ τῆς «Νέας Ἑστίας». Ἐκτὸς ἀπὸ τῆ μικρὴ αὐτὴ ἀνθολογία χρονογραφημάτων τοῦ Κονδυλάκη, ποὺ ἔγινε τότε πιθανῶς μὲ ἐκλογή ἢ καὶ μὲ ἐπιμέλεια τοῦ ἴδιου, ὁ Σταύρος Σκοπετέας ἀνθολογεῖ στοὺς τόμους τῆς «Βασικῆς Βιβλιοθήκης», ποὺ προανέφερα, εἰκοσιοχτῶ χρονογραφήματα τοῦ Κονδυλάκη, ἀπὸ τὰ ὅποια μερικὰ εἶναι ἀπὸ τὸ τομίδιο «Ἐνῶ διέβαινα». Καὶ μένει νὰ δοῦμε πόσα θὰ ἀνθολογήσουν στὴ συνέχεια τῶν «Ἀπάντων» του — ἐκδόθηκαν ἕως τώρα τρεῖς τόμοι τους — οἱ κυρίες Δήμητρα καὶ Ἰωάννα Φραγκάκη, ποὺ μὲ πολλὴν ἐπιμέλεια καὶ μὲ πολλὴν ἀγάπη ἐκδίδουν ἀπὸ πέρυσι, μὲ τὴν βοήθεια τῶν Κρητικῶν συμπολιτῶν τοῦ Κονδυλάκη, τὸ ἔργο του.

Ἔτσι, ὅπως βλέπει ὁ ἀναγνώστης, ἕνα ἐλαχιστότατο μέρος τῆς χρονογραφικῆς ἐργασίας τοῦ Κονδυλάκη μᾶς προσφέρεται ἕως τώρα συγκεντρωμένο σὲ βιβλίο. Ὁ καλὸς φίλος καὶ λόγιος κ. Ἄνδρ. Παπανδρέου, τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης, μοῦ διευτύπωνε σὲ φιλικὴ μας συζήτηση, τὶς ἡμέρες ποὺ ἀναδιφούσα τοὺς τόμους τοῦ «Ἐμπρὸς» στῆ Βιβλιοθήκῃ, τὴν παρατήρησιν πὼς «τὸ χρονογράφημα, ὅταν πάρει τὴ μορφή τοῦ βιβλίου ἐλάχιστα ἀντέχει στὴν ἀνάγνωσση». Ἡ παρατήρησις εἶναι πολὺ σωστῆ. Γιατὶ τὸ χρονογράφημα, ὅπως ἤδη ἐτονίσαμε καὶ πιὸ πάνω, εἶναι ὑποχρεωμένο κατὰ κανόνα ποὺ ἐπιτρέπει βέβαια κάποιες διαφυγές, ἀλλὰ ὅχι πολὺ συχνές, νὰ μένῃ ἐκεῖ ποὺ τὸ ἐτοποθέτησεν ὁ Κονδυλάκης: Στὴν ἐπίκαιρη, ἀλλὰ καὶ ἐφήμερη προσφορὰ στὸν «μέσον» ἀναγνώστην μὲς τερπνῆς, δροσερῆς ἢ καυστικῆς εἰκόνας τῶν γεγονότων, τῶν ἀισθημάτων, τῶν συγκινήσεων τῆς καθημερινῆς ζωῆς, τῆς καθημερινῆς ζωῆς ποὺ κυλᾷ τρέχοντας καὶ δὲν ἀφίνει πίσω τῆς ἰσχυρὰ σημάδια γιὰ τοὺς μεταγενέστερους ἢ ἀκόμη στὴν προσφορὰ μίας ἐγκυκλοπαιδικῆς διδαχῆς, συσχετισμένης ὅμως καὶ αὐτῆς μὲ τὴν ἐπικαιρότητα.

Τὴν εἰδικὴ αὐτὴν ἀποστολὴν τοῦ χρονογράφηματος καλὰ συνέλαβε, καλὰ ἐστάθμισε ὁ Κονδυλάκης καὶ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ὑπῆρξε τόσο γνωστός, τόσο τιμημένος καὶ τόσο ὑπολογίσιμος χρονογράφος στὴν ἐποχῇ του. Εἰδικώτερα ὁ Κονδυλάκης ὡς χρονογράφος — ἀντίθετα ὡς λογοτέχνης εἶναι ἀπλῶς, δροσερός, «ἄσφοτος» — εἶναι μετρημένος, κρατημένος, «πεζὸς» καὶ πρὸ παντὸς διδακτικός. Πάρα πολλὰ ἀπὸ τὰ χρονογραφήματά του εἶναι ἐγκυκλοπαιδικὰ, διδακτικὰ, ἀληθινὰ σύντομα μαθήματα διδασκάλου κατόχου πολλῆς σοφίας, πολλῶν γνώσεων καὶ πολλῆς πείρας. Ἀπὸ τὰ τριάντα χρονογραφήματα, π.χ. τοῦ τελευταίου μηνὸς (Ἰανουάριος) ἐδαρύνθη τὴν κρεωφαγίαν καὶ θέλει μίαν ἡμέ-

ριος 1918) τῆς συνεργασίας του στὸ «Ἐμπρὸς» τὰ εἰκοσιτρία εἶναι ἐγκυκλοπαιδικά, διδακτικά, ἢ ἠθικολογικά καὶ μόνον τὰ ὑπόλοιπα ἑπτὰ περιγραφικά, ἐπικάιρα ἢ σκίτσα τῆς ζωῆς, ὅπως, π.χ. τὸ ἀναδημοσιευμένο στὸ τεῦχος αὐτὸ τῆς «Νέας Ἑστίας» μὲ τὸν τίτλο «Ἀνεχώρησε», ποῦ εἶναι ἓνα συγκινημένο στὸ βάθος καὶ πικρὸ σχόλιο τῶν γηρατειῶν καὶ ἓνα εἶδος φοβισμένης προβλέψεως γιὰ τὴν «ἀναχώρηση» τοῦ ἴδιου τοῦ Κονδυλάκη ὕστερα ἀπὸ λίγο.

Ὁ Σ. Σκοπετέας σωστὰ γράφει στὴν ἐμπειριστικὴν εἰσαγωγή ποῦ προτάσσει στοὺς τόμους τῆς «Βασικῆς Βιβλιοθήκης»: «Μέχρι τὸν Κονδυλάκη τὸ χρονογράφημα ἦταν παιχνιδισμα λέξεων. Ὁ Κονδυλάκης σὲ ὕψος ποῦ ἐπρόβριδε πῶς ἰδανικὸ τοῦ ἦταν ὁ Ξενοφῶν, τοῦ ἔδωσε περιεχόμενο. Ἐφερε τὸ χρονογράφημα νὰ εἶναι ἢ ἰσορροπία καὶ ἢ σύνεσις, ὁ ὀρθολογισμὸς τοῦ μέσου ἀνθρώπου, τὸ μέτρο σὲ ὅλες τῆς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς. Εἶναι περίεργο πῶς ὁ ἀνθρωπος αὐτὸς ποῦ κατανάλωνε τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ χρόνου του στὸ καφενεῖο καὶ στὴ λέσχη, ἀπέκτησε τόσον πλοῦτο γνῶσεων ἱστορικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν!»

Τὸ χρονογράφημα τοῦ Κονδυλάκη εἶναι γραμμένο στὴν καθαρεύουσα. Μιὰ καθαρεύουσα ποῦ ἐνῶ εἶναι πολὺ τυπική, δὲν ξεραίνει τὸ κείμενο, ἀλλὰ ἀντιθέτως δίνει συχνὰ στὸ χρονογράφημα ἐπιγραμματικότητα, μιὰ δυνατότητα ἀσκήσεως εἰρωνικῆς διατυπώσεως καὶ ἐδῶ καὶ ἐκεῖ τῆ δυνατότητα λογοπαϊγιῶν ἢ ἀποφθεγμάτων. Ἡ καθαρεύουσα τοῦ Κονδυλάκη δὲν εἶναι ἐκδήλωση σχολαστικῆς καὶ ξερῆς προσκολλήσεως σὲ προγονοπληξία ἢ ἀψυχῆς συντηρητικότητας, ἀλλὰ, ὅπως καὶ τοῦ παράπλευρου του στὸ «Ἐμπρὸς» Παλαμᾶ, τοῦ W τῆς σειρᾶς τῶν σοφῶν καὶ στοχαστικῶν ἐκείνων δοκιμιῶν, καθαρεύουσα ἀνταποκρινόμενη στὸ ὄλο ὕψος, ἀρμονιζούμενη μὲ τὴν ὅλη γλωσσικὴ μορφὴ τῆς ἐφημερίδας τῆς ἐποχῆς. Συγχρόνως ὁμοῦ εἶναι ἀκριβόλογη, συχνὰ στιλπνὴ, ἐμπνευσμένη. Ἄλλωστε ὁ Κονδυλάκης στὸ τέλος τῆς ζωῆς του, ὅταν γυρνᾶ πιά στὴν ἀγαπημένη του Κρήτη γιὰ νὰ ἀναπαυθεῖ σύντομα στὸ χῶμα τῆς παντοτινᾶ, κάνει μιὰ γενναία ὁμολογία μεταμέλειας γιὰ τὸ γεγονός ὅτι καὶ στὸ λογοτεχνικὸ του ἔργο ἐχρησιμοποίησε τὴν καθαρεύουσα, μιὰ ὁμολογία ποῦ δείχνει τὴν ἐντιμότητά του, τὴν εὐθύτητά του, τὴν μὴ σχολαστικὴ ἢ πεισματικὴ προσκόλλησή του σὲ ὅ,τι ἔτυχε νὰ πιστεῖται παλιότερα. Γράφοντας στὸν συμπατριώτη του λόγιον κύριο Γ. Μαράντην - Καφετζάκη ἀπὸ τὰ Χανιά στὸ 1920 — τὸ χρόνο, δηλαδή, τοῦ θανάτου του— ὁμολογεῖ: «Ἐγὼ γράφων τὸν Πατούχαν τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἐκρατοῦσα εἰς τὸν γλωσσαμυντορικὸν χορόν, ἀδικήσας οὕτω καὶ τὸ ἔργον μου καὶ τὴν Δημοτικὴν γλῶσσαν, ἐνώπιον τῆς ὁποίας ἐλπίζω νὰ ἐξαγισθῶ ἔστω καὶ εἰς τὰ γηρατεῖά μου μὲ τὴν «Πρώτην ἀγάτην» γραμμένην ὅπως εἶδατε στὴν ζωντανὴν γλῶσσαν». Ἐκεῖ στὴν Κρήτη, στὸν ἐλεύθερον ἀγέρα τῆς φυ-

σικῆς ὁμορφιάς καὶ τῆς λεβεντιάς τοῦ μεγάλου νησιοῦ, μακριὰ πιά ἀπὸ τὸν κλειστὸ χῶρον τοῦ Ἀθηναϊκοῦ καφενεῖου τοῦ Ζαχαράτου, ὁ Κονδυλάκης, ὄριμος πιά, φτασμένος, ἐνδοξος, ἀλλὰ καὶ πικρὰ ἐπιφυλακτικὸς, βρίσκει τὸ δρόμο τῆς γαλήνης, τῆς περισυλλογῆς καὶ τῆς λαϊκότητος: «Ἐπανελθὼν εἰς τὴν πατρίδα μου, τὸ μόνον ποῦ εὗρηκα ἀμετάβλητον εἶναι τὸ κάλλος καὶ ἡ θεία γαλήνη τοῦ μέρους, τὸ ὁποῖον ἐξέλεξαν οἱ Τσαγκαρόλοι διὰ νὰ κτίσουν τὴν μονὴν των» γράφει τὸν Ἰούλιο τοῦ 1918, κατὰ τὴν ἐπίσκεψή του στὸ μεναστήρι τῆς Ἁγίας Τριάδος τῶν Τζαγκαρόλων στὰ Χανιά.

Θυμηθῆκαμε πρὸ πάντων τὸ καφενεῖο τοῦ Ζαχαράτου. Ὑπῆρξε αὐτὸ τακτικὸ καταφύγιον τοῦ Κονδυλάκη κατὰ τὴν πολύχρονη διαμονή του στὴν Ἀθήνα, ὅπως ἄλλωστε καὶ τοῦ Ζαχαρία Παπαντωνίου καὶ ἄλλων λογίων. Ἀλλὰ, ὅπως ἡ Ζαχαρίας Παπαντωνίου ἔτσι καὶ ὁ Ἰωάννης Κονδυλάκης, ἔμενε μέσα στὴν ὄχλοσθὴ τοῦ καφενεῖου κλειστὸς, μοναχικός, σχεδὸν ἀπρόσιτος. Ὅμως συχνὰ στὰ χρονογραφήματά του γίνεται μνεῖα τοῦ ἱστορικοῦ καφενεῖου τῆς Ἀθήνας, συχνὰ ἀπ' αὐτὸ, ἀπὸ τοὺς θαμῶνες του, ἀπὸ τοὺς τύπους του, ἀπὸ τῆς συζητήσεως των ἐμπνεόντα τὰ χρονογραφήματα τοῦ Κονδυλάκη, ὅπως συχνὴ πηγὴ ἐμπνεύσεως γίνεται γι' αὐτὸν καὶ τὸ παιχνίδι τῶν χαρτιῶν ἰδίως τῆς ἡμέρας τῶν Χριστουγεννιάτικων ἐορτῶν. Σ' ἓνα ἀπὸ τὰ τελευταῖα χρονογραφήματά του, ποῦ μὲ τὴν ὑπογραφήν Ἰδὲμ δημοσιεύτηκαν σποραδικὰ τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1918 στὸ «Ἐμπρὸς» —εἶναι σχεδὸν δέκα ὅτι καὶ τὰ χρονογραφήματα αὐτὰ εἶναι δικὰ του— στὸ χρονογράφημα «Ἀπουσία» σχολιάζει μὲ στωϊκὴ ἐγκαρτέρησιν τὴν ὀριστικὴν πρὸς «ἀπουσία» ἀπὸ τοῦ Ζαχαράτου τοῦ «κυρίου Ἰωάννου Φίλωνος», ποῦ ἐπὶ «τριάντα χρόνια ὡ πῆρξε τακτικὸς θαμῶν» τοῦ καφενεῖου. Τὸ χρονογράφημα μοιάζει σὰν νὰ ἀναφέρεται καὶ στὴν περίπτωσιν τοῦ ἴδιου τοῦ Κονδυλάκη, ποῦ σ' αὐτὸν πιά θὰ πάψει νὰ συχνάζει στοῦ Ζαχαράτου, φεύγοντας αὐτόβουλα γιὰ τὴν Κρήτη.

Συχνὰ, πολὺ συχνὰ τὸ χρονογράφημα τοῦ Κονδυλάκη εἶναι καθαρὰ ἓνα ἐγκυκλοπαιδικὸ μάθημα. Ἐξικιώντας π.χ. ἀπὸ τὴν ἐπικαιρότητά των Ἀπόκρεω, γράφει χρονογράφημα μὲ ἐπιστημονικὴν σχεδὸν καὶ μὲ ψυχολογικὴν ἀριότητα γύρω ἀπὸ τὸ θέμα τῆς ἀνάγκης τοῦ ἀνθρώπου νὰ μεταμφιέζεται, χρονογράφημα, ποῦ ὅτὸ ὑπέγραφε καὶ σύγχρονος ἐπιστήμονας. Ἄλλωστε τὸ χρονογράφημά του εἶναι ἓνα αὐστηρὸν σιτηλίτευμα πράξεων ἢ προσώπων, ποῦ προκάλει τὸ θαυμασμὸν γιὰ τὸ θάρρος καὶ τὴν ἀμερὴληψία τοῦ χρονογράφου. Συχνὰ εἶναι εἰλικρινὴ ἐκφρασις τοῦ μπεομισμοῦ του, τῆς ἀφιλοκέρδειας του, τῆς ἀδιαφορίας του γιὰ τῆς διακρίσεις ἢ τῆς τιμῆς. Ἄλλωστε εἶναι ζωντανή, φωτὴ γραφικὴ σχεδὸν, εἰκόνισις ἐνὸς γεγονότος περὶ στικτοῦ, ποῦ μόνον ὄσοι τὸ ἐξῆσαν καὶ οἱ ἴδιοι μετροῦν νὰ ἀντιληφθοῦν καὶ σὲ μεταγενέστερὴ ἀνάγνωσιν τὴν ἀξία τοῦ Κονδυλάκη ὡς χρονο-

γράφου. Στὴν τελευταία αὐτὴ περίπτωση θρίσκειται, νομίζω, ἕνας ἀπὸ τοὺς λόγους, ποὺ τὸ χρονογράφημα γενικῶς καὶ τὸ χρονογράφημα εἰδικώτερα τῶν χρονογράφων μας τοῦ πρώτου τετάρτου τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος, ἔχει ἐφήμερη ζωὴ: Συνδεδεμένο συνήθως μὲ τὰ γεγονότα τῆς ἡμέρας, προϋποθέτει γιὰ μιὰ νεώτερη ἀποτίμηση τῆς ἀξίας του τὴ γνώση, θὰ ἔλεγα καὶ τὴ συγκίνηση ἀπὸ τὰ γεγονότα ἐκεῖνα, ποὺ ὁμως, μὲ τὴ γοργὴ ἐξέλιξη τῆς μετέπειτα Ἑλληνικῆς ζωῆς, γίνονται γιὰ τοὺς νεώτερου ἀδιάφορα ἢ ἀσήμαντα.

Ὁ Κονδυλάκης, ποὺ ὅπως ἤδη ἐτονίσαμε, ἐκράτησε τὸ χρονογράφημα στὰ πραγματικά του πλαίσια, ποὺ θεληματικὰ ἀπόφευγε νὰ κάνει λογοτεχνία στὸ χρονογράφημα, ἀκολούθησε ὡς χρονογράφος, σχεδὸν ὀλοκληρωτικῶς, τὴ γνωστὴ τύχη τοῦ ἀνόνομα ἐργαζομένου δημοσιογράφου, ποὺ ἐνῶ ὅσο ζεῖ καὶ γράφει εἶναι πολὺ αἰσθητὸς, συχνὰ καὶ πολὺ τιμημένος ἀπὸ τὸ ἀναγνωστικὸν του κοινὸν, ὅταν φύγει ἀπὸ τὸν πρόσκαιρον κόσμον μας, λησμονιέται ἢ τὸ πολὺ-πολὺ μὲνει τὸ ὄνομά του, ἀόριστα, λίγο σὰν θρύλος, ὅπως π.χ. τὸ ὄνομα τοῦ Βλάση Γαβριηλίδου, τοῦ Δ. Καλαποθάκη καὶ ἀπὸ τοὺς σχετικὰ νεώτερου τοῦ Γ. Α. Βλάχου ἢ τοῦ Δημ. Λαμπράκη. Καὶ εἶναι ἴσως χαρακτηριστικὸ αὐτῆς τῆς ἐφήμερης ἀκτινοβολίας τοῦ χρονογράφου, τὸ γεγονός ὅτι συνήθως οἱ χρονογράφοι, ἔχοντας τὴν αἴσθησιν τοῦ πράγματος, χρονογραφοῦν μὲ διάφορα ψευδώνυμα, ἀφοῦ διαισθάνονται ὅτι αὐτὴ ἡ ἐργασία τοὺς δὲν πρόκειται νὰ ἐπιζήσει.

Ὁ Ἰωάννης Κονδυλάκης — ὁ Κονδυλάκης, ὅπως τὸν γράφουν οἱ Κρητικοὶ μὲ ἀξίον ἐκπρόσωπὸν τοὺς τὸν καθηγητὴ κ. Νικ. Γωμαδάκη, ποὺ πολὺ ἐμπεριστατωμένα, πολὺ ἐνήμερα, καὶ θερμὰ προλογίζει τὴν ἐκδοσὴ τῶν «Ἀπάντων» του — ἀπόλαυσε, ὅσο ζοῦσε, πολλὰς τιμὰς, εἶχε πολὺ κύρος, πολλὴ δύναμη. Στὸ φύλλον τοῦ «Ἐμπρός» τῆς 17 Μαρτίου 1916, στὴν κορυφὴ τῆς πρώτης σελίδας δημοσιεύεται μιὰ μεγάλη φωτογραφία — τὸ φωτογραφικὸν ρεπορτάζ στὸν τύπον δὲν ἦταν τότε τόσο πυκνὸ, ὅσο εἶναι σήμερον — μὲ τὴ λεζάντα: «Ἀπὸ τὸ προχθεσινὸν γεῦμα εἰς τὸ «Ἡραῖον» τοῦ Συνδέσμου τῶν Συντακτῶν ἐπὶ τῆ εἰκοσιπενταετηρίδι τῆς φιλολογικῆς καὶ δημοσιογραφικῆς δράσεως τοῦ κ. Κονδυλάκη (Διαβάτου). Ὁ κ. Κονδυλάκης διακρίνεται εἰς τὸ κέντρον τῆς εἰκόνας καθήμενος».

Ὁ χρονογράφος τοῦ «Ἐμπρός», ποὺ συνήθως ἦταν θαρῶς καὶ μάλλον δύσθυμος, φαίνεται ὅτι αὐτὴ τὴ φωτογραφία γελαστός, ἱκανοποιημένος, εὐχαριστημένος γιὰ τὴν τιμὴν καὶ τὴν ἀναγνώρισιν, ποὺ τοῦ προσφέρει ἡ δημοσιογραφικὴ οἰκογένεια. Τὸν βλέπομεν εἰς τὸ κέντρο τῆς φωτογραφίας, μὲ τὸ χερὶ ἀκουμπισμένον ἀναπαυτικὰ στὸ κάθισμα, ἐνῶ γύρω-γύρω τὸν περιβάλλουν τιμητικά, σεβάσμιον καὶ γενειοφόρον, οἱ

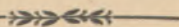
συνάδελφοί του. Καταλαβαίνουμε πῶς ζεῖ μιὰ στιγμὴ δίκαιης ἱκανοποιήσεως γιὰ τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ μόχθου του, τῆς θυσίας του στὴν ὑπηρεσίαν τῆς ἐφημερίδας.

Ὑστερα ἀπὸ δυὸ χρόνια περίπου ὁ Κονδυλάκης θὰ ἀποχωρήσει ἀπὸ τὸ «Ἐμπρός» μὲ δική του ἀπόφασιν, ἀθόρυβα, καὶ ἐνῶ μπορεῖ ἀκόμη νὰ γράφει, γιὰ νὰ ἐπανέλθῃ στὴν ἀγαπημένην του Κρήτην, γιὰ νὰ ἀναπαυθεῖ μετὰ δυὸ χρόνια στὸ χῶμα τῆς. Τὸ τελευταῖον του χρονογράφημα μὲ τὴν ὑπογραφή «Διαβάτης» δημοσιεύεται στὸ «Ἐμπρός» τῆς 31 Ἰανουαρίου 1918. Τὴν ἐπόμενη ἡμέραν τὸν διαδέχεται στὴ στήλη ὁ «Φορτουνιός», ὁ ἀειθαλὴς Σπύρος Μελάς, ποὺ καὶ πρωτύτερα ἔγραφε δεύτερον χρονογράφημα στὸ «Ἐμπρός», ἐναλλάξ, ἢ καὶ συγχρόνως, μὲ τὸν Στάμο Μπράνια, ἄλλον ἐκλεκτὸν χρονογράφο τῆς ἐποχῆς. Τὸ χρονογράφημα τοῦ Μελά ἔχει πιά ἐπίτιλον «Ἐντυπώσεις τῆς ἡμέρας». Ὅμως γιὰ λίγο καιρὸν, γιὰ ἕνα μῆνα περίπου δημοσιεύονται ἀκόμη στὸ «Ἐμπρός» σποραδικὰ, μερικὰ «χρονογραφήματα» — εἶναι ὁ ἐπίτιλος τῆς στήλης τοῦ Κονδυλάκη — μὲ τὴν ὑπογραφήν Idem. Εἶναι καὶ αὐτά, νομίζω, τοῦ Κονδυλάκη. Μοιάζουν σὰν τελευταῖες ἀναλαμπές, σὰν ἀναδοθυσίματα, ὅπως δὲν εἶναι καθημερινὰ, μιᾶς ὀλόκληρης ζωῆς. Ὑστερα ὁ Κονδυλάκης διακόπτει πιά ὀριστικὰ τὴν Ἀθηναϊκὴν του χρονογραφίαν. Ἀποσύρεται στὴν Κρήτην, ἐκεῖ γράφει τὸ τελευταῖον λογοτεχνικὸν ἔργον, τὴν «Πρῶτὴν ἀγάπην», ἐκεῖ θερμὰ εὐχαριστεῖ λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατόν του τὸ κοινὸν τῆς Κρήτης γιὰ τὴν εὐμενὴν ὑποδοχὴν σ' αὐτὸ τὸ ἔργον του.

Στὸ προτελευταῖον του χρονογράφημα στὸ «Ἐμπρός», ποὺ τὸ ἐπιγράφει «Εἰς ὦραν πλήξεως» ὁ Κονδυλάκης, μιλώντας πρὸς ἕνα ὑποθετικόν, ὡς συνήθως, ἀκροατὴν του, πρὸς ἕναν νέον ἄνθρωπον, θορυβημένον ἀπὸ τὴν ἀπαισιοδοξίαν κάποιων πικρῶν φιλοσόφων — ἀρνητῶν, ἐπιλέγει: «Ἐν μόνον εἶμαι βέβαιος ὅτι ὑπάρχει ἡ ψυχὴ μου. Προσπάθησε νὰ ἀκολουθήσῃς αὐτοὺς τοὺς λόγους καὶ ἴσως θὰ εἶσαι πλησιέστερος πρὸς τὴν ἀλήθειαν καὶ τὴν εὐτυχίαν».

Στὸ τελευταῖον του χρονογράφημα, ποὺ τὸ ἐπιγράφει «Ὡς συμπέρασμα» — δημοσιεύεται κι' αὐτὸ στὸ παρὸν τεύχος τῆς «Νέας Ἐστίας» — ἀναπτύσσει περισσότερον τὸ θέμα τοῦ προηγουμένου, μιλεῖ γιὰ τὴν «ὀσιότητα», τὴν «ψυχικὴν καὶ σωματικὴν ὠραιότητα», τὴν «ἠθικὴν ἀνύψωσιν», ποὺ εἶναι «ἡ ὁδηγοῦσα εἰς τὴν ἀληθῆ εὐτυχίαν». Αὐτὴν τὴν «ψυχὴν», τὴν «θεῖαν γαλήνην» καὶ τὴν «ὀσιότητα» τοῦ Μοναστηρίου τῆς Ἁγίας Τριάδος τῶν Τζαγκαρόλων ἔρχονταν νὰ ζητήσῃ πάλι στὴν Κρήτην ὁ Ἰωάννης Κονδυλάκης, ἀφοῦ γιὰ μιὰ ὀλόκληρον σχεδὸν ζωὴν ὑποχρέωθηκε νὰ ζῆσῃ τὴν ἀναγκαστικὴν ὕλοφροσύνην καὶ τὸ λαχάνιασμα τῆς δημοσιογραφικῆς ζωῆς ὡς χρονογράφος καθημερινῆς ἐφημερίδας.

ΠΕΤΡΟΣ ΓΛΕΖΟΣ

Ο ΚΟΝΔΥΛΑΚΗΣ ΣΤΗΝ ΑΙΓΥΠΤΟ

Πότε ακριβώς ήρθε ο Κονδυλάκης στην Αίγυπτο, δεν μπόρεσα να εξακριβώσω. Οί παλαιότεροι τὸ μόνο πὸν ἀχνοθυμούνται εἶναι ὅτι ἔκανε συστηματικὰ συντροφιά μ' ἕνα συμπατριώτη του γιαντῶ, τὸν Σκαμνάκη. Ἄλλ' ὁ γιαντῶς ἔχει πεθάνει ἀπὸ καιρῶ. . . Τὸ θέβαιο εἶναι ὅτι στὴν περιπέτεια τοῦ ταξιδιοῦ αὐτοῦ, τὸν παράσυρε ἕνας βαμβακέμπορος. Θὰ τοῦ ἔβιδε χρήματα νὰ βγάλει μιὰ ἐφημερίδα στὴν Αἴγυπτο. Ὅπως συμβαίνει στὶς περιπτώσεις τοῦ εἶδους, ὁ βαμβακέμπορος ὑπαναχώρησε τὴν τελευταία στιγμή γιὰτὶ οἱ δουλείες του «δὲν πήγαιναν καλά». Ἔτσι ὁ συγγραφέας τοῦ «Πατούχα» ἔφυγε τελικὰ ἀπρακτὸς κι' ἀπογοητευμένος. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι τὸν εἶχε κυριέψει ἡ νευρασθένεια στὰ στερνά. . .

Σ' ἕνα ἀγνωστο κείμενο, — τὸ τελευταῖο γραφτό του —, δημοσιευμένο σὲ μιὰ Κρητικὴ ἐφημερίδα τῆς ἐποχῆς, ὁ Κονδυλάκης διηγείται τὶς ἐντυπώσεις του ἀπ' ἐκεῖνο τὸ ταξίδι, μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ χιούμορ πὸν ποτὲ δὲν τοῦ ἔλειψε. «Μιὰ περιπέτεια ἀπὸ Χανίων εἰς Ἀλεξάνδρειαν», τὸ ἐπιγράφει. Εἶναι μιὰ σειρά ἀρθρῶν, πὸν δημοσιεύτηκανε σὲ πολλὰς συνέχειες. Πληροφοροῦμεθα ἔτσι, ὅτι ὁ Κονδυλάκης φρόντισε νὰ ἐπικοινωνῆσει μόλις ἔφτασε μὲ τὸν δημοσιογράφου Καραβία, ἐκδότῃ τῆς «Ἐφημερίδος», σύζυγο τῆς γράφου Θάλειας Φλωρᾶ. Μὲ τὴ βοήθειά του γνώρισε πρόσωπα καὶ πράγματα καὶ παρευρέθηκε καὶ σὲ μιὰ φιλολογικὴ συγκέντρωση πὸν τὴν περιγράφει μὲ τὸ ἰδιότυπο ὕφος του:

«Τὰς αἰθούσας τοῦ συλλόγου εὐρήκα πλήρεις ἀπὸ κυρίας καὶ κυρίους τῆς ἑλληνικῆς παροικίας, μεταξύ δὲ αὐτῶν παλαιούς του γνωρίμους καὶ φίλους, ἐν οἷς καὶ γνωστὸς εἰς τὰ γράμματα. Ἐκεῖ καὶ ἡ κυρία Φλωρᾶ - Καραβία γνωστοτάτη καὶ ἐξαιρετὸς ζωγράφος. Ἦτο ἐσπερίς καὶ τὰ πράγματα ἦσαν κάπως ἐπίσημα, τὸ ὅποιον ἀρκετὰ μ' ἔστενοχώρησε, διότι ἤμουν εἰς τὴν ταξιδιωτικὴν μου κατάστασιν. Ἄλλ' ἐξ ἄλλου μόνον ἐκεῖ ἀσπώτερα καὶ εὐκολώτερα ἠδυνάμην νὰ κάμω μερικὰς συναντήσεις. Ἐκεῖ δὲ συνήντησα τὸν Πρόξενόν μας κ. Δελμοῦζον καὶ τὸν ὑποπρόξενόν μας κ. Λέλην, ἀμφοτέρους γνωστὸς μου ἐξ Ἀθηνῶν. Μεταξὺ δὲ ἄλλων συνήντησα καὶ ἄλλον Ἀθηναῖον, τὸν κ. Γ. Καραπάνον, ἐγκατεστημένον καὶ κάλλιστα ὡς ἔμαθα, εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν. Μοῦ ἐπρότεινε νὰ πάμε μαζί εἰς τὸ Κάϊρον ἀλλ' ἐγὼ ἤδη ἤρχιζα νὰ μετανῶ διότι εἶχα φθάσει εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν καὶ νὰ προχωρήσω μέχρι Καΐρου;

Μὲ ἐξαιρετικὴν χαρὰν εἶδα ἐκεῖ τὸν φίλτατό μου κ. Παῦλον Πετρίδην, ἱατρὸν, ὡς Πρόεδρον ὁ τοῦ «Πτολεμαίου» εὐρήκα τὸν παλαιόν μου γνώριμον κ. Ζαχαριάδην, ἱατρὸν. Πρὸ πάντων ἱατρῶν συνήντησα ἐκεῖ, καὶ εἰς τὴν κατάστασιν τῆς ὑγείας μου ἦτο μία παρηγορία ὅτι δὲν μοῦ ἔλειπαν ἱατροί, εἰς τὴν ἀνάγκην τὴν ὁποία ἐφοδόμουν ἐνδεχομένην.

Ἀντικείμενον τῆς ἐσπερίδος ἦτο ν' ἀναγνώσῃ διηγήματός τοῦ κ. Γκίκας, νὰ τραγουδήσῃ δὲ ὁ κ. Σκούφος. Εἰς τὸ διάλειμμα μοῦ λέγου εἰς ἐνα κύκλον:

— Δὲν θὰ μᾶς κάμετε διάλεξι γιὰ τὸν «Πτολεμαῖο»;

Εἶπα ἤδη ὅτι ὑπελόγιζα εἰς τὰς διαλέξεις διὰ τὸν μέχρι Κύπρου σκαπὸν κι' ἐχάρηκα ὅτι δὲν εὐρέθηκα εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ κάμω ἐγὼ τὴν πρότασιν ἀλλ' ἤλθεν οὕτω. Ἀπήντησα δὲ ὅθι κατάφερα νὰ μιλήσω.

Ἡ διάλεξι αὐτὴ τελικὰ δὲν ἐδόθηκε. Ὁ Κονδυλάκης ἤθελε νὰ βάλει εἴσοδο ἀλλ' οἱ Ἀλεξανδρινοὶ φίλοι του τὸν ἀπέτρεψαν, γιὰτὶ μὲ εἶσοδο δὲν θὰ πήγαιναν «οὔτε εἰκοσιὰ πρόσωπα».

Συνεχίζοντας ὁ Κονδυλάκης ἀφηγεῖται τὶς μὲν ἡμέρας πὸν πέρασε στὸ ξενοδοχεῖο, «ἀληθῶς καθαρὸν ἀλλὰ μὲ μιὰν φωτοβολίδα φωτὸ ὑψηλὰ εἰς τὴν ὀροφὴν καὶ τὸσον ἀσθενῆ, ὡστ' ἦτο δύσκολος ἡ ἀνάγκασις». Τὸ ψῆχος τὴν χρονίᾶ ἐκείνη ἦταν πρωτοφανὲς γιὰ τὰ χρονικὰ τῆς Αἴγυπτου καὶ τὸ θερμόμετρο ἔφτασε στὰ 4 ὅπτι τὸ μηδέν. Τρομερὲς ἀπνίξις τὸν βασανίζανε καὶ τὰ βράδια τὰ περνοῦσε μὲ ἀνία, μετανιωμένον πικρὰ γιὰ τὸ ταξίδι του. Γιὰ δημοσιογραφίαν στὴν Αἴγυπτο, οὔτε λόγος. «Ἡ Ἀλεξάνδρεια μοῦ ἐνέπνεεν ἀποστροφήν». Ἡ ἀποστροφή τοῦ ἐκείνη τὸν ἔκαμε νὰ μισῆσει κάθε τι πὸν εἶχε ἀμέση σχέση μὲ τὴν ἐκεῖ διαμονήν του καὶ προσπαθοῦσε νὰ βρεῖ κάποιον μέσο γιὰ νὰ φύγει γιὰ τὴν Κύπρον. Αὐτὸ δὲν ἐμπόδισε νὰ διαπιστώσῃ τὴν ἀφύπνισιν τοῦ ἐθνικοῦ αἰσθήματος τῶν Αἰγυπτίων ἀλλὰ καὶ νὰ διαβλέψῃ πολλὰς μελλοντικὰς ἐξελίξεις ὡς πρὸς τὴ θέσιν τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου. Γι' αὐτὸ καὶ συνιστᾶ τὴν ἐκμύθησιν τῆς Ἀραβικῆς ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας, καὶ τὴν κήρυξιν του τῆς προσαρμογῆς φθάνει στὰ ἑκκαὶ ὅσον σημειώνει ὅτι ὁ Ἕλληνας «ἐν ἀνάγκῃς φορέσει καὶ τὴν κελεμπτίαν καὶ ἄς τοὺς ἀναστραφῇ διὰ τὰς τὸν γνωρίσῃ καλλίτερον». Ἀτιθέτως μὲ ἄλλους περαστικὸς Ἕλληνας παρεπιθρεῖ ὅτι πολλοὶ Ἕλληνας ἦσαν πτωχοὶ ἄθροιστοι, μὴ ἔχοντες ἐργασίαν καὶ πόρον ζωῆς

Ἐκτὸς ἀπ' τὸ ζευγος Καραβία, ὁ Κονδυλάκης γνωρίστηκε μὲ τὸν ἐκδότη τῶν «Γραμματῶν» Στέφανο Πάργα. Τὸ περιοδικὸ αὐτὸ, τὸ θεωρεῖ φορέα προόδου, ἀλλ' ἐξ ἴσου «ἀξιόλογον» εἶναι καὶ ἡ «Νέα Ζωή». Μὲ ὀξύτατα κριτήρια ἀναλύει τὴ θέση τῆς Αἰγυπτιακῆς λογοτεχνίας σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴν Νεοελληνικὴ καὶ ὑπογραμμίζει τὴν ἀναγκαιότητα τῆς στροφῆς πρὸς τὴν αἰγυπτιακὴ ζωὴ σὰν πηγῆς παρθένων ἐμπνεύσεων, ἀναφερόμενος στὴν περίπτωση τῶν «Τραγουδιῶν τῶν Φελλάχων» τοῦ Γ. Βρισιμιτζάκη. «Ἐκ τῶν Ἀλεξανδρινῶν λογίων ὁ ποιητὴς κ. Καδάφης, τὸν ὁποῖον ἀτυχῶς δὲν συνήντησα, προσπαθεῖ ν' ἀνασυνδέσῃ τὸ νῆμα τῆς Ἀλεξανδρινῆς φιλολογίας».

Τελικὰ, ἡ προσπάθειά του νὰ φύγει γιὰ τὴν Κύπρο ἀπέτυχε, παρὰ τὴν προσφυγὴ στὸν τότε

Πατριάρχην Φώτιο. Ὑστερ' ἀπ' αὐτὸ, ἡ ἐπιστροφή στὴν Ἑλλάδα, τοῦ γίνεται ψύχωση. Κατορθώνει νὰ ἐξασφαλίσῃ μιὰ θέση στὸ πλοῖο τῆς γραμμῆς, ἀλλὰ τὴν τελευταία στιγμὴ ἀνακαλύπτει ὅτι ἀνέβηκε κατὰ λάθος σὲ κείνο πού πηγαινε στὴν Πόλη! Τέλος, τὴν ἄλλη μέρα ξεκίνησε. Τὸ «Γκαστάν», — ἔτσι λεγόταν τὸ πλοῖο—, ξεκίνησε γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Ὁ Κονδυλάκης ξαναβρῆκε τὸν ἑαυτὸ του. «Μοῦ ἔφυγεν ἡ βαρυθυμία τῆς μονώσεως».

Τὸ κείμενο τῆς περιπέτειάς του στὴν Αἴγυπτο, φαίνεται νὰ ἴναι μισοτελειωμένο. Μαζὶ του βρέθηκε κι' ἕνα ἄλλο μισοτελειωμένο ἐπίσης. Μιὰ ἐπιστολὴ στὸ βουλευτὴ Ἀττικῆς Ἰω. Μπρισιμιτζάκη. Ἡ ἀσθένεια ποῦ τὸν σιγώτρωγε, τὸν εἶχε ὀδηγήσει στὸν τάφο.

ΜΑΝΩΛΗΣ ΓΙΑΛΟΥΡΑΚΗΣ

Ὁ Κονδυλάκης ὡριμος ἄντρας.

ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ ΑΠΟ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΚΟΝΔΥΛΑΚΗ

Ο ΠΑΤΟΥΧΑΣ

[ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ]

Τὴν ἐσπέραν ὁ Σαΐτονικολῆς μετέβη εἰς τὸ σπίτι του μὲ τὴν ἀπόφασιν νὰ ἐπιπλήξῃ πολὺ αὐστηρῶς τὸν Μανώλην. Ἔως τώρα τὰ εἶχε καλὰ μὲ ὄλους τοὺς χωριανούς· τὸν ἐσέβαντο καὶ τὸν ὑπολήπτοντο ὄλοι· καὶ τώρα μὲ τὰς ἀνοησίας τοῦ μορφονιοῦ του θὰ ἐσηκῶνετο ὄλο τὸ χωριὸ ἐναντίον του. Αὐτὸς ἐννοοῦσε νὰ διασκεδάσῃ ὡς νέος καὶ ὁ Μανώλης, νὰ παῖξῃ καὶ νὰ γελάσῃ μὲ τοὺς ἄλλους νέους καὶ νὰ γαπαῖ μιά κοπελλιά σὲ καλὸ καὶ σὲ τιμῆ, μὰ ὄχι νὰ χάσκῃ ὅπου δῆ κουτάλι καὶ νὰ πειράζῃ πότε τὴ μιά, πότε τὴν ἄλλη. Ἐπὶ τέλους θὰ ἐρισκότανε καὶ κανεὶς νὰ τόνε σκοτώσῃ νὰ πάῃ ἄδικα.

Εἰσελθὼν εἰς τὸ σπίτι ἠρώτησε μὲ τραχύτητα τὴν σύζυγόν του, ἣ ὁποία κατεγίνετο νὰ παραθέσῃ τὸ δεῖπνον·

— Δὲν ἦρθ' ἀκόμη ὁ λεγάμενος;

— Ποιὸς λεγάμενος; εἶπε στραφεῖσα ἡ Ρηγινιώ.

— Ὁ Μανωλιός.

— Καὶ γιὰίντα τόνε λὲς ἐτσά;

— Εἶνε νὰ μὴν τόνε λὲω καὶ γάϊδαρο ἀκόμη μὲ τσι γαῖδουριὲς ἀποὺ κάνει; Αὐτὸς θὰ μὲ κάμη κακὸ μὲ ὄλο τὸν κόσμο. Δὲν εἶδες εἰντά καμε πάλι ὀψές; Ἀπὸ μέρες καὶ πειράζει τὸ Μαροῦλι τσῆ Ζερβούδαινας κι-ὀψές ἀργά ὄντεν ἐγύριζε ἀποὺ τὴ θρύσι ἣ κοπελλιά τσ' ἤρριξε μιά πέτρα καὶ τσ' ἤσπασε τὸ σταμνί. Ἀκοῦς τουλόγου σου δουλειές ἀποὺ τσι κάνει ὁ κουζούλακας; Καὶ δὲν εἶναι μόνον ἡ ντροπὴ ἑνας νεῖδς λογοστεμμένος νὰ πειράζῃ ἄλλες, ἀλλὰ θὰ βρῆ καὶ τὸν μπελᾶ του· κάποιος θὰ βρεθῆ νὰ τόνε σκοτώσῃ, γιὰτὶ κιανεὶς δὲ δέχεται νὰ τοῦ πειράζουν τὴν ἀδερφή γῆ τὴ θυγατέρα του.

— Ὁ Χριστὸς μὲ τὸ παιδί μου!... εἶπεν ἡ Σαΐτονικολίνα.

Τὴν διέκοψε δὲ ἡ εἰσοδος τοῦ Μανώλη, ὁ ὁποῖος εἶχε τὸ χρωματιστὸ μαντήλι εἰς τὸν ὦμον καὶ κλωνίσκον βασιλικοῦ εἰς ταυτί. Ἄλλ' ἄμα εἶδε τὸν πατέρα του, ἔσπευσε ν' ἀφαιρέσῃ ἀπὸ ταυτί του τὸν βασιλικόν, ἐσοβαρεύθη καὶ ἐκάθησεν εἰς ἡμιφωτισμένον μέρος, κατὰ τὴν παλαιάν του συνήθειαν.

— Ποῦ ἔγυρίζεις, μωρέ, τέτοια ὄρα; τοῦ εἶπεν ὁ Σαΐτονικολῆς.

— Ποῦ μὲ ἄδες κ' ἐγύριζα, εἶπε μὲ δυσφορίαν ἀδικημένου ὁ Μανώλης. Οἱ μαστόροι ἀργήσανε νὰ σκολάσουνε ὕστερα πῆα στὸν ποταμὸ καὶ πλύθηκα κιὰποὺ τὸν ποταμὸ ἤρθα ντρέτα στὸ σπίτι.

— Ἐμένα, μωρέ, θὰ τὰ πουλήσῃς αὐτανά; Ὅντεν ἐπήλαιες ἐσὺ ἐγύριζα ἔγώ. Δὲ μοὺ λὲς ποῦ τόνε βρῆκες τὸ βασιλικὸ ἀποῦ-χες στ' αὐτί σου; στὸν ποταμὸ τὸν ἤκοφες γῆ στὸ πηλοφόρι ἐφύτρωσε; Ἐλα δὰ νὰ δειπνήσωμε κῦστερα θὰ σοῦ δείξω ἔγώ πὸς ἀπίδια θάνει ὁ σάκκος.

Ἄλλ' ἡ ὀργή του ἐξητημίσθη ὀλίγον κατ' ὀλίγον καὶ ἐσβέσθη κατὰ μέγα μέρος εἰς τὸν οἶνον μὲ τὸν ὁποῖον κατέβρεξε τὸ δεῖπνόν του. Ὅταν δὲ ἐσήκωσαν τὸ τραπέζι καὶ ἐστράφη πρὸς τὸν υἱόν του διὰ νὰ τὸν ἐπιπλήξῃ, τὸ πρόσωπον διέφευδε τὴν αὐστηρότητα τῆς φωνῆς του.

— Δὲ μοὺ λὲς, μωρὲ μεσημερᾶ, εἰντά ἔνε τὰ πράγματα ποῦ κάνεις; ἐσὺ, πρέπει, ἀποφάσεις τὰ κάμης ὄλες τσι κουζουλάδες τοῦ κόσμου.

— Εἶντα κουζουλάδες ἤκαμα; ἀπήντησεν ὁ Μανώλης μὲ ἀπροσδόκητον ἀταραξίαν.

— Ἐχεις καὶ μούρη καὶ ρωτᾶς; ὄντεν

ἐδάφτισες τοῦ συντέκνου τοῦ Μουστοθασίλη τὸ θυγατέρι δὲν εἶπες τῇ μάνας σου πῶς ἤθελες τὴν Πηγγή;... Δὲ σου τῶπε, Ργινιό;

— Κιαμέ δὲ μοῦ τῶπε; ἀπήντησε μὲ μειδιάμα ἢ Σαῖτονικολίνα.

— Ὑστερα σ' ἐρώτηξα κέγῳ καὶ δὲ μοῦ-
πες ὄχι καὶ μὲ τὸ νὰ μάρεση κέμένα ἢ Πηγ-
γή, ἤδωκα λόγο τοῦ Θωμά. Δὲ μοῦ λὲς ἐδᾶ
εἶντα σου κτύπησε κιὰφῆκες τὴν Πηγγή καὶ
κυνηγᾶς ἄλλες καὶ πότε τὴ μιὰ ξανοίγεις,
πότε τὴν ἄλλη;

— Κι' ἄμ' εἶντα θές, νὰ σφαλιζῶ τὰ μά-
τια μου νὰ μὴν τσί ξανοίγω; εἶπεν ὁ Μανώ-
λης μὲ μειδιάμα, ἀλλὰ χωρὶς νὰ ὑψώσῃ τὸ
βλέμμα.

Τὸ μειδιάμα ἐκεῖνο ἔκαμεν εἰς τὸν Σαῖ-
τονικολῆν ἐντύπωσιν αὐθαθείας.

— Ὅντε σοῦ μιλῶ ἐγῷ, ἀνεφώνησε, νὰ
μὴ γελᾶς ὀρίστε τὸ γάϊδαρο! Νὰ τὰ σφαλι-
ζῃς μαθές, νὰ τὰ σφαλιζῃς τὰ μάτια σου.
Ὁ τιμημένος ἄντρας ἀγαπᾷ μιὰ γυναῖκα,
δὲν ἀγαπᾷ χίλιες.

Ἡ ἕξαψις τοῦ Σαῖτονικολῆ δὲν θὰ περιω-
ρίζετο ἴσως ἕως ἐδῶ, ἀλλὰ κατὰ πᾶσαν
πιθανότητα θὰ ἐτελείωνεν εἰς τὰ μούτρα
τοῦ Μανώλη, ἂν δὲν ἤρχετο ὡς ἀντιπερι-
σπασμὸς κατευναστικὸς ἢ ἀνάμνησις ἐνὸς ἐκ
τῶν προσφιλῶν του ἀνεχδότων, τὰ ὅποια
κατέπαυον τὴν ὀργὴν του, ὅπως ἢ Ἀθηνᾶ
κατέπαυσε τὴν ὀργὴν τοῦ Ἀχιλλεύς ἐτοίμου
νὰ ξιφουλκήσῃ.

— Εἶντα τ' ἄλλοτινοῦ θὰ μιάσης, εἶπε
σχεδὸν γελαστός, ἀποῦ τοῦλεγε ὁ κύρης του
νὰ τότε παντρέψῃ κι'αὐτὸς δὲν ἤθελε μιὰ,
ἀλλὰ καλὰ καὶ σῶνει δέκα γυναῖκες; Μω-
ρέ, κάμε καλὰ, μωρ' ἔλα στὸ νοῦ σου. Τὸ
σκοπὸ του αὐτός. Δέκα θέλω, δέκα θέλω.
Σὰν εἶδε κι'αὐτὸς πῶς δὲν ἐμπόργε νὰ τότε
φέρῃ σὲ λογαριασμό, ἔκαμε πῶς ἐδέχτηκε.
Καλὰ, δέκα γυναῖκες θές; Νὰ τσί πάρῃς,
παιδί μου, ἐγῷ δὲ θέλω νὰ σὲ κακοκαρδίσω.
Μόνον μὲ τὸ νὰ μὴ δίδῃ ὁ νόμος νὰ παίρνουν
οἱ χριστιανοὶ πολλὰς γυναῖκες μονομιᾶς, πά-
ρε τὴ μιὰ ἐδᾶ, κ' ἔσ'α σένα χρόνον μέσα θὰ
τσί πάρῃς ὅλες. Ὁ γυὸς ἐσθβάστηκε κ' ἐ-
στεφανώθηκε τὴ μιὰ. Καὶ σὰν ἐπεράσανε
δεκαπέντε εἴκοσι μέρες πάει ὁ κύρης του
καὶ τότε θρίσκει. Ἐκαθούντονε στὸν ἥλιο μὲ
ταῦτιὰ πεσμένα, σὰ γάϊδαρος κουρασμένους.

«Αἱ! εἶντα κάνεις; τοῦ λέει· καιρὸς εἶνε νὰ
σοῦ πάρω καὶ τὴν ἄλλη γυναῖκα.—Δὲ θέ-
λω ἄλλη.—Γιάϊντα;—Ἐτούτη ποῦ πῆρα μὲ
φτάνει καὶ μοῦ περισεύγει.— Μὰ σὺ ἤθε-
λες δέκα...—Ὅι, εἶ, δὲ θέλω ἄλλη».

Ὁ Μανώλης ἐγέλασεν, ἀλλ' ἐγέλασε μᾶλ-
λον διὰ τὴν μωρίαν ἐκεῖνου τοῦ νέου, ὁ ὁ-
ποῖος δὲν ἐπέμενε νὰ πάρῃ καὶ τὰς ἄλλας
ἐννέα γυναῖκας.

— Τέτοια κουζουλάδα, πρέπει, σὲ κρατεῖ
καὶ σένα, ἐξηκολούθησεν ὁ Σαῖτονικολῆς,
καὶ θαρρεῖς πῶς δὲ σὲ φτάνει μιὰ παρά ρί-
χταις τὸ νοῦ σου σ' ὅποια δεῖς. Ἐχε, καλορ-
ρίζικε, μιὰ ὀλιὰ ἴπομονὴ νὰ κτίσης τὸ σπί-
τι σου καὶ νὰ πῆξῃ ὁ μυαλὸς σου κ' ἔσ'α
σὴν πάρῃς τὴν Πηγγή, θάρθῃς νὰ μοῦ πῆς
καὶ σὺ πῶς σὲ φτάνει καὶ ὑπερυψοῦται.

Ὁ Σαῖτονικολῆς ἐγέλα, ἀλλ' ὁ Μανώλης
εἶχε γίνει πολὺ σοβαρὸς. Καὶ μὲ φωνὴν ἡ-
ρεμον καὶ ἀποφασιστικὴν ἐξεσφενδόνισε
πρὸς τὸν πατέρα του τὴν ἐξῆς σοβαρὰν φρά-
σιν :

— Δὲν τήνε παίρνω ἰγὼ τὴν Πηγγή!

Οἱ δύο σύζυγοι ἀντήλλαξαν βλέμμα, τὸ ὁ-
ποῖον ἐσήμανε: «Δὲ σοῦ τᾶλεγα;».

— Δὲν τήνε παίρνεις; εἶπεν ὁ Σαῖτονι-
κολῆς μὲ φωνὴν ἡμιπνιγμένην.

Ὁ Μανώλης εἶχε σκύφει καὶ ἀπέξυε τὴν
ἐπικαθημένην εἰς τὸ ὑπόδημά του λάσπην.

— Καὶ γιάϊντα, νᾶχωμπε καλὸ ρῶτημα;

— Γιατί δὲν εἶν' ἀθρῶποι αὐτοὶ οἱ Ὠ-
μαδιανοὶ, ἀπήντησεν ὁ Μανώλης μὲ ἀνατί-
ναγμα ἀγανακτήσεως. Ἐνα καλὸ λόγο δὲν
ἔχω ἀκουσμένο ἀποῦ τὸ στόμα τως καὶ σὰ
μὲ δοῦνε νὰ μπῶ στὸ σπίτι τως διαολίζου-
ται. Τσί προημερνὲς ἐπῆρα νὰ πῶ τοῦ Στρα-
τῆ γιὰ τὸν Τερερέ πῶς φοβερίζει νὰ μὲ δέσῃ
κι' ὡστε νὰ μ' ἀκούσῃ παίρνει φωτιά κι' ἀρχι-
νᾶ τσί φωνὲς κ' ἔκανε σὰ λυσσασιμένος νὰ
φύγῃς ἀποῦ τὸ σπίτι μας, νὰ μὴ ξαναμπῆς
στὸ σπίτι μας καὶ νὰ σὲ μάθουνε κείνοι ποῦ
σᾶχουνε νὰ μιλήσῃ. Εἶπα του κέγῳ πῶς δὲν
ξαναμπαίνω στὸ σπίτι τως ποτὲ στὸν αἰῶνα
μου κ' ἤφυγα. Κιαμέ εἶντα; τοῦ χοῖρου τὴ
μούρη πρέπει νᾶχω γιὰ νὰ τῶσε ξαναμιλή-
σω. Ἄς τὴ λουστοῦνε τὴ θυγατέρα τως.
Καὶ τὴν ἄλλη φορὰ ὁ γέρος μούκανε μιὰ
προσβολὴ ἀποῦ δὲν ἤφεγγα νὰ πορίσω ἀποῦ
τὴν πόρτα... Δὲ θέλω μπλεῖδ νὰ τσί γνω-
ρίζω καὶ τὴν Πηγγή τως ἄς τὴ χαροῦνε. Καὶ

νά μου τή χρουσώσουνε δὲν τήνε θέλω.

Ἡ ἀγόρευσις τοῦ Μανώλη συνεκίνησε τὸν πατέρα του καὶ ἂν ἦτο ἐκ τῶν ἀνθρώπων ποῦ ἀνακαλοῦν εὐκολὰ τὸν λόγον των καὶ ἂν δὲν ἤξευρεν ὅτι ἡ Πηγγὴ ἦτο ἀθώα τόσο διὰ τὴν ἐχθρικήν σκαιότητα τοῦ ἀδελφοῦ της, ὅσον καὶ διὰ τὴν ὑπερβολικὴν αὐστηρότητα τοῦ πατρὸς της, θὰ τοῦ ἔλεγεν ἴσως: «Καλὰ, παιδί μου, ἔχεις δίκιο» καὶ ἐγὼ εἶμαι σύμφωνος νὰ μὴ γίνῃ αὐτὸς ὁ γάμος». Ἄλλ' ἔθεώρει τὴν ὑποχρέωσίν του τοσοῦτο μᾶλλον ἀπαράβιαστον καθ' ὅσον εἶχε γίνῃ ἀφορμὴ ν' ἀπορριφθοῦν αἱ προτάσεις ἄλλου διὰ τὴν Πηγγὴν, ἀνεγνώριζε δὲ ὅτι καὶ οἱ Θωμαδιανοὶ εἶχαν ὑπὸ τινὰς ἐσθλὰς δίκαιον.

— Ἐχεις δίκιο, παιδί μου, μὰ ἔχουνε κι αὐτοί, εἶπε μὲ πραότητα. Ἐσὺ μπαίνεις στὸ σπίτι τὼς σὲ καλὸ καὶ σὲ τιμὴ· μὰ ὁ κόσμος εἶνε κακὸς καὶ θγάνει λόγια. Κι ἄνε τύχη καὶ χαλᾶση ἢ λογόστειση αὐτὴ, ἡ κοπελλιὰ χάνεται. Γιαυτὸ καὶ ὁ Θωμᾶς σοῦπε νὰ μὴν μπαίνῃς στὸ σπίτι του ὄντεν εἶνε ἡ Πηγγὴ μοναχὴ. Μὰ ὁ Στρατῆς δὲν ἤκαμε καλὰ νὰ μανίσῃ καὶ νὰ σὲ προσβάλλῃ γιατί περ ἕνα πράμμα ἀποῦ δὲν ἐκάτεχες πῶς ἤθονε κακὸ.

— Δὲν τοῦπα πράμμα κακὸ, θεόφυχά μου! εἶπε μὲ ζωηρότητα ὁ Μανώλης.

— Εἶπες του πῶς ὁ Τερερές φοβερίζει νὰ σὲ δέσῃ καὶ τὸν ἐρώτας εἶντα δέσιμο θὰ σοῦ κάμῃ. Αὐτὰ τὰ πράγματα δὲν τὰ λένε μπροστὰ σὲ κοπελλιές. Μὰ ἄς εἶνε, δὲν ἐχάλασε δὰ κι ὁ κόσμος. Ἐμπόργε νὰ σοῦ μιλήσῃ μὲ τὸ γλυκὺ, σὰν ἄθρωπος. Μὰ κατέχεις τονε πῶς εἶνε μανισάρης κι' ἀνάποδος.

— Καὶ δὲ λὲς καὶ τᾶλλο; εἶπεν ἡ Σαϊτονικολίνα. Ὁ Στρατῆς, παιδί μου, ἤθελε νὰ κάμουνε γαμπρὸ τὸν Τερερέ καὶ γιὰ τοῦτο τὰ κάνει.

— Ὅμοιος τὸν ὅμοιον ἀγαπᾷ, συνεπλήρωσεν ὁ Σαϊτονικολῆς. Μὰ ὁ κακομοῖρης ὁ Θωμᾶς ἔχει καλὴ ψυχὴ. Μὴ θωρεῖς πῶς εἶνε στυφῆς καὶ γρινιάρης. Τὰ δάσανα τὸν ἔχουν ἐτσὰ καμωμένο. Μὰ σ' ὄλο τὸ ὕστερο ἐσὺ μοῦδε τὸ Θωμᾶ, μοῦδε τὸ Στρατῆ θὰ στεφανωθῆς. Ἐσὺ τὴν Πηγγὴ θὰ πάρῃς, ἀπού' ν' ἕνα κομιμάτι μάλαμα ἢ καυμένη καὶ θὰ πᾶς νὰ κάτσης στὸ σπιτάκι σου καὶ μοῦδ' ὀχλοῦς, μοῦδ' ἀνακατώματα.

— Νὰ ποῦμε καὶ τᾶλλο' τὸ χατῆρι του

θὰ τοῦ κάμῃς ἐσὺ, παιδί μου, εἶπεν ἡ Πηγγιώ, νὰ παραιτήσης τὴν Πηγγὴ, γιὰ νὰ τήνε δώσῃ τοῦ Τερερέ; Στὸ πείσμα του καὶ σὺ πρέπει νὰ μὴ σύρης χέρα, νὰ σκάσῃ!

Τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο εἶχεν εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ Μανώλη ἀποτελεσμα μεγαλεῖτερον ἀπὸ ἕλην τὴν μακρὰν νοθεσίαν τοῦ Σαϊτονικολῆ, ὡς ἔδειξεν ἡ λάμψις τὴν ὁποῖαν οἱ ὀφθαλμοὶ του ἐξέπεμψαν. Ἐν τῷ μεταξῦ ὁμοῦ δὲν ἔπαυε νὰ βασανίζῃ τὴν σκέψιν του ἡ ἀπορία διὰ τὴν σημασίαν τῆς ἀπειλῆς τοῦ Τερερέ. Τί δέσιμον ἦτο αὐτὸ τέλος πάντων καὶ διατί ἀπέφευγαν νὰ τοῦ δώσουν σαφεῖς ἐξηγήσεις καὶ τοῦ ἔλεγον ὅτι ἔκαμεν ἄσχημα νὰ τὸ ἀναφέρῃ παρουσίᾳ τῆς Πηγγῆς; Ἐρχίζε νὰ καταλαμβάνεται ὑπὸ μυστηριώδους ἀνησυχίας καὶ ἐφαντάζετο τὸν Τερερέν μηχανευόμενον καταχθονίους ἐπιβουλὰς ἐναντίον του.

Ἄλλ' ἐπειδὴ τέλος πάντων ἐφαντάζετο τὸ δέσιμον ὡς πραγματικὸν καὶ μόνον διὰ τὸν τρόπον καθ' ὃν θὰ ἐγένετο εἶχεν ἀπορίας, ἐσκέπτετο συγχρόνως περὶ ἀναλόγου ἀντεκδικήσεως. Τὸ δέβαιον ὁμοῦ εἶνε ὅτι ὁ Τερερές εἶχεν ἀρχίσῃ ἤδη νὰ τοῦ ἐμπνέῃ ἕνα φόβον παράδοξον καὶ ἀνεξήγητον, ἐνῶ εἶχε πεποίησιν ὅτι δι' ἐνὸς γρόνθου ἡδύνατο νὰ συντρίψῃ τὸν καχεκτικὸν ἐκεῖνον ἄνθρωπον. Ἐπανειλημμένως μετὰ τὴν ἥρωικὴν ἐκστρατείαν του, ἢ ὁποῖα κατέληξεν εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ Θωμᾶ καὶ εἰς τὴν λογομαχίαν του μὲ τὸν Στρατῆν, συνηντήθη μὲ τὸν Τερερέν, ἀλλὰ δὲν ἀπετόλμησε νὰ ἐκτελέσῃ τὰς ἀποφάσεις του. Τὸ βλέμμα τοῦ μάγου τοῦ ἔφερεν ἀκατανόητον ἀτολμίαν.

— Κι ἀποῦ, ἐξηκολούθησεν ἡ Σαϊτονικολίνα, δὲν τήνε λυπᾶσαι τὴν κακομοῖρα τὴν Πηγγὴ; αὐτὴν ἐξεθύμανεν ἐκεῖνη τὴν ἡμέρα ὁ δάρβαρας ὁ Στρατῆς· κι ἀποῦ τότε κλαίει ἀπαρηγόρητα ἢ δύστυχη γιὰ τὴν προσβολὴν ποῦ σοῦκαμ' ἀδερφός τση. Ἐγὼ πάω κάθα μέρα καὶ τήνε θωρῶ κι ὄλο μὲ τὰ δάκρυα στὰ μάτια τήνε βρίσκω' κι ὄλο μοῦ λείει πῶς ἂν σοῦφταίξ' ἀδερφός τση, αὐτὴ εἶντα σοῦκανε καὶ δὲν περνᾷς μπλεῖδ' ἀπ' ὄξω ἀπ' τὸ σπίτι τὼς νὰκούῃ σκιάς τὸ ζᾶλο σου καὶ νὰ σὲ θωρῇ ἀπ' ἀλάργο. Μιὰ-δυὸ φορές μόνο λείει ἔτυχε νὰ σὲ δῇ, ὄντε πᾶει στή θρύσι γῆ στήν ἐκκλησιά, μὰ κάνεις πῶς δὲν τήνε θωρεῖς καὶ ραῖζει ἢ καρδιά τση. Ὁ Θεὸς μόνο

κατέχει τὸν καὶμὸ ἀπὸ πῆρε, μὰ εἶντα μπορεῖ νὰ κάμῃ; εἶντα μπορεῖ νὰ πῆ; Αὐτὴ τὸ θέλει, λέει, νὰ παίγῃς στὸ σπῆτι τως καὶ δὲ φοβάται πρᾶμμα, γιατί καθάριος ὄρανος ἀστραπὲς δὲ φοβάται. Μὰ μπορεῖ νὰ πάῃ κιάνεβουλῆς τοῦ κυροῦ τση καὶ τᾶδεφροῦ τση;

Οἱ λόγοι τῆς μητρὸς τοῦ ἐπροξένησαν εἰς τὸν Μανώλην αἰσθημα σύμμικτον ἀπὸ συμπάθειαν καὶ ἐγωιστικὴν χαρὰν· ἔλυπειτο καὶ ὑπερφηανεύετο φανταζόμενος τὰ ὠραία ἐκεῖνα μάτια νὰ κλαίουσαν χάριν αὐτοῦ. Ὁ δὲ Σαῖτονικολῆς, μαντεύων τὸ ἀποτελεσμα τῶν λόγων τῆς συζύγου του, τοὺς ἐνίσχυσε μὲ ἓνα δίστιχον:

Θωρεῖς τα, κουζουλό πουλί, τὰ πράγματα ποῦ
ν' ἀφίγῃς τὸ βασιλικὸ κι ἀτσουμαλιὲς νὰ πιάνης;

— Νάφινῃς τὴν Πηγῆ, ἐξηκολούθησε, καὶ νὰ κυνηγᾷς τὴ μιὰ καὶ τὴν ἄλλη, ἀπὸ, μὰ τὸ Θεὸ ποῦν' ἀπὸ πάνω μας, ὅλες δὲν ἀξίζουσι τὸ μικρὸ τση δαχτυλάκι! Εἶντα νὰ σοῦ κάμω γῶ; δὲν εἶμαι τῷ χρονῷ σου νὰ δῆς πῶς τσι διαλέγουσι τσι κοπελλιές. Αἶ, Ρηγινιώ;... Μὰ νάχωμε καὶ τὸ νοῦ μας, εἶπε γελῶν, νὰ μὴ σὲ πιάσῃ ζήλεια.

— Φόβον ἔχω! ἀπήντησεν ἡ Σαῖτονικολίνα γελῶσα καὶ αὐτὴ.

Εἰς τὴν δὲ εὐθυμίαν εἶχε φθάσῃ ὁ Σαῖτονικολῆς, ὥστε ἤρχισε νὰ σιγοτραγουδῇ ἕνα παλαιὸν τραγοῦδι:

Νάμουνα νεῖός κι' ἀπάντρευτος καὶ πλούσιος κι'
[ἀντρειωμένος...]

Ὁ Μανώλης ἐκάμπτετο, χωρὶς νὰ τὸ θέλῃ, καὶ εἰς τὴν ἀμηχανίαν του ἤρχισε νὰ πελεκᾷ μὲ τὸ μαχαῖρι τοῦ τὴν καθέκλαν ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐκάθητο.

— Ἀς εἶνε, ἐξηκολούθησεν ὁ Σαῖτονικολῆς, καταλαβαίνω γῶ πῶς ὅτι κακὸ κιάνε' πῆς γιὰ τὴν Πηγῆ τάχειλι σου τὸ λέει μιὰ ἢ καρδιά σου δὲν τὸ λέει.

— Δὲν τήνε θέλω, δὲν τήνε θέλω, λέω! εἶπεν ὁ Μανώλης συγκεντρῶν εἰς τελευταίαν ἀντίστασιν τὸ ἠττώμενον πείσμα του. Ρωμαϊκά σου τὸ λένε.

— Γιὰ πέ το χωρὶς νὰ φανοῦνε τὰ δόντια σου;

— Νὰ μάψῃς θές; εἶπεν ὁ Μανώλης ὑποκρινόμενος θυμὸν καὶ δυσφορίαν διὰ νὰ μὴ γελᾷσῃ.

— Ὅχι, νὰ τὸ πῆς χωρὶς νὰ γελᾷσῃ! ἐπανελάβεν ὁ Σαῖτονικολῆς.

Τότε πλέον ὁ Μανώλης δὲν ἠδυνήθη νὰ κρατηθῇ, ἀλλ' ἀμέσως πάλιν ἔτρεψε τὸν γέλωτά του εἰς ἀγανάκτησιν.

— Ἀγαπητικὴ ποῦ δὲ μάφινουε νὰ τήνε δῶ, εἶντα τήνε θέλω;

— Μὰ ἄφησε, μωρὲ παιδί, τὴν καθέγλα! ἀνεφώνησεν ὁ Σαῖτονικολῆς, ἰδὼν ὅτι τὸ πείσμα τοῦ Μανώλη ἐξέσπα εἰς αὐτὴν. Δὲ σοῦ φταίει αὐτὴ.

Ἐπειτα ἐξηκολούθησεν:

— Ὁ ἐρίφης ἤθελε νὰ τὸν ἀφήνουε νὰ μεροζημερώνεται στὸ σπῆτι τοῦ Θωμᾶ καὶ μὲ τὸ νὰ μὴ γενῆ τὸ θέλημά του ἐρεμπέλεψε κῆρχιζε νὰ γυρίζῃ στὰ δῶματα καὶ στοὶ ρούγες σὰν κουζουλό, νὰ ρίχῃ πέτρες καὶ λόγια καὶ νὰ σπᾷ σταμνιά. Κέγῳ, μωρὲ, εἶχα ἀγάπη μὲ τὴ μάνα σου πριχοῦ νὰ παρθοῦμε καὶ δὲν ἐμπῆκα καλά κατὰ τὸ σπῆτι τως, παρὰ μόνο ὅντε τση πῆα σημάδι. Μὰ τια δὲν ἐσήκωνα νὰ τήνε δῶ σᾶλλους ὀμπροστά. Ἀλήθεια δὲ λέω, Ρηγινιώ;

— Ἀλήθεια κιαιμὲ φώματα;

— Μόνο στὸ χορὸ τῷ ἔλεγα κιαιμιὰν ἀνεγυριστικὴ μαντινάδα καὶ μὴ ἀπηλογούντονε καὶ κείνη πλειὰ ἀνεγυριστικά. Ἡ ἀγάπη θέλει φρόνησι, θέλει ταπεινωσὴν... Δὲν τὸ λέει καὶ τὸ τραγοῦδι; ἔτσα διάχουνε, Μανώλη, οἱ τιμημένοι ἄντρες.

Ἡ Ρηγινιώ ἀνεστέναξε καὶ τὸ ρεμβόν τῆς ἐλέμμη ἐδυθίζετο εἰς τὴν μακρυνὴν ἐποχὴν ἀπὸ τὴν ὁποίαν τῆς ἤρχετο ἐξησθενημένη ἢ ἀπήχησις ἐνὸς διστίχου τοῦ χοροῦ:

Νὰ τὰ χαρῶ τὰ μάτια σου
ὄντε τὰ κλῆσις κάτω...

Ἄλλ' ὁ Σαῖτονικολῆς διέκοψε τὸν ρεμβασμὸν τῆς ἐνθουσιασθεῖς ἀπὸ τὰς ἀναμνήσεις του, τῆς ἐφώνησε νὰ φέρῃ «μιὰ σταλιά κρασί». Εἰς τὸ τέλος δὲ καὶ ὁ Μανώλης ὑπεσχέθη ὅτι θὰ ἔπαυε τὰς παρεκτροπὰς καὶ ἡ Ρηγινιώ ἐξῆλθε καὶ ἔστρωσεν εἰς τὸ δῶμα, ὅπου ἐκοιμῶντο ἀφ' ὅτου εἶχεν ἀρχίσῃ νὰ ζεσταίνεται ὁ καιρὸς. Τὴν ἐπιούσαν ὁ Μανώλης ἐξῆλθε μὲ ἀξιεπαίνους διαθέσεις. Ἄλλ' ὅταν μετ' ὀλίγον συνήντησε τὴν Πηγῆν, ἐπιστρέφουσαν ἀπὸ τὸν ποταμὸν, παραδόξως τὸ πείσμα του ἐξηγγέρθη ἐκ νέου καί, ἀποστρέψας τὸ πρόσωπον, ἐπροχώρησε

χωρίς να την χαιρετήσω.

— Τόσο μεγάλο κακό σου κάμα; είπεν ή Πηγγή σταματήσασα.

— Δέ θέλω να μου μιλής! άπήντησε με τραχύτητα ό Μανώλης χωρίς να στραφή, και έφυγεν επισπεύσας τό θήμά του, ως να τόν κατεδίωκαν. Ένώ δέ άπειμακρύνετο, έμονολόγει: «Δέ θέλω να μου μιλής... Διάο-

λε, με τό ζόρε αγάπη; Να πάρης τόν Τερερέ να γενή τό κέφι τάδερφοῦ σου. Δέ σε θέλω, τζάνε μου' πώς τό λένε;... Έχει κι άλλες κοπελλιές τό χωριό δέκα βολές καλλιτερες. Καλλίτερη 'σαι σύ άπό τό Μαρούλι;».

Οὔτω βαδίζων εξήλθεν άπό τό χωριό, χωρίς να τό καταλάβη.

ΟΤΑΝ ΗΜΟΥΝ ΔΑΣΚΑΛΟΣ

[ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ]

Είς τήν μελέτην τής γραμματικῆς προσέτεθη ή μελέτη τής αριθμητικῆς. Τό πείσμα και ή ανάγκη μου έδωκαν και τήν άπαιτουμένην νέαν καρτεριαν, αλλά δέν ήδύναντο να δώσουν και είς τήν μνήμην μου τήν πειθαρχίαν τών αριθμῶν είς τήν δέν είχε συνηθίσει. Καί πολλάκις πράγματα τά όποια είχα έννοήσει και άπομνημονεύσει τήν προτεραίαν με διέφευγαν τήν έπιούσαν. Τό δέος τό όποιον διετήρουν άπό τούς μαθητικούς χρόνους διά τά μαθηματικά, έπέφερε σάστισμα και ταραχήν είς τήν διάνοιάν μου, καθ' ήν στιγμήν έπεχείρουν να παραδώσω.

Είχα παρατηρήσει όμως ότι δύο τών μαθητῶν μου, ιδίως δέ είς έκ τών μεγαλυτέρων, όνόματι Μανούσος, είχαν εξαιρετικήν νοημοσύνην και επιμέλειαν και ήσαν δυνατοί είς όλα τά μαθήματα. Καί είχα ήδη αρχίσει να έπωφελοῦμαι τάς γνώσεις και τήν άντίληψίν των είς τήν τεχνολογίαν. Έρωτῶν αὐτούς, διά να ίδω τάχα εάν γνωρίζουν τόν γραμματικόν κανόνα, ύπεβοήθουν τήν μνήμην μου διά τών άπαντήσεών των και οὔτω διδάσκων έδιδασκόμην. Έσκέφθην δέ να εφαρμόσω και είς τάς δυσκόλους περιστάσεις τής αριθμητικῆς τήν μέθοδον αὐτήν.

Όσάκις τά προβλήματα μου έφαίνοντο δύσκολα, έλεγα με τήν μεγαλυτέραν άφέλειαν:

— Μελετήσατε αὐτά τά προβλήματα. Περιττόν να σάς τά παραδώσω. Είνε εύκολότατα, παιγνιδάκια.

Τήν ήμέραν δέ καθ' ήν είχαμεν αριθμητικήν, εκάλουν τόν άμελέστερον να λύση τά «παιγνιδάκια», βέβαιος ών εκ τών προτέρων

ότι θ' άπετύγχανεν. Έκάλουν έπειτα άλλον και άλλον και οὔτω παρέτασσα τούς άσθενεστερούς πρό του μαυροπίνακος. Τελευταίον εκάλουν τόν ένα εκ τών επιλέκτων:

— Έλα σύ, Κώστα, να τούς δείξης ότι δέν μπορούν να νοιώσουν τά εύκολότερα τών πραγμάτων. Προσέχετε καλά, άνόητοι!

Ό Κώστας ήρχιζε τήν λύσιν, εγώ δέ παρηκολούθουν διά του ενός όφθαλμοῦ τά τελούμενα επί του μαυροπίνακος, διά δέ του άλλου όχι πλέον τάς σημειώσεις μου, αλλά τήν φυσιογνωμίαν του Μανούσου. Ό τυφλοσύρτης μου ήτο ζωντανός τώρα. Εάν έβλεπα επιδοκιμαστικά νεύματα άνεφώνουν:

— Βλέπετε τώρα, τί εύκολα πράγματα σάς έντρόπιασαν; Εῶγε, Κώστα! Κάμε το άλλη μιá φορά να τό νοιώσουν.

Και οὔτω ό Κώστας έδίδασκε τούς συμμαθητάς... και τόν διδάσκαλόν του.

Εάν όμως διέκρινα είς τήν φυσιογνωμίαν του Μανούσου σημεία άποδοκιμασίας, μορφασμόν ή μειδίαμα, ήρχιζα να κινῶ τήν κεφαλήν:

— Δέν τά κατάφερες, Κώστα, και θά καλέσω τό Μανούσο να σου βάλη τά γυαλιά... Για σκέψου λίγο... Άς εῖνε, δέν τά καταφέρνεις... Έλα, Μανούσο!

Ό Κώστας άπεσύρετο κατακόκκινος και παρεχώρει τήν θέσιν του και τήν κιμωλίαν είς τόν αντίζηλον. Διότι οὔτω κατόρθωνα συγχρόνως ν' αναπτύσω μεταξῦ τών δύο επιλέκτων άμυλλαν, ήτις ύπεδαύλιζε και διετήρει τόν ζήλον και τήν επιμέλειάν των. Ό Μανούσος πάντοτε με καταπληκτικήν εύκολίαν εύρισκε τήν όρθήν λύσιν. Άλλά τί θά έγίνετο, Θεέ μου, αν ήτο και αὐτός, ως

οί άλλοι; Μίαν φοράν παρ' ὀλίγον νὰ εὐρεθῶμεν εἰς τὸ ἀδιέξοδον τοῦτο. Ἐπρόκειτο περὶ τῆς ὑφαίρεσεως ἐσωτερικῆς ἢ ἐξωτερικῆς, δὲν ἐνθυμοῦμαι καλά. Ὁ Κώστας περιῆλθεν εἰς ἀμηχανίαν, τὸ δὲ πρόσωπον τοῦ Μανούσου δὲν ἐξέφραζε τίποτε. Τώρα μάλιστα μὲ παρετήρει καὶ αὐτὸς προσπαθῶν νὰ μαντεύσῃ τὴν λύσιν ἀπὸ τὰς κινήσεις τῆς φυσιογνωμίας μου. Ἄλλ' ἐγὼ εἶχα φυσιογνωμίαν σφιγγῶς ἀνεξερεύνητον, ἐνῶ ἐντός μου ἐσφάδαζε ἀγωνία φοβερά. Ἀλλὰ τί νὰ γίνῃ; Ὁ Κώστας εἶχε κοκκινίσει μέχρι τῶν ὠτων καὶ κύψας τὴν κεφαλὴν, παρητήθη ἀπὸ τὴν ἀδύνατον ἐπιχείρησιν. Ἠναγκάσθη δὲ νὰ καλέσω τὸν Μανόσον καὶ συγχρόνως ἐσκεπτόμην πυρετωδῶς τί νὰ εἶπω καὶ τί νὰ κάμω ἐν περιπτώσει καθ' ἣν θὰ ἐφεύδετο καὶ ἡ τελευταία μου ἐλπίς. Καὶ πράγματι μετ' ὀλίγον ἤρχιζε νὰ κοκκινίξῃ καὶ ὁ Μανούσος καὶ ἐφιθύρισε:

— Παράξενο πρᾶγμα! ἐχθὲς τῶκαμα χωρὶς καμμία δυσκολία.

Ὁ διδάσκαλος εἶχε καθῆκον πλέον νὰ παρέμβῃ μὲ τὰ φῶτά του· ἀλλ' ὁ διδάσκαλος δὲν ἐνόει ν' ἀναμειχθῇ εἰς πράγματα τῶσον εὐκόλα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα δὲν ἐνόει τίποτε. Καὶ ἀνεκουφίσθη μὲ μίαν σκέψιν: «Τὸ κάτω κάτω καταργοῦμεν τὴν ὑφαίρεσιν. Σήμερον δὲν τὴν χρησιμοποιοῦν πειά. Ἡ νέα μέθοδος...». Μὲ αὐτὴν τὴν «νέαν μέθοδον» ἐδικαιολόγουν πολλὰ πράγματα.

Ἀλλὰ καθ' ἣν στιγμὴν ἤνοιγα τὸ στόμα διὰ νὰ καταργήσω τὴν ὑφαίρεσιν, ἤνοιξε τὸ ἰδικόν του καὶ ὁ Μανούσος — καλὴ του ὦρα! — καὶ ἐπρόφερον ἐν ἐπιφώνημα, πληρὲς χρηστῶν ἐλπίδων:

— Ἄ! τὸ βρῆκα.

— Ἐλα, Ἀρχιμήδη! τοῦ εἶπα. Ἐγὼ πρὸς τιμωρίαν δὲν σ' ἐδοήθησα... Ἐπειτα πρέπει νὰ μάθετε νὰ σκέπτεσθε μόνοι μας... Ἡ νέα μέθοδος αὐτὸ ἐπιβάλλει.

Καὶ ὅταν οἱ ἀριθμοὶ ἐφθασαν εἰς αἴσιον πέρας:

— Ὁραῖα! ἀνεφώνησα. Βλέπεις ὅτι δὲν

ἐχρειάζετο καὶ μεγάλη φιλοσοφία... Ἀμὲν ὅταν θὰ διδαχθῆτε Ἄλγεθραν εἰς τὸ γυμνάσιον, πῶς θὰ κάνετε; Ἐκεῖ νὰ ἰδῆτε ἀλαμπουρνέζικα! Ἐγὼ, ποῦ ἤμουν ὁ πρῶτος τῆς τάξεώς μου εἰς τὰ μαθηματικά (ὦ! ἀν μὲ ἤκουεν ἕνας καθηγητῆς τῶν μαθηματικῶν μὲ παραγναθίδας!) ... Ἐλα κάνε το ἄλλῃ μιὰ φορά νὰ δοῦνε καὶ οἱ ἄλλοι.

Φαίνεται ὅμως ὅτι ἡ ἠθοποιία μου δὲν κατώρθωνε νὰ κρύπτῃ τελείως τὴν ἀδυναμίαν μου εἰς τὴν ὀξυδέρκειαν τοῦ Μανούσου. Εἰς τοῦτο ἄλλως συνετέλουν καὶ αἱ σπερμολογίαι τοῦ καλοῦ μου συναδέλφου, αἰτινες, ἀν δὲν ἐπιστεῦθησαν, ἀφῆκαν ὅμως ὑπονοίας. Καὶ μοῦ ἐφάνη ὅτι ὁ Μανούσος δὲν μοῦ ἐδείκνυεν ἀπὸ τινος ὄλου τὸν σεβασμόν, ὅτι ἤρχισε νὰ γίνεται ἀλαζών, μαντεύσας ἴσως ὅτι εἶχε τὴν ἀνάγκην τοῦ ὁ διδάσκαλος. Ὁ κίνδυνος δὲν ἦτο μικρὸς· καὶ ἔπρεπε νὰ παταχθῇ ταχέως τὸ κακὸν πρὶν ἢ γενικευθῇ καὶ μετατραπῇ εἰς ἀνταρσίαν. Ἐπρεπε νὰ τοῦ πάρω τὸν ἀέρα, διὰ νὰ μὴ μοῦ τὸν πάρῃ αὐτός. Καὶ μίαν ἡμέραν, ἐνῶ διήρχετο πλησίον μου καὶ μοῦ ἐφάνη ὅτι δὲν μ' ἐχαιρέτησεν ἢ ὅτι μ' ἐχαιρέτησεν ἀμελῶς, τὸν ἐσταμάτησα καὶ μὲ ὀργὴν τοῦ εἶπα:

— Γιατί δὲ χαιρετᾶς, αἰ; γιατί δὲ χαιρετᾶς;

— Ἐχαιρέτησα, δάσκαλε, ἀπήντησεν ὠχρίασας.

— Τόσον καλὰ ἐχαιρέτησες ὥστε δὲν σὲ εἶδα. Ἄλλ' ἐγὼ δὲν ἀνέχομαι ἀθαδεΐας. Τὰς κόβω μία καὶ καλὴ.

Καὶ συγχρόνως μὲ τὴν τελευταίαν λέξιν ἐπλατάγισαν δύο ραπίσματα εἰς τὰ μάγουλά του.

— Τί νόμισες; Εἶσαι ὁ πρῶτος εἰς τὰ μαθήματα, ἀλλ' ὀφείλεις νὰ εἶσαι καὶ ὁ πρῶτος εἰς τὴν συμπεριφορὰν... Πήγαινε καὶ ἄλλη φορά νὰ εἶσαι προσεκτικώτερος!

Καὶ ἀπομακρυνόμενος εἶπα μονολογῶν:

— Καὶ νὰ μοῦ μαθαίνης καλὰ τὸ μάθημα.

ΠΡΩΤΗ ΑΓΑΠΗ

[ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ]

Ἦμουν δὲν ἤμουν πέντε χρονῶν, ἀφ' ὅπου ὄρισμένοι τύποι γυναικῶν μου ἄρρασαν

ἐξαιρετικά. Ἀλλὰ γιὰ μερικὲς ἀπ' αὐτὰς ἦτο τόσο ξεχωριστὴ ἢ προτιμῆσή μου καὶ

τέτοια συγκίνηση αισθανόμουν όταν τις έβλεπα, όταν με έπλησίαζαν, μου μιλούσαν και μάλιστα με χαιδεύαν, ώστε σήμερα να νιώθω πώς η αγάπη μου γι' αυτές ήταν κάτι περισσότερο ή κάτι διαφορετικότερο από κοινή και απλή αγάπη. Στην αρχή αυτή η αγάπη ήταν στην αίσθηση, πρό πάντων στην αφή· γιατί μάρεσαν κατά προτίμηση οι άσπρες και παχουλές. Το αίσθημα του αρμονικού συνόλου και της έκφρασης φαίνεται ότι δεν το είχα στην αρχή ή το είχα πολύ αδύνατο, ίσως και διαφορετικό.

Αλλά πάλι, μεταξύ των γυναικών που μάρεσαν, η προτίμησή μου έπεφτε στα κορίτσια κι αυτά μεγάλα, πάνω από δέκα πέντε και δεκάξη έτών, ποῦσαν δηλαδή «κοπελιές», τέλεια διαμορφωμένες πειά. Τα μικρά κορίτσια, μάλιστα τάνηθα, όχι μόνο δὲ μάρεσαν, αλλά θαρρῶ μάλιστα πῶς μουσαν και λίγο αντιπαθητικά.

Τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1866 καταφύγαμε σ' ἓνα χωριό, ὀρεινότερο ἀπὸ τὸ δικό μας, γιὰ νὰ γλυτώσουμε ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ἐκεῖ μᾶς φιλοξένησε γιὰ κάμποσο καιρὸν ἓνας παπᾶς Σύγγελος κ' ἤμουν εὐτυχῆς, γιατί μουδιδαν μέλι και καρύδια, ἀλλὰ περισσότερο γιατί μάρεσαν οἱ θυγατέρες τοῦ Συγγέλου, δυὸ κορίτσια λευκά κι ἀφράτα.

Ἡ αγάπη μου δὲν ἦτο προσωπική και δὲν γνώριζε ἀποκλειστικότητες. Πήγαινε γενικῶς πρὸς τὰ κορίτσια ποῦσαν τοῦ τύπου τῆς ἀρέσκειάς μου. Ὄταν γίνηκε ἀποκλειστική και σταμάτησε σ' ἓνα και μόνο πρόσωπο, ἄλλαξε και χαρακτῆρα κι αίσθημα. Ἡ αγάπη μου γίνηκε ψυχικώτερη.

Ἦρθε μέρα ποῦνιώσα πῶς ἀπ' ὅλες ποῦ μάρεσαν μιὰ ἀγαποῦσα ξεχωριστὰ και τόσο περισσότερο ποῦ κατάλαβα ὅτι μόνον αὐτὴ ἀγαποῦσα. Τὴ λέγαμε Βαγγελιό· ἦτο μάλιστα κι ἀκροσυγγενισσά μας. Και τὸ Βαγγελιό δὲν εἶχε τὸν τύπο τῆς ἔως τότε ἀρέσκειάς μου. Ἦτο ψηλόλιγνη και μελαχροινή· ἡλικίας πάνω ἀπὸ τὰ δεκαοχτώ, ἴσως και πάνω ἀπὸ τὰ εἴκοσι.

Σαυτὴν ἔβλεπα περισσότερο τὴν ἔκφραση τῆς ψυχῆς παρὰ τῆς σάρκας τὴν ἀψυχη λευκότητα κι ἀδρότητα. Στὸ ἔξωτερικό σύνολο τοῦ Βαγγελιοῦ, στὴ στάση και τὴν κίνηση, στὴ φωνή, στὸ βλέμμα και τὸ γέλιο παρουσιαζότανε μιὰ γλυκειά και πονετική

ψυχή. Στὰ μαῦρα τῆς μάτια ἔβλεπα μιὰν ἀγίαν καλωσύνη, κάτι ἀπὸ τὸ βλέμμα τῆς Παναγίας· κι ἡ γλυκειά τῆς φωνῆ, ὅταν ἀκόμη ἔλεγε ἀσήμαντα κι ἀδιάφορα, ἦτο μουσική ποῦφτανε στὰ δάθη τῆς ψυχῆς μου κέγμιζε τρυφερότητα τὴν καρδιά μου. Ὅσες φορές τὴν ἔβλεπα, μουδιδε τὴν χαρὰ και τὴν εὐτυχία κὴ φωνῆ και τὸ χαμόγελό τῆς ἦσαν τὰ φάρμακα γιὰ κάθε μου λύπη. Ὄταν μάγγιζαν, ὅταν μεθώπευαν τὰ χέρια τῆς ἢ με φιλοῦσαν τὰ χεῖλη τῆς, χυνότανε στὶς φλέβες μου ἓνα πραυντικό φίλτρο, ποῦλυωνε κέδωιχνε κάθε πόνο. Και πολλακις θάθελα νὰ κοιμηθῶ κάτω ἀπὸ τὰ χαιδία τῆς, σέκεινη τὴ γλυκειά κι ἄλυπη κατάσταση, και νὰ μὴ ξυπνήσω ποτέ. Πολλές φορές πραγματικῶς κοιμήθηκα με τέτοια εὐτυχία πάνω στὰ γόνατά τῆς, ὅταν τὸ βράδυ ἐρχότανε σπῆτι μας γι' ἀποσπερίδα.

Οἱ δικοὶ μου δὲν ἄργησαν νὰ γνώσουν τὴν ἐξαιρετική αγάπη μου στὸ Βαγγελιό· κι ἄρχισαν νὰ τὴ μεταχειρίζονται ὡς σωφρονιστικό μέσο, γιὰ νὰ με ἡσυχάζουν, νὰ καταπαῦουν τίς δυστροπίες μου. Κοντὰ δὲ στοὺς δικούς μου, ἔμαθαν και ξένοι τὴν ἀδυναμία μου κέπαιζαν με τὸν πρῶμο ἔρωτά μου. «Ποιά θὰ πάρης, Γιωργιό;» με ρωτοῦσαν. Κέγω πάντα ἔδιδα τὴν ἴδια ἀπάντηση: «Τὸ Βαγγελιό». Κέπειδὴ ἦσαν κι ἄλλες μαυτὸ τὸ ὄνομα στὸ χωριό, προσοδῶριζα: «Τὸ Βαγγελιό τῆς θειᾶς τοῦ Δεσπογιουῦ».

Εἰς τὸ σπῆτι μουλεγαν τὴν ἀπειλή: «Καλά, νὰ τὸ πῶ τοῦ Βαγγελιοῦ, νὰ μὴ σ' ἀγαπᾶ μπλειό!»· Και παρευθεῖς ἐπαύανε και κλάματα και ἀταξίες.

Μιὰ μέρα, ποῦπαιζα με ἄλλα παιδιὰ, ἔπεσα κέκαμα μεγάλη πληγὴ στὸ μέτωπο. Αἷματα ἔτρεχαν κέβαλα φωνές μεγάλες. Γυναίκες ἔτρεξαν κέπροσπάθησαν νὰ μου σταματήσουν τὸ αἷμα και νὰ με κατασυχάσουν. Ἀλλὰ μόνον ὅταν ἦρθε τὸ Βαγγελιό και μάγγιξε τὸ χέρι τῆς κι ἄκουσα τὴ φωνῆ τῆς, καταπραῦνθηκα με μιᾶς. Μουθαλε κι ἀράχνη στὴν πληγὴ και τὸ αἷμα σταμάτησε. Ἐπειτα με σήκωσε στὴν ἀγκαλιά τῆς και με πήγε σπῆτι. Τί εὐτυχία ποῦ μουδωκε κείνη ἡ πληγὴ!

Κ' ἐνῶ με πήγαινε, με φιλοῦσε και μου-

λεγε:

— Πονεῖς ἀκόμη, Γιωργιό μου; Δὲν πονεῖς αἶ;... Μὰ μπορεῖς νὰ πονῆς μπλεῖο κ'ειὰ πού σέ φίλησα ἰγώ; Πόσο μ' ἀγαπᾶς ἐδᾶ;

— Πολλά, πολλά, τῆς ἔλεγα κ'ἐκλεία τὰ μάτια μου ἀπὸ εὐτυχία.

— Νὰ χαρῶ ἐγώ!...

Καὶ μοῦδιδε νέα φιλιὰ.

"Ὅσες φορές ἀρρώσταينا, ὁ καλλίτερός μου γιατρός ἦτο τὸ Βαγγελιό. "Ἀμὰ τὴν ἔβλεπα, ἅμα τὸ χέρι τῆς ἀγγίζε τὸ μέτωπό μου, ὅσο θαρεῖα κιᾶν ἤμουν ἀρρωστος, τὸ χαμόγελο ἀνέβαινε στὰ χεῖλη μου. Κ' ἡ παρουσία τῆς εἶχε τὴ μεγαλύτερη θεραπευτικὴ δύναμη στίς ἀρρώστειες μου. "Ἀλλὰ καὶ τὰ πειὸ πικρὰ καὶ δυσάρεστα φάρμακα τᾶπαιρνα, εὐχάριστα μάλιστα, ἀπὸ τὰ χέρια τῆς.

Ἡ μεγάλη μου εὐτυχία ἦτο νὰ μὲ κρατῆ στὴν ἀγκαλιὰ τῆς. Καὶ σὰ μέπαιρνε ἀπὸ κάτω καὶ μέσήκωνε στὸ ὕψος τοῦ ἀναστημάτου τῆς, ἤμουν στὰ οὐράνια.

Γιὰ νὰ γελοῦν ἄλλα κορίτσια, ἄρχισαν τάχα νὰ κᾶνουν ἀντίπραξη τοῦ Βαγγελιοῦ καὶ προσπαθοῦσαν μὲ χᾶδια καὶ δῶρα νὰ μάποσπάσουν ἀπὸ τὴν ἀγάπη τῆς. "Ἄλλ' ἐγὼ ἤμουν ἀκλόνητος. Κιόταν τὸ Βαγγελιό μάκουε νὰ λέω πῶς μόνον αὐτὴν ἀγαποῦσα καὶ μέβλεπε νὰ τραβιοῦμαι ἀπὸ τᾶλλα κορίτσια, ποῦθελαν νὰ μὲ φιλήσουν, κέτρεχα σαυτήν, ἐνθουσιαζόταν ἀληθινὰ, μέσφιγγε στὴν ἀγκαλιὰ τῆς καὶ μὲ καταφιλοῦσε. Μοῦμαθε καὶ μιὰ πεισματικὴ μαντινάδα² νὰ τὴ λέω στίς ἀντίζηλές τῆς.

Μιὰν ἡ γιάγάπη πάγαπῶ, μιὰ ἴνε, μὰ τὸ

Ἰθεό μου,

Καὶ τὸ ἄλλες παίζω καὶ γελῶ, γιὰ νὰ περ-
[νᾶ ὁ καιρός μου.

"Ἄλλ' εἰς τὸ περιβόλι τῆς εὐτυχίας μου ἐφύτρωσε κ'ένα φαρμακερὸ ἀγκάθι, πού τὸ λένε ζήλια. Καὶ τὸ πρῶτο του κέντημα τῶνιωσα μιὰ μέρα πᾶκουσα νὰ λέν οἱ γυναῖκες πῶς ὁ Γιάννης τοῦ Ραφτογιώργη, ἕνα ὀμορφὸ καὶ γερὸ παλληκᾶρι εἶκοσι χρονῶν, ἀγαποῦσε τὸ Βαγγελιό καὶ θὰ τὴ ζητοῦσε.

"Ἐπαίξα ἐκεῖ κοντὰ κιόταν ἄκουσα τὴν ὀμιλία πετάχτηκα.

— Καὶ τὸ Βαγγελιό ἀγαπᾶ τοσε;

— Μπρὲ τὸ ζηλιαρόκατο! εἶπεν ἡ μάνα μου, ποῦτον μὲ τίς ἄλλες γυναῖκες.

— "Ὅι, τὴ μούρη σ' ἀγαπᾶ! εἶπε μιὰ ξαδέρφη μου. Μωρὲ νιὸς καὶ θέλει κι'ἀγαπητικὴ!

Ἐγὼ πλησίασα πεισιμωμένος καὶ κτυπώντας τοὺς γρόθους μου τὸν ἕνα στὸν ἄλλο, εἶπα στὴν ξαδέρφη μου:

— Ναί, ναί, ἐμέν' ἀγαπᾶ. "Ἀ δὲ σ' ἀρέσω σένα, τοῦ Βαγγελιοῦ τᾶρέσω. Μοῦ τὸ λέει αὐτὴ κ'εἶντα λὲς ἐσὺ δὲν τᾶκούω.

— Μωρὲ μούτρα! εἶπε πάλιν ἡ ξαδέρφη μου.

— Καλλίτερά ἴνε τὰ δικὰ σου;

— Μωρὲ, ὅτι κιὰ λὲς δὲ σ' ἀγαπᾶ.

— "Ὅι, ἐσέν' ἀγαπᾶ!

Ἡ ξαδέρφη γέλασε:

— Ἐμένα; Δὲ μοῦ χρειάζεται ἡ γιάγάπη τῆς.

"Ἀπὸ κείνη τὴ μέρα, γιὰ νὰ ἐρεθίζουν τὴ ζήλια μου, μοῦλεγαν κάθε λίγο πῶς τὸ Βαγγελιό δὲ μὲ ἤθελε, γιὰτ' ἤμουν μικρός, κιότι γλιγῶρα θᾶτρωγα τὴ κυλόπητα ἀπὸ τὸ Γιάννη. Κ' ἐγὼ πότε ἐκλαιγα, πότε θύμωνα καὶ πετοῦσα πέτρες κιότι πρόχειρο εὑρίσκα.

Τὸ χειρότερο εἶνε πῶς κι'αὐτὸ τὸ Βαγγελιό, χωρὶς νὰ προσέχη στὸ κακὸ πού μοῦκανε, ἔλαθε μέρος σ' αὐτὸ τὸ παιγνίδι κ'εῦρισκε ἀφορμὲς νὰ μοῦ λέη:

— Τότε δὲ σ' ἀγαπῶ. Θὰ πάρω τὸ Γιαννάκο.

"Ἄν μποροῦσα νὰ ψυχολογήσω, θὰ μ' ἀνησχοῦσε τὸνομα τ'ἀντίζηλού μου, ὅπως τῶλεγε. "Ἀπὸ τὸ χᾶδι, ποῦδιδε σαυτὸ τὸνομα, θὰ καταλάβαινα πῶς δὲν τῆς ἦτον ἀδιάφορος κιότι ἡ ἀγάπη τῆς γιὰ μένα ἦτο παιγνίδι.

Κοντὰ στοὺς ἄλλους ἄρχισε νὰ μὲ πειράζῃ κι'αὐτὸς ὁ Γιάννης³ κιόταν μὲ συναντοῦσε μοῦλεγε:

— Γιᾶε, μωρὲ, ἄντρας, καὶ θέλει καὶ γυναῖκα!

— Ντὰ δὲ θὰ μεγαλώσω κ'ἐγώ; τοῦπα μιὰ μέρα ἀπειλητικὰ.

— "Ὅστε νὰ μεγαλώσης ἐσὺ, θὰ τὸ πάρω ἰγὼ τὸ Βαγγελιό.

Νὰ σκάσω ἐγὼ ἀπὸ τὸ θυμὸ κι'ἀπὸ τὴ

4. "Ὅι, ὄχι.

2. ("Ἡδῆ) τώρα.

3. Μαντινάδα, δίστιχο

συναίσθηση τῆς ἀδυναμίας μου. Ἄν μποροῦσα, θὰ τὸν σκότωνα· ἀλλὰ δὲ μποροῦσα κἔπρεπε νὰ σκύψω στὴν τυραννική του ὑπεροχή, γιατί ἦτον μεγαλύτερος κ' ἰσχυρότερος. Μιὰ μέρα λέω στὴ μητέρα μου:

— Γιά εἰντα, μᾶ, δὲ μέκανες πλειὰ μεγάλο;

Ἡ μάνα μου γέλασε.

— Ὅλοι, Γιάννη μου, γεννοῦνται μικροὶ κῦστερα μεγαλώνουνε. Καὶ σὺ σὰ γεννῆς τοῦ καιροῦ τοῦ Γιάννη, θὰ γεννῆς μέγανος σὰν αὐτό.

— Μὰ ὥστε νὰ μεγαλώσω, θὰ πάρ' ὁ Γιάννης τὸ Βαγγελιό.

Ἡ μητέρα μου μὲ πῆρε στὴν ἀγκαλιά της καὶ μὲ χάρδια προσπάθησε νὰ μὲ παρηγορήσει.

— Ντὰ δὲ σοῦπε τὸ Βαγγελιό πῶς ἐσένα μόνο ἀγαπᾶ;

— Ναι, μὰ ὁ Γιάννης μοῦπε, πῶς, ὥστε νὰ μεγαλώσω, αὐτὸς θὰ τῆνε πάρη.

— Κἔχαθῆκαν οἱ κοπελιές, ὑγιέ μου; Παίρνεις, σὰ μεγαλώσης, ἄλλη καὶ καλλίτερη.

— Ὅϊ, ἐγὼ τὸ Βαγγελιό θέλω. Δὲ θέλω ἄλλη.

— Αἶ καλά, κανακάρη μου, τὸ Βαγγελιό θὰ πάρης· καὶ μὴν ἀκούς εἰντα σοῦ λέει ὁ Γιάννης.

Τί θᾶδινα νᾶμουν μέγανος νὰ δῆ τότε ὁ Γιάννης!

Σὲ κάμποσον καιρὸ γίνηκε ὁ γάμος μιᾶς ξαδέρφης μου. Καλεσμένο τὸ Βαγγελιό, καλεσμένος κιὸ Γιάννης· ἐκεῖ κ' ἐγὼ, ποῦ νὰ μὴν εἶχα πάει. Στὸ χορὸ δλέπω τὸ Γιάννη νὰ κρατῆ τὸ Βαγγελιό κι' ἀνάβει ἡ ζήλια μου. Κἔπειδ' ὅλοι γνῶρίζαν τὴν ἀγάπη μου, μὲ κύταζαν μὲ πονηρὴ περιέργεια. Κἔνας ἀπ' ἐξω ἀπὸ τὸ χορὸ μοῦπε μιὰ πειραχτικὴ μαγτινάδα:

Ξανοίξετε⁵ τὸ μπόϊ του, δέτε καὶ τὴ θωριά ^{του,}

Καὶ θέλει κι' ἀγαπητικὴ, διάλε τὴν ἀθρω- ^{τιὰ του.}

— Ἀπηλοήσου του,⁶ μοῦ φηθύρισε κάποιος ἀπὸ δίπλα μου.

Καὶ σιγὰ μοῦ ὑπαγόρευσε τὴν ἀπάντησι:

Μὴ μὲ θωρεῖς κοντὸ κοντὸ καὶ χαμηλοζωμέ- ^{νω,}

Ἄποῦ τὴ γῆς δὲ φαίνουμαι καὶ τοῖ καρδιές ^{ἰμαραῖνω.}

Ἄλλὰ τὸ δίστιχο δὲ μᾶρεσε, ἴσως διότι μὲ πολυμύκραινε. Ἦθελα νὰ πῶ κάτι τι πειὸ περήφανο, ἀπειλητικὸ μάλιστα. Κι' αὐτὸ μοῦ ὑπαγόρευσε ἄλλος.

Μὴν παίρνεις τὴν ἀγάπη μου, γιατί θὰ με- ^{γαλώσω,}

Καὶ θὰ σοῦ δώσω μπαλωτιά⁷ στὴ γῆς νὰ ^{ἰσὲ ξαπλώσω.}

Τὸ πείσμα μοῦδωκε τὸ θάρρος νὰ πῶ τὸ δίστιχο, μισὸ τραγοῦδι μισὸ ἀπαγγελία. Ἄλλὰ καὶ τὸ Βαγγελιό ἦρθε στὴ δοθήειά μου· καὶ μὲ τὴ γλυκειὰ της φωνὴ τραγοῦδῆσε γιὰ μένα:

Θαρρεῖς πῶς εἰμ' ἐγὼ μικιό, πῶς δὲν πονεῖ ^{ἰὴ καρδιά μου;}

Σὰν τοῦ μεγάλου καίουνται μέσα τὰ σωθι- ^{κά μου.}

Κι' ὅταν πιασμένη στὸ χορὸ πέρασε κοντά μου, ἔσκυψε μιὰ στιγμὴ καὶ μὲ φίλησε. Ὁ Γιάννης μὲ κύταζε καὶ χαμογελοῦσε πειραχτικά, σὰ νὰ μοῦ φάνηκε⁸ κ' ἐγὼ ἄρχισα νὰ κλαίω ἀπὸ πείσμα ἀδυναμίας. Τὸ Βαγγελιό ἀφῆκε σὲ λίγο τὸ χορὸ, ἦρθε καὶ κάθῆσε κοντά μου κι' ἀφοῦ μὲ πῆρε στὰ γόνατά της, μοῦπε.

— Γιά εἰντα κλαῖς, Γιανηγιό μου; Δὲν τὸ κατὲς πῶς ἐσέν' ἀγαπῶ;

— Καὶ τὸ Γιάννη δὲν τὸν ἀγαπᾶς; εἶπα μάναφιλητό.

Ἄν δὲν ἦμουν τόσο μικρός, θὰ διάκρινα ἴσως ἓνα μικρὸ δισταγμὸ στὴ φωνὴ της ὅταν μοῦπε:

— Δὲν τὸν ἀγαπῶ... καθόλου.

Τὸ Βαγγελιό εἶπε ψέμα, γιατί τὸ Γιάννη τὸν ἀγαποῦσε. Ὁ Γιάννης δὲν τῆν ἀγαποῦσε ἀληθινὰ ἢ ἄλλαξε γνώμη καὶ μετὰ κάμποσον καιρὸν ἀρραδώνισσε ἄλλη. Τότε εἶδα κ' ἐγὼ τὸ Βαγγελιό νὰ κλαίῃ· ἀλλ' ἂν κ' ἡ λύπη της πρόδιδε ἀγάπη γιὰ τὸ Γιάννη μᾶκαμε νὰ τὴ συμπαθήσω περισσότερο κι' ἀκόμη νὰ μοῦ γίνῃ πειὸ μισητὸς ὁ Γιάννης.

5. Ξανοίγω, τηρῶ, παρατηρῶ, κυττάζω.

6. Ἀπηλογοῦμαι, ἀποκρίνομαι, ἀπαντῶ.

7. Μπαλωτιά, τουφεκιά.

ΠΩΣ ΕΡΩΜΙΕΨΕ ΤΟ ΧΩΡΙΟ

Πολλάκις εἶχεν ἀκούσει ἀπὸ τὸν πατέρα του τὴν ἱστορίαν διὰ τὴν ὁποίαν ἐξεπούλησεν ἀπὸ τὸ Μόδι καὶ μετώκησεν εἰς τὸ ὄρεινόν χωριὸν Ἀκαράνου. Ἡ ἀφορμὴ ἦτον ἕνας Τούρκος μὲ συμπάθιο καὶ ἕνας χοῖρος μὲ συχώρεσι, ὡς ἔλεγε διὰ τὴν ἐκφράσιν τὸ μῖσός του κατὰ τοῦ Τούρκου ἐκείνου ἰδιαιτέρως καὶ κατὰ τῶν Τούρκων ἐν γένει. Τὸ Μόδι ἦτο τότε ἀκόμη τουρκοχώρι. Εἶχεν ὀλίγους Χριστιανοὺς, ἀλλ' ἦσαν ταπεινοὶ κατωμερίτες, τριτάριδες, δηλαδή καλλιεργηταὶ τῶν τουρκικῶν κτημάτων μὲ ἀπολαυτὴν ἐνός ποσοστοῦ ἀπὸ τὸ εἰσόδημα. Σχεδὸν δούλοι. Ὁ μόνος ὅστις εἶχε κάποια ἀνθρωπίνην ἀξιοπρέπειαν καὶ ὑπερηφάνειαν, διότι εἶχε καὶ ἀρκετὴν περιουσίαν ὥστε νὰ μὴ δουλεύῃ τοὺς ἀγαθεὺς, ἦτο ὁ πατέρας του ὁ Μιχάλης Ἀλεφοῦζος. Ἀλλ' ἀκριβῶς διότι εἶχεν ἀνεξαρτησίαν φρονήματος καὶ ἡ σπογγυλικὴ του στήλη δὲν ἐλύγιζεν εὐκολα, δὲν τὸν ἐχώνευεν ὁ Κερίμ ἀγάς, ὁ πλουσιώτερος καὶ ἰσχυρότερος Τούρκος εἰς τὸ Μόδι, ἄνθρωπος φανατικὸς καὶ τυραννικὸς, ὁ ὁποῖος ἤθελε τοὺς Χριστιανοὺς νὰ συναισθάνωνται ὅτι ζοῦν μόνον κατ' ἀνοχὴν τῶν Τούρκων. Διὰ τοῦτο ὅταν διέβαινον ὁ Ἀλεφοῦζος καὶ τὸν ἐχαιρέτα μ' ἕνα ἀπλοῦν «καλὴ σπέρα, Κερίμ ἀγά», ἔσειε τὴν κεφαλὴν καὶ τὸν παρηκολούθει μὲ ἀπειλητικὸν βλέμμα ἀπομακρυνόμενος. Μίαν ἡμέραν δὲ εἶπε πρὸς ἄλλον Τούρκον παριστάμενον:

— Αὐτός, μωρέ, βαλλαῆ, ὁ Ἀλεφοῦζος, εἶνε ἀσῆς* ἐσήκωσε κεφαλὴν, δὲν εἶνε ραγιὰς αὐτός.

Ὅταν ἡ αἰγυπτιακὴ κυριαρχία ἔφερε κάποια ἀνακούφισιν εἰς τὴν κατάστασιν τῶν Χριστιανῶν τῆς Κρήτης, ὁ Ἀλεφοῦζος, ἐνθαρρυνθεὶς, ἔκαμε μέγα τόλμημα. Ἠγόρασεν ἕνα χοῖρον καὶ τὸν ἔτρεφε διὰ τὰ Χριστουγεννα. Χοῖρο στὸ Μόδι! χοῖρο στὸ χωριὸν τοῦ Κερίμ ἀγά, δίπλα μάλιστα στὸ κανάκι του! Φτοῦ! ἀνασινὶ σικτιγῆμ ὁ γκιανούρης!

Τὰ πρῶτα γρυλλίσματα τοῦ γουρουνιοῦ διέχυσαν φρίκην εἰς τὸ τουρκοχώρι καὶ πολλῶν Τούρκων αἰ τρίχες ἀνωρθώθησαν. Ἐ-

γινε συμβούλιον τῶν ἀγαθῶν εἰς τοῦ Κερίμ ἀγά καὶ ἀπεφασίσθη νὰ ἐκδιωχθῆ ἀπὸ τὸ χωριὸν ὁ ἀντάρτης Ἀλεφοῦζος ἢ νὰ δολοφονηθῆ. Ἀλλὰ πρὸ πάσης ἄλλης ἐνεργείας νὰ φονευθῆ ὁ χοῖρος. Δὲν ἦτο κατάστασις αὐτῆ. Τὴν περασμένην ἡμέραν, ἐνῶ ὁ Κερίμ ἀγάς ἐκάπνιζε τὸ τσιμποῦκι του εἰς τὴν αὐλὴν του, εἶδε κ' ἐπρόβαλε τὸ ρυπαρὸν του μούτσουνο ἀπὸ τὴν ἡμίκλειστον αὐλόπορταν. Φτοῦ! ντινὶ σικεῖμ!

— Κιαμιὰν ἡμέρα, βαλλαῆ, θὰ μᾶς ἔρθῃ καὶ ἔς τὸ τζαμί νὰ μᾶσε πῆ καλημέρα! εἶπεν ἄλλος ἀγάς. Αὐτὸς τρυπῶνει ὅπου ὀρθῆ ἀνοικτά, μοῦ! μοῦ!

— Πρέπει νὰ τὸ σκοτώνῃ, ὡρὲ ἀγαθεὺς, ἐγὼ τὸ ντομούζι, εἶπεν ὁ Τουρκαλθανὸς μπουλούμπασης, εἶδος ἐνωμοτάρχου, ὁ ὁποῖος ἀντεπροσώπευεν εἰς τὸ χωριὸν πᾶσαν ἐξουσίαν. Ἐπεδοκίμασε δὲ καθ' ὅλα τὰς λεηφθείσας ἀποφάσεις.

Κατὰ τὴν ἐπιούσαν διερχόμενος πρὸ τῆς οἰκίας τοῦ Ἀλεφοῦζου ἔσυρε τὴν πιστόλαν κ' ἐφόνευσε τὸ γουρουνόπουλον.

— Γιατί δὲν τὸ δένετε, ὡρὲ, μέσα αὐτὸ τὸ ζουλάπι, φτοῦ, ἀλλὰ μπελλιᾶ σινὶ θερσίν, παρὰ τὸ ἀφήνετε καὶ τρυπῶνει μέσ' ἔς τὰ πόδια μας; εἶπε πρὸς τὴν γυναῖκα τοῦ Ἀλεφοῦζου, ἥτις ἀκούσασα τὴν πιστολιὰν ἐνεφανίσθη εἰς τὴν θύραν ἀνήσυχος.

Ὁ Ἀλεφοῦζος ἦτο πεισματάρης καὶ μετὰ μίαν ἑβδομάδα ἔφερεν ἄλλον χοῖρον, μεγαλύτερον, ἀπὸ τὸν Πλατανιᾶν.

— Μωρέ, γιὰ τὸ Θεό, τὸ σκοτωμὸ σου γυρεύεις, Μιχάλη; τοῦ εἶπεν εἰς τῶν ὁμοχωριῶν Χριστιανῶν. Μὴν τῶνε μπαίνεις ἔς τὰ ρουθούνια, γιατί θὰ σέ σκοτώσουνε!

— Δὲ μὲ σκοτώνουνε, ἀπήντησεν ὁ Ἀλεφοῦζος ἀταράχως ἢ γιαντισαριά ἐπέρασεν.

Ἀλλ' ὁ γιαντισαρισμὸς δὲν εἶχε περάσει ὅσον ὑπέθετεν. Ὁ μπουλούμπασης ἐφόνευσε καὶ τὸν ἄλλον χοῖρον, προφασισθεὶς τώρα ὅτι τοῦ ἀνέτρεψε τὸν ναργιλέ του. Ἐνόησε δὲ ὁ Ἀλεφοῦζος ὅτι, ἐὰν ἐξηκολούθει πρὸς πείσμα ν' ἀγοράζῃ χοίρους, θὰ ἐβοήθει τὸν Τουρκαλθανὸν νὰ ἐξασκῆται εἰς τὴν σκοποβολὴν.

Ὁ δὲ Κερίμ ἀγάς, ὁ ὁποῖος ἔπνεε μένεα,

* Ἀντάρτης.

ἐξεθύμανεν ἐπὶ τέλους μίαν ἡμέραν, ὅταν συνήντησε καθ' ὁδὸν τὸν Ἀλεφούζον:

— Εἰντά 'νε, μωρέ, τὰ ἐντεψιλίγια πού κάνεις! χοίρους, μωρέ γκιαουρή, θά μᾶσε φέρνης 'ς τὸ χωριό;

— Δὲν εἶν' ἐντεψιλίγι, Κερίμ ἀγά, ἀπήντησε μὲ τόνον εὐλαβῆ, ἀλλ' εὐσταθῆ ὁ Ἀλεφούζος. Ἡ πίστις μας λέει νὰ τρώμε χοιρινό, μὲ συμπάθειο...

— Ἡ πίστις σας! Νά... τὴν πίστι σας!

Καὶ συγχρόνως ὕψωσε τὸ τσιμπούκι καὶ τὸ κατέφερε κατὰ τοῦ Ἀλεφούζου. Ἀλλ' οὗτος, ἀποφυγὼν τὸ κτύπημα, ἐκράτησε τὸν βραχίονα τοῦ ἀγά.

— Σ' ἐμένα, μωρέ, σήκωσε χέρα, σκυλόπιστε! ἀνεκραύγασεν ὁ Κερίμ ἀγάς καὶ ἤρχισε νὰ τὸν κτυπᾷ λυσσῶδῶς. Ἄλλοι Τούρκοι προσέτρεξαν καὶ ὁ Ἀλεφούζος μετ' ὀλίγον ᾠδηγήθη εἰς τὸ σπίτι τοῦ ἀναίσθητος καὶ αἱματοδαμμένος. Μετὰ ἓνα δὲ μῆνα, ἐξελεθὼν μίαν νύκτα διὰ νὰ ταγίσῃ τὰ βῶδια του, ἐπυροβολήθη παρ' ἀγνώστου καὶ πληγυθεὶς εἰς τὸν ὄμιον διέτρεξε μέγαν κίνδυνον καὶ ἐπὶ πολὺ ἔμεινε κατάκοιτος. Βεβαιωθεὶς δὲ ὅτι οἱ Τούρκοι εἶχαν ἀπόφασιν νὰ τὸν ξεκάμουν, ἠναγκάσθη νὰ ξεπουλήσῃ καὶ νὰ καταφύγῃ εἰς τὸ ὄρεινόν χωριὸν Ἀκαράνου.

Ὁ υἱὸς τοῦ Σταμάτης εἶχεν ἀκούσει πολλάκις παρὰ τοῦ πατρός του αὐτὴν τὴν ἱστορίαν καὶ ἀπὸ τῆς παιδικῆς του ἡλικίας ἐμάζεψε μίσος εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἐναντίου τῶν Τούρκων καὶ ἰδίως τῶν Μοδιανῶν καὶ ὠνειροπόλοι ἐκδίκησιν. Ὁ Κερίμης εἶχεν ἀποθάνει, εἶχεν ἀποθάνει καὶ ὁ γέρος Ἀλεφούζος ἄς κάμουν καλὰ αὐτοὶ οἱ δύο εἰς τὸν ἄλλον κόσμον, ὅπου βεβαίως ἀπεκόμισαν καὶ τὸ μίσος των. Ἀλλ' ὅπως ὁ Ἀλεφούζος εἶχεν ἀφήσει υἱόν, εἶχεν ἀφήσει υἱόν καὶ ὁ Κερίμης τὸν Ἀρίφ ἀγᾶν. Αὐτοὶ οἱ δύο θά ἔλυαν τοὺς οικογενειακοὺς λογαριασμούς. Ὁ Ἀρίφης ἦτο ὅλως διάφορος τοῦ πατρός του. Ἀγαθὸς ἄνθρωπος, ἀγαπῶν τὸ κρασί καὶ τὰς διασκεδάσεις, τὰ εἶχε καλὰ μὲ Χριστιανοὺς καὶ Τούρκους, καὶ ἐμοίραζε τὸν καιρὸν του μεταξὺ τοῦ Μοδιοῦ, ὅπου εἶχε σύζυγον καὶ τέκνα, καὶ τῶν Χανιῶν, ὅπου εἶχεν ἐρωμέναν καὶ συμπότας. Τὸ μόνον ἔργον τοῦ ἦτο νὰ διασκεδάζῃ καὶ νὰ δανείζεται ἢ νὰ πωλῇ, ὅταν τὸ ἐισόδημα δὲν ἐπῆρ-

κει εἰς τὰς ἀνάγκας του.

Ὁ Σταμάτης εἶχε κληρονομήσει ἀπὸ τὸν πατέρα του τὴν φιλεργίαν καὶ τὴν ἰδιαιτέραν κατὰ τῶν Μοδιανῶν Τούρκων μνησικακίαν. Ἦτο τῆς αὐτῆς περιποῦ ἡλικίας μὲ τὸν Ἀρίφην, νέος τριανταπέντε ἐτῶν, ἡράκλειος τὴν κατασκευὴν, μὲ γενειάδα ξανθὴν καὶ τραχείαν, μὲ μάτια γεμᾶτα ζωηρότητα καὶ πονηρίαν.

Μίαν ἡμέραν ἔμαθαν οἱ Μοδιανοὶ ἕξαφνα ὅτι ὁ Σταμάτης Ἀλεφούζος ἐξηγόρασε τὰ πατρικά του κτήματα καὶ μετ' ὀλίγας ἡμέρας ἐγκατεστάθη εἰς τὸ πατρικόν του σπίτι δίπλα εἰς τὸ κονάκι τοῦ Ἀρίφου. Μία δὲ ἀπὸ τὰς πρώτας του φροντίδας ἦτο νὰ φέρῃ ἐξ Ἀκαράνου μίαν γουρούναν μὲ 6 - 7 γουρονόπουλα, τόσον θουρωδῶδη καὶ ἀεικίνητα, ὥστε ἐνόμιζες ὅτι ἐγέμισε χοίρους τὸ χωριό. Καὶ πράγματι ἐγέμισε, διότι καὶ ὅσοι ἐκ τῶν Χριστιανῶν Μοδιανῶν δὲν εἶχαν ἠγόρασαν, καὶ ὅσοι τοὺς εἶχαν δεμένους τοὺς ἀφήναν ἐλευθέρους νὰ περιφέρονται εἰς τὸ χωριὸν καὶ εἰς τοὺς πέριξ ἀγρούς, νὰ ἐπισκέπτονται ἐνίοτε τὸ τουρκικόν καφενεῖον, νὰ εἰσέρχωνται εἰς τὰς τουρκικὰς αὐλάς, πρὸς μεγάλην ἀγανάκτησιν καὶ φρίκην τῶν χανουμισσῶν, καὶ ν' ἀναστατώνουν τοὺς λαχωνοκίπους τῶν ἀγάδων.

Τώρα πλέον μουλουμπασῆς δὲν ὑπῆρχε καὶ ἡ ἐποχὴ τοῦ γιαντισαρισμοῦ εἶχεν ἀπομακρυνθῆ τόσον, ὥστε ἐκινδύνευε νὰ λησμονηθῇ. Τὸ Μόδι ἀπὸ τουρκοχώρι, μετεβάλλετο εἰς χριστιανοχώρι, διότι κατὰ τὴν τελευταίαν ἐπανάστασιν πολλοὶ τῶν Τούρκων ἐφανεύθησαν ἢ ἐκόλλησαν εἰς τὰ Χανιά τοὺς Τούρκους δὲ διεδέχοντο Χριστιανοὶ ἐκ τῶν ὄρεινῶν χωρίων, μιμηθέντες τὸ παράδειγμα τοῦ Σταμάτη καὶ ἀγοράζοντες τὰ πωλούμενα τουρκικὰ κτήματα. Ὅσον δ' ἐδλεπε τὸν χριστιανικὸν πληθυσμὸν τοῦ χωρίου αὐξάνοντα καὶ τὸν τουρκικὸν ἐλαττούμενον, ὁ Σταμάτης ἐθριάμβευε. Καὶ μίαν ἡμέραν εἶπε πρὸς τὸν Ἀρίφην μὲ μειδιάμα πειρακτικόν:

— Αἶ, Ἀρίφ ἀγά, νᾶζει ὁ ραμετλις* ὁ μπαμπᾶς σου νὰ 'δῇ τὸ χωριὸν ἐσοᾷ πού γίνηκε!

Ὁ Ἀρίφης ἐσκυθρώπασε.

— Πῶς ἐγίνηκε; εἶπε μὲ φωνὴν πνιγμένην.

* Μακαρίτης.

— Νά, ρωμέικο, λῶ δά! Γιάδε, γιάδε!
Καί μέ θριαμβευτικὴν χειρονομίαν τοῦ ἔδειξε κοπάδι γουρουνόπουλα, τὰ ὅποια ἤρχοντο ἀκολουθοῦντα τὴν βραδυποροῦσαν μητέρα των. Ὁ Ἄριφης ὁμως παρετήρησε τὰ γουρουνόπουλα χωρὶς νὰ πτόση ἢ νὰ διασφηνήσῃ, ὡς ὁ πατέρας του.

— Ἄν ἔξιε ὁ μπαμπᾶς σου, προσέθηκεν ὁ Σταμάτης, θᾶσκαζε.

Ἄλλ' ὅσον ἔδλεπεν ὅτι ὁ Ἄριφης, ἀντὶ νὰ θυμῶνῃ, ἐφαίνετο μᾶλλον λυπούμενος ἀπὸ τὰ πειράγματά του, τοῦ Σταμάτη τὸ πείσμα ἐμετριάζετο. Καί ἐγκατέλειπε μίαν ἐκδίκησιν τὴν ὅποιαν ἐσχεδίαζε πρὸ πολλοῦ νὰ στείλῃ τὴν ἡμέραν τοῦ Μπαϊραμιοῦ ὡς δῶρον πρὸς τὸν υἱὸν τοῦ Κερὶμ ἀγᾶ τὸ καλύτερόν του χοιρίδιον.

Ἄλλ' οὐδέποτε ἴσως ἡ ψυχὴ τοῦ Σταμάτη ἐχάρη ὅσον κατὰ τὴν παραμονὴν τῶν Χριστουγέννων, ὅτε τὸ Μόδι ἀντελάλησεν ἀπὸ κραυγὰς χοίρων σφαζομένων. Διὰ νὰ ἐντείνῃ τὴν ἀγαλλίασιν του αὐτὸς ἐθυσία-

σε δύο. Καί ἐνῶ τοὺς ἐξεκοιλίαζεν ἔλεγε καί ἐπανελέγε γελῶν κι' ἀπὸ τ' αὐτιά, κατὰ τὸ λεγόμενον:

— Σήμερο μόνον τὸ κατάλαβα πὼς τὸ Μόδι ἐρώμισε.

Πάντοτε δὲ εἶχε τὴν ἰδέαν ὅτι, μεθ' ὄλην τὴν ἀπάθειαν τὴν ὅποιαν ἐδείκνυεν ὁ Ἄριφης, ἐνδομύχως ἔσκαζε. Δὲν ἦτο καὶ μικρὸ νὰ τοῦ σφάξῃ δύο χοίρους ἔμπρὸς τὴν πόρτα του! Ἀλλὰ μετὰ τινὰς ἡμέρας ὁ Ἄριφης, ἐπιστρέφων ἀπὸ τὰ Χανιά, ἐσταμάτησεν ἐφιππος πρὸ τῆς θύρας τοῦ Σταμάτη.

— Καλησπέρα, γείτονα, εἶπε πρὸς τὸν ἐμφανισθέντα Σταμάτην. Φέρε κρασί νὰ με κεράσῃς... Εἶμαι ἔς τὰ κέφια μου ἀπόψε.

Ὁ Σταμάτης ἐκινήθη διὰ νὰ φέρῃ κρασί, ἀλλ' ὁ Ἄριφης τὸν ἐσταμάτησε.

— Κ' ἔνα καλὸ μεζέ.

Ἐπειτα ἔσκυψεν ἐκ τοῦ ἐφιππίου καὶ εἶπε χαμηλοφώνως:

— Ἐνα κοιμάτι... λουκάνικο!

Ο ΚΕΡΚΕΖΟΣ

Εἰς τοῦ Σαῖτονικολῆ ἐμοίραζαν τοὺς πρώτους σισανέδες ποῦ ἔφερε τὸ «Πανελλήνιον». Μὲ τοὺς ἄλλους ἐπῆγε καὶ ὁ Ἄνδρουλιὸς νὰ πάρῃ, ἀλλ' ἰνῶ ἔφθασεν ἐκ τῶν πρώτων, ἐπλησίασε μὲ τοὺς τελευταίους, ὅταν ἔμειναν ἀκόμῃ τέσσερα ἢ πέντε μόνον τουφέκια καὶ οἱ ἀπαιτητὰ ἦταν δεκαπέντε καὶ περισσότεροι. Ὁ Ἄναγνώστης ὁ Πλατῆς, καθήμενος, κατέγραφεν ἐκείνους ποῦ ἐλάμβαναν ὀπλα' ὁ δὲ Σαῖτονικολῆς ὄρθιος, τὰ ἐμοίραζεν, ἀπευθύνων εἰς ἕκαστον μίαν εὐχὴν:

— Καλορρίζικο! Τιμημένο νὰ τὸ βαστάς καὶ τιμημένο νὰ σὲ θγάλλῃ! καὶ ἄλλα τοιαῦτα.

Ὁ Ἄνδρουλιὸς, ὑποχωρῶν εἰς ὄλους, ἀπωθούμενος καὶ οὐδένα ἀπωθῶν, ἐκινδύνευε νὰ μὴ πάρῃ τίποτ' ἀλλ' ἐπὶ τέλους εὐρέθη ἐνώπιον τοῦ Σαῖτονικολῆ, ὅστις ἦτο γυρισμένος τὴν στιγμὴν ἐκείνην πρὸς τὴν γωνίαν ὅπου ἀνέκειντο τὰ ὀπλα καὶ ὅστις ἐστράφη κρατῶν ἕνα σισανέν. Ἦνοιγε δὲ τὸ στόμα του νὰ εἶπῃ τὴν ἀπαραίτητον εὐχὴν καὶ ὁ Ἄνδρουλιὸς ἐκινήθη νὰ πάρῃ τὸ

τουφέκι, ὅτε ὁ Σαῖτονικολῆς τὸν εἶδε καὶ ἔκαμε κίνημα ἐκπλήξεως καὶ δισταγμοῦ.

— Μωρέ, δὲν ἀφήνεις, καύμενε Ἄνδρουλιό, νὰ τὸ πάρῃ κιανεὶς ἄλλος; τοῦ εἶπε μὲ δυσφορίαν ἀνθρώπου, ὅστις ἀναγκάζεται νὰ φανῇ σκληρός. Ἐσύ... εἶντα νὰ σοῦ πῶ;

Ὁ Σαῖτονικολῆς ἤθελε νὰ εἶπῃ: Ἐσύ τί νὰ τὸ κάμῃς; καὶ ὁ Ἄνδρουλιὸς, ὅσον καὶ ἂν ἦτο πρᾶος καὶ ταπεινός, ἐταράχθη δὲν εἶπεν ὁμως τίποτε, ἀλλ' ἀπεσύρθη ἀποσβολωμένος εἰς μίαν ἄκραν, ὡς νὰ μὴ ἔδλεπε τὴν θύραν διὰ νὰ φύγῃ. Ὁ Σαῖτονικολῆς μετενόησεν ἄμέσως καὶ ἐλυπήθη διὰ τὴν σκληρὰν του φράσιν' ἀλλ' ἦτο πλέον ἀργά, διότι ἄλλοι ἔσπευσαν καὶ ἤρπασαν τὰ ὑπολειπόμενα τουφέκια, χωρὶς μάλιστα νὰ περιμένουν τὴν εὐχὴν.

— Μωρέ, τὸπίστεψες αὐτὸ ποῦ σοῦπα, Ἄνδρουλιό, κι' ἀφήκες νὰ πάρῃ ἄλλος τὸ τουφέκι; ἐφώνησε πρὸς αὐτὸν γελῶν διὰ νὰ συγκαλύψῃ τὸ πρᾶγμα. Ἐγὼ σ' ἐθάρρυνα γιὰ πλειὰ ξυπνητό. Γιὰς, μωρέ, ν' ἀφήσῃ νὰ τοῦ πάρῃ ἄλλος τὸ τουφέκι!

— Δὲ θέλω σισανέ, καπετὰ Νικολῆ, ἀπὴντησεν ὁ Ἀνδρουλιός. Καλύτερα πού τὸν ἐπῆρε ἄλλος. Ἐχῶ μιά παλιολαζαρίνα ἐγώ... κάνει κι' αὐτὴ δουλειά.

Καὶ τὰ ἔλεγεν αὐτὰ χωρὶς πικρίαν, χωρὶς παράπονον' ἐμειδία μάλιστα τώρα τὸ σύνθηδες καλοκάγαθον μειδισμὸν αὐτοῦ, ἀλλ' εἰς τὰ γαλανὰ τοῦ μάτια ἐκυλίετο ἓνα δάκρυ.

Ὅταν ἐξῆλθε, τὸν ἐπλησίασεν ὁ συγγενῆς του Μαρκογιάννης καὶ τοῦ εἶπε μὲ ἀγαπάνησιν:

— Μωρέ, γιὰ ὄνομα τοῦ Θεοῦ, δὲν ἔχεις ψυχὴ, δὲν ἔχεις ἀνθρωπιὰ; Δὲν φτάνει πού δὲ σοῦδωκε τουφέκι ὁ βιλάνος ὁ Σαίτονικολῆς, ἀλλὰ σοῦκανε καὶ τέτοια προσβολάρα, καὶ σὺ ἐκόντεφε νὰ τοῦ πῆς ὅσολλάτη!

— Ὁ ἀνθρώπος εἶπε τὴν ἀλήθεια. Σὰ δὲν ἔχη τουφέκια γιὰ ὄλους, καλύτερα νὰ τὰ πάρουν οἱ καλοὶ καλοὶ. Αὐτὸς εἶναι καπετάνιος καὶ κατέχει.

— Τὸν κακό του τὸν καιρὸ κατέχει.

— Κι' ἂν δὲν τὸ κατέχη αὐτός, τὸ θωρῶ μοναχός μου ἐγώ. Εἶμαι κακουρές, ἀνεμάνθρωπος, εἶπεν ὁ Ἀνδρουλιός μὲ ὀλίγον πείσμα, τὸ ὅποιον ἀπηθύνετο μᾶλλον κατὰ τοῦ ἑαυτοῦ του.

— Σῶπα λέω καὶ τσ' ἄνδρες δὲν τσοὶ ζυγιάζουμε σάν τὰ ζωντόβολα. Ἐγὼ δὲν κάνω καλύτερό μου κιανένα. Σ' ὄλο τὸ ὕστερο χαίρεται κι' ὁ κόρακας τὴ φωνὴ του σάν καὶ τ' ἀηδόνι. Νὰ συλλογιστῆς σκιας τοὺς συγγενεῖς σου πού τοὺς ντροπιάζεις.

— Μὰ ἤθελες δὰ νὰ μαλώσωμε γιὰ ἓνα τουφέκι;

— Ναί, γιὰτί ὅποιος δὲ μιλεῖ τότε θάφτουνε.

— Ἐγὼ ἔχω τὴν κακολαζαρίνα' ἄλλοι δὲν ἔχουνε μουδὲ καλαμοπιστόλα. Καλὰ ἔκαμε ὁ Σαίτονικολῆς καὶ μ' ἀπομούρισε.

— Αὐτὴ τὴν κεφαλὴ νὰ βαστάς καὶ καλὰ θὰ πᾶς. Θὰ γενῆς ἀνεμπαίγνιδο τοῦ χωριοῦ.

Καὶ ὁ Μαρκογιάννης ἀπεμακρύνθη μὲ ἀγανάκτησιν, αἰσχυρόμενος διότι εἶχε τοιοῦτον συγγενῆ.

Ὁ Ἀνδρουλιός ἦτο νέος ἀνθρώπος, τριάντα περίπου ἐτῶν, κοντακιανός, μὲ παχὺ ξανθὸ μουστάκι, μὲ κνήμας ἰσχνάς, περὶ τὰς ὁποίας κατωλίσθαιναν καὶ ἐξάρωναν τὰ σιδάνια.

Ὡς νέος καὶ αὐτὸς καὶ ἀγαμὸς μάλιστα, ἐπροσπάθει πάπως νὰ κομψευεταί, ἠγάπα τὸν χορὸν καὶ ἐφαίνετο αἰωνίως ἐρωτευμένος. Τὸ βέβαιον ὅμως εἶναι ὅτι οὔτε οἱ ἄλλοι, οὔτε αὐτὸς ἐγνώριζε ποίαν ἠγάπα. Ἡ καρδιά του ἦτο πλήρης ἀγάπης, ἦτις, μὴ εὐρίσκουσα μέρος νὰ σταματήσῃ, ἐπτερυγίζεν ἀσκόπως, τρέφομένη μὲ ὄνειρα. Ἡγάπα τὸ θῆλυ, ἢ δὲ ἀγάπη του, ἢ ὅλως πλατωνικὴ καὶ νεφελοδῆς, τὸν ἐκράτει εἰς διηγετικὴ ἔλαφρὰν μέθη, ἐκδηλουμένη μὲ ἡρεμιον εὐθυμίαν. Ἀπὸ τὸ στόμα του ἀνέβλυζεν ὡς λάλον ὕδωρ τραγούδημα σιγανὸν καὶ καθ' ἄς ὥρας εἰργάζετο εἰς τοὺς ἀγρούς καὶ ὅταν τὸ θράδου-θράδου ἐμφανιζόμενος εἰς τὰ δώματα παρετήρει τὰς ἐπιστρεφούσας ἐκ τῶν ἀγρῶν παρθένους. Καὶ ἐγνώριζεν ἅπειρα διήστιχα καὶ τὰ περιπαθέστερα μέρη τοῦ Ἐρωτοκρίτου.

Ἀλλὰ μὴν ὑποθέσῃ καγεῖς ἐκ τοῦτου ὅτι ὁ Ἀνδρουλιός ἦτο ἐλαφρὸν καὶ μάταιον ὑποκείμενον. Ὀλίγοι ἦσαν φιλόπονοι ὡσάν αὐτὸν εἰς τὸ χωριό. Ἄμα ἐτελείωνε τὰς ἀγροτικὰς του ἐργασίας, ἐπηγγέλλετο ἐπὶ τινὰς μῆνας τὸν κτίστην, εὐρίσκε δὲ καιρὸν ἐν τῇ μεταξύ νὰ ἐπιτηρῆ καὶ τὸν νερόμυλον τὸν ὅποιον εἶχε μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ του. Ἡτο καθ' ὑπερβολὴν ἠρθῆσκος, ἐπροσάκνα ὅλα τὰ εἰκονίσματα τῆς ἐκκλησίας καὶ ἐθεώρει θεάρεστον ἔργον νὰ ἐκτελῆ χρέη νεωκόρου, νὰ κρούῃ τὸν κώδωνα, νὰ φέρῃ φωτὶαν διὰ τὸ θυματόν, ν' ἀνάβῃ καὶ περιποιητὰ τὰ κανδήλια, νὰ βοηθῆ τὸν ἱερέα κατὰ τὰ βαπτίσια' ἐλυπεῖτο δὲ διότι δὲν ἐγνώριζε γράμματα διὰ νὰ δύναται νὰ ἐκτελῆ χρέη ψάλτου, ἀλλ' οὐχ ἦττον καθ' ὄλην τὴν λειτουργίαν δὲν ἔπαυε νὰ συνοδεύῃ μὲ σιγανὸν μουρμούρισμα τὴν ψαλμωδίαν.

Δὲν περιωρίζετο δὲ ἡ εὐσέβειά του μόνον εἰς ἐξωτερικοὺς τύπους, ἀλλ' εἶχεν ἀληθεῖς χριστιανικὰς ἀρετὰς. Ἀπὸ τὸ στόμα του δὲν ἐξήρχετο ποτὲ ψυχρὸς λόγος καὶ τόσο ἦτο καλοκάγαθος καὶ ταπεινός, ὥστε οἱ χωριανοὶ τὸν ἐφαντάζοντο ὡς μὴ δυνατόμενον νὰ κακοποιήσῃ καὶ Τοῦρκον ἀκόμη.

Δὲν εἶχε κανένα ἐχθρὸν φυσικά, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἀγάπην τὴν ὁποίαν ἐνέπνεε δὲν ἔλειπεν ὀλίγη εἰρωνεία. Εἰς τοῦτο δὲ συνετέλει πρὸ πάντων ἡ κατασκευὴ του ἢ σχεδὸν καχεκτικὴ καὶ τὸ μικρὸν του ἀνάστημα. Καὶ

ὅταν εἰς τὸν χορὸν ἐπεδείκνυνεν εὐστροφίαν κ' ἐχοροπήδα, αἱ γυναῖκες ἐδάγκωναν τὰ χεῖλη των διὰ νὰ μὴ ξεκαρδισθοῦν καὶ ἐφιθύριζαν μεταξύ των μὲ μικροὺς σπασμωδικοὺς γέλωτας:

— Διάσολε, ἀντρίτσι τ' Ἀντρουλιό!

Ἄλλ' ὁ Ἀνδρουλιὸς καὶ ὅταν φανερὰ ἐβλέπεν ὅτι τὸν ἐγλεύαζαν, δὲν ὠργίζετο, οὔτε ἐδυσθύμει· ἐνόστο μάλιστα συνεμερίζετο τοὺς γέλωτας καὶ ἐπήδα δυνατώτερα τῶν ἄλλων ὡς διὰ νὰ διασκεδάξῃ περισσώτερον τοὺς θεατάς.

Δὲν γνωρίζω ἐὰν διὰ τῶν ὑπερβολικῶν τούτων χοροπηδημάτων ἤθελε νὰ ἐπιδείξῃ καὶ παλληκαρισμὸν· τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι οὐδέποτε ἐπροκάλεσεν ἔριδας καὶ προκαλούμενος ὑπεχώρει.

Ἐννοεῖται ὅτι τοιαῦται ἀρεταὶ δὲν ἐνοοῦντο ὑπὸ τῶν πολλῶν· καὶ ὁ Ἀνδρουλιὸς δὲν εἶχε μὲν ἐχθρούς, ἀλλὰ δὲν εἶχε καὶ θαυμαστάς καὶ ἡ μεγάλη του ἀνεξικακία ἐθεωρεῖτο ὡς δειλία, ἡ δὲ ὑπερβολικὴ του ἀγαθότης ὡς πνευματικὴ πτωχεία. Μακάριοι οἱ πτωχοὶ τῆς πνεύματι. Καὶ εἶναι βέβαιον τῷ ὅτι ὁ Ἀνδρουλιὸς δὲν ἦτο φωστήρας. Ἐπειτα ἐκεῖνο του τὸ ἀνάστημα, ἐκεῖνο τοῦ σκαρὶ του... Πῶς νὰ δώσῃς σπουδαίαν σημασίαν εἰς ἓνα τέτοιο «ἀντρίτσι», ὡς τὸν ἀπεκάλουσαν αἱ γυναῖκες;

Ἐγέλα λοιπὸν ὁ κόσμος μαζί του· ὅταν δὲ ἤρχισεν ἡ ἐπανάστασις καὶ ἠκούσθη ὅτι ὁ Ἀνδρουλιὸς παρεσκευάζετο νὰ λάβῃ μέρος εἰς τὸν πόλεμον, ἀνεκάγχασαν καὶ τὰ νήπια. Πάει στὸ διάολο ἡ Τουρκία! Τινὲς ἐξέφραζαν τὸν φόβον ὅτι δὲν ἤξευρε νὰ κάμῃ χρῆσιν τοῦ τουφεκιοῦ καὶ ἄλλοι ὅτι θὰ τὸ ἐγέμιζε μέχρι τοῦ σκαριού· κάποιος δὲ ἐθεβαίωνα ὅτι ὁ Ἀνδρουλιὸς ἐξελάμβανε τὸν πόλεμον ὡς χειροπάλαμα, διὸ καὶ εἶχε κόψει τὰ μαλλιά του σύρριζα διὰ νὰ μὴν τὸν πιάνουν ἀπ' αὐτὰ οἱ Τούρκοι.

Ὡς εἶδαμεν, καὶ αὐτὸς ὁ καπετάνιος ὁ Σαΐτονικολῆς δὲν εἶχε καλυτέραν περὶ αὐτοῦ ἰδέαν. Ἄλλ' ὁ Ἀνδρουλιὸς δὲν ἐμνησικακήσῃ μετὰ τινος ὥρας μάλιστα ἐφαίνετο ὡς νὰ εἶχε παντελῶς λησμονήσῃ τὴν πικρὰν τοῦ ὀπλαρχηγοῦ φράσιν. Καὶ εἰς τὴν πρώτην ἀψιμαχίαν ἔλαβε μέρος μὲ τὴν λαζαρίναν του. Τί γέλοια ἐγίναν μ' ἐκείνην τὴν παλιολαζαρίναν, τῆς ὁποίας τὸ σπασμένο κοντάκι

ἦτο δεμένο μὲ σπάγγους καὶ ἡ ὁποία εἶχε μᾶκρος τριῶν πήχεων!

— Μωρ' αὐτό, Ἀντρουλιό, εἶναι τοῦ Διγενῆ τοῦ Σαραντάπηχου τὸ τουφέκι! τοῦ εἶπε κάποιος.

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς μάχης τὸν ἔχασαν· εἶχεν ἀναμιχθῆ ἴσως μὲ ξενοχωριανοὺς ἢ, τὸ πιθανώτερον, εἶχε κρυφθῆ. Μόνον δὲ κατὰ τὴν ἐπιστροφὴν τὸν ἐπανείδαν, καὶ τὸ φέσι του ἦταν τρυπημένον ἀπὸ δύο σφαίρας. Ἐξάπαντος τὸ εἶχε κρεμάσει καὶ τὸ ἐπυροβόλησε μὲ τὴν λαζαρίνα του. Τούλαχιστον ἐξησκέιτο εἰς τὴν σκοποβολῆν.

Ἄλλ' εἰς τὴν ἐπομένην μάχην ἡ κακολογία ἐδουβάθη. Ὁ Ἀνδρουλιὸς ἐμάχετο ὀρθίος, ἐντελῶς ἀπροφύλακτος. Ἐνόμισαν ὅτι τὸ ἔκαμνεν ἐξ ἀγνοίας τοῦ κινδύνου καὶ τοῦ ἐφώναζαν νὰ πιάσῃ μιτιρίζι, ἀλλ' ὁ Ἀνδρουλιὸς δὲν ἠθέλησε ν' ἀκούσῃ.

— Ἐμένα δὲ μὲ πιάνει μπάλλα, εἶπε μετὰ τὴν μάχην.

— Δὲν σὲ πιάνει μπάλλα; Πῶς τὸ κατέχεις;

— Ἐχω τίμο ξύλο.

— Ἀλήθεια;

— Ἐχω αὐτό, ἀπήντησεν ὁ Ἀνδρουλιὸς σοβαρῶς καὶ ἔκαμε τὸν σταυρόν του. Δὲν τὸ κατέχετε; Ὅποιος κάνει τὸ σταυρό του ἄρμα ἔχει στὸ πλευρό του.

Μετὰ τινὰ καιρὸν ἀπεβιδάσθησαν ἐθελονταὶ εἰς τὴν ἐπαρχίαν. Ἀμέσως ὅμως στρατὸς τουρκικὸς πολυἀριθμὸς τοὺς κατεδίωξε μέχρι τοῦ ὄροπεδίου τοῦ Λαπάθου, ὅπου τοὺς περιεκύκλωσεν. Ἐθελονταὶ ἐφρονεῦθησαν πολλοί, θὰ ἐξωλοθρεύοντο δὲ ὅλοι ἂν δὲν τοὺς ἐδοῖθε ἡ ὁμίχλη καὶ ἂν ἔλειπαν οἱ ἐντόπιοι ἐπαναστάται, οἵτινες ὑπεστήριξαν τὴν ὑποχώρησίν των καὶ τοὺς ὠδήγησαν νὰ διαφύγῃσι δι' ἀτραπῶν καὶ χαραδρῶν.

Μεταξὺ τῶν Κρητῶν ἦτο καὶ ὁ Ἀνδρουλιὸς, ὅστις πολλοὺς ἐθελοντάς ἔσωσεν. Εἰς τὸ ἀνακάτωμα δ' ἐκεῖνο κ' ἐντὸς τῆς ὁμίχλης διέκρινεν ἐγγύτατα ἓνα φοροῦντα ὑψηλὸν σκοῦφον.

— Ἀπὸ δῶ, πατριώτη! τοῦ ἐφώναξε. Μὴ πᾶς ἀπ' αὐτοῦ, θὰ πέσῃς στοῖσι Τούρκοις.

Ὁ φορῶν τὸν ὑψηλὸν σκοῦφον διηυθύνθη πρὸς αὐτόν, ἀλλ' ὅταν ἐπλησίασεν, ὁ Ἀνδρουλιὸς διέκρινεν ὅτι ἦτο Κιρκάσιος. Δὲν ἐπρόφρασεν ὅμως νὰ τὸ καλοσκεφθῆ καὶ ἐ-

κεῖνος τὸν ὁποῖον κατ' ἀρχὰς εἶχε νομίσει ὡς ἐθελοντὴν ὤρμησε κατ' αὐτοῦ μὲ τὴν λόγγην.

Ὅπισθεν τοῦ Ἀνδρουλιῦ ἦτο κρημνὸς στρωμένος μὲ χαλίκια· ἡ δὲ ἀπόστασις ἢ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ Κιρκασίου ἦτο τόσο μικρά, ὥστε δὲν ἔλαβε καιρὸν νὰ στρέψῃ κατὰ τοῦ ἐχθροῦ τὴν δολιχόσκιον λαζαρίαν...

Ἡ λόγγη ἐπήρχετο κατὰ τοῦ στήθους του, ἀλλ' ὁ Ἀνδρουλιὸς συγχρόνως ἐρρίπτετο εἰς τὸν κρημνὸν μὲ μίαν ἀναφώνησιν:

— Θεὲ Δημητρίου!

Καὶ μετὰ πατάγου, παρασύρων τοὺς χάλικας, κατεκυλίσθη εἰς τὸν κρημνὸν, προπορευομένης μὲ τὸν μεταλλικὸν της θόρυβον τῆς λαζαρίνας. Εἰς τὸ κάτω μέρος ἔμεινε ἀκίνητος. Ὁ δὲ Κιρκάσιος, ἀφοῦ ἐπὶ τινὰς στιγμὰς τὸν ἔβλεπε κατακυλιόμενον, τῶρα ἐξήτει μέρος διὰ νὰ κατέλθῃ μέχρις αὐτοῦ καὶ τὸν αἰχμαλωτίσῃ ἢ τὸν ἀποτελειώσῃ. Ἐπὶ τέλους εὔρε μονοπάτι καὶ ἤρχισε νὰ κατεβαίῃ· ἀλλὰ μετ' ὀλίγον ἐκινήθη καὶ ὁ Ἀνδρουλιὸς. Ὁ Θεὸς τοῦ Δημητρίου εἶχε βοηθήσει τὸν νέον Νέστορα, ὅστις μόνον ἀσημάντους τινὰς ἐκδοράς καὶ ἑλαφρὰν ζάλην εἶχε πάθει. Ἀλλὰ μόλις ἐσηκώθη, ἠκούσθη πυροβολισμὸς καὶ μία σφαῖρα ἐπέρασε πλησίον του. Ἡ λαζαρίνα ἦτο ἐνώπιόν του καὶ ὁ Ἀνδρουλιὸς τὴν ἤρπασεν, ἔρριψε ταχὺ βλέμμα εἰς τὴν πιάστραν καὶ κράκ-κράκ! τὴν ἔστρεψε κατὰ τοῦ Κιρκασίου...

Νέος πυροβολισμὸς ἀντήχησεν εἰς τὴν χαράδραν καὶ ὁ Κιρκάσιος κατεκυλίσθη μέχρι τῶν ποδῶν τοῦ Ἀνδρουλιῦ νεκρός...

Τὴν ἐπιούσαν ἐξαφνα ἐνέσπειρε πανικὸν εἰς τὸ χωριὸν ἢ κραυγὴ: — Τοῦρκοι! Κερκέζοι!

Ὁ κόσμος ἔγινεν ἄνω κάτω καὶ ἄλλοι

μὲν ἔτρεχαν νὰ πάρουν τὰ τουφέκια των, ἄλλοι νὰ προφυλάξουν τὰ παιδιὰ των, ἄλλοι γ' ἀποκρούσουν τὴν εἰσβολήν. Ἀλλ' ἀντὶ Τούρκων καὶ Κιρκασίων, εἶδαν ἕνα μόνον Κιρκάσιον, ὅστις παραδόξως ἔφερεν ἐπ' ὤμου δύο τουφέκια, ἔνευε δὲ μακρόθεν καθησυχαστικῶς καὶ ἐφώναζεν ἑλληγιστί:

— Μῶρ' ἐγὼ ἴμαι, ἐγὼ ἴμαι! Μὴ φοβάσθε!

Δύνασθε νὰ φαντασθῆτε τὸν θαυμασμὸν καὶ ἔπειτα τὴν εὐθυμίαν τῶν χωριανῶν, ὅταν ἀνεγνώρισαν τὸν Ἀνδρουλιὸν ἐντὸς τοῦ κιρκασιανοῦ ἱματισμοῦ, ὁ ὁποῖος, σημειώσατε, τοῦ ἤρχετο ὀλίγον μακρὺς καὶ ὑπὲρ τὸ δέον πλατύς.

Τὸν ὑπεδέχθησαν μὲ ἀλαλαγμὸν χαρᾶς καὶ περικυκλώσαντες αὐτὸν τὸν ἠρώτων, ἐνῶ συγχρόνως μετὰ περιεργείας ἐξήταζαν τὸν καυκάσιον ἱματισμὸν του, τοῦ ὁποῖου τὸ στήθος ἐκάλυπτον ἀλλεπάλληλοι σειραὶ φυσιογενῶν.

Παρακάτω συνήντησαν τὸν καπετάνιον, τὸν Σαΐτονικολῆν, καὶ ὁ Ἀνδρουλιὸς τοῦ προσέφερε τὸ ὄπλον τοῦ Κιρκασίου λέγων:

— Αὐτὸ τὸ σισανεδάκι πρέπει νὰ τῶχης τοῦ λόγου σου, καπετάν Νικολῆ.

Ὁ Σαΐτονικολῆς παρετήρησε μὲ θαυμασμὸν καὶ πόθον τὸ ὄραϊον καὶ ἑλαφρὸν ὄπλον. Ἀλλ' ἐνθυμηθεὶς ἴσως τὴν προσβολήν τὴν ὁποίαν εἶχε κάμει πρὸς τὸν Ἀνδρουλιὸν, τοῦ εἶπε μὲ φωνὴν στενοχωρημένην:

— Ὅχι! ὄχι! Ἐσὺ τὸ πῆρες, ἐσὺ νὰ τῶχης.

Ὁ Ἀνδρουλιὸς ἀπήντησεν ἡρεμώτατα καὶ φυσικώτατα:

— Ἐγὼ θὰ πάρω ἄλλο, καπετάνιο.

Ἀπὸ τῆς ἡμέρας ἐκείνης ὁ Ἀνδρουλιὸς ἐπωνομάσθη Κερκέζος.

Ἡ ΚΑΜΠΑΝΑ

Ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1878 εἶχε τελειώσει, οἱ Τοῦρκοι εἶχαν ἐπιστρέψει εἰς τὸ χωριὸν καὶ ἐπισκευάσει ὅπως ὅπως τὰ πυρπολημένα σπίτια των. Οἱ Χριστιανοὶ ἦσαν ἀκόμη ἔνοπλοι. Καὶ μίαν ἡμέραν ὁ Παπαδογιάννης εἰσῆλθεν εἰς τὸν τουρκικὸν καφενέ,

μὲ μαχαίραν καὶ πιστόλαν εἰς τὴν ὄσφυν, καὶ ἀφοῦ ἐπέρασε κοντὰ ἀπὸ τὸν Φεζομουσταφᾶν, εἰς τρόπον ὥστε ἡ μαχαίρα ἤγγισε τὸν ὦμον τοῦ Τοῦρκοι, ἐκάθισεν ἀπέαντὶ του.

Ὁ Μουσταφᾶς ἔγινε κάτωχρος, ἀλλὰ δὲν

εἶπε τίποτε. Ὁ Παπαδογιάννης ὁμως ἐξηκολούθησε τὴν πρόκλησιν τὴν ὁποῖαν ἤρχισεν ἡ μαχαίρα:

— Καὶ πῶς σοῦ φαίνονται, Μουσταφ' ἀγᾶ, τὰ καινούργια ζαμάνια;

Ὁ Τούρκος τὸν ἠτένισε μὲ τὰ βλοσυρά του μάτια, τῶν ὁποίων τὰ βλέφαρα ἦσαν ὀλίγον ἀνεστραμμένα ἀπὸ ἐγκαύματα. Κατὰ τὸ 66 εἶχεν ἀνατιναχθῆ μὲ ἄλλους Τούρκους ἀπὸ μίαν ὑπόνομον, τὴν ὁποῖαν κατεσκευάσεν εἰς τὸ Σερβιλῆ ὁ Ἀμερικανὸς Φέβ. Καὶ τοῦ εἶπε μὲ φωνὴν ὑποτρέμουσαν ἀπὸ συγκρατουμένην ἀγανάκτησιν:

— Ἦρθε, πρέπει, κ' ἐσᾶς ὁ καιρὸς σας. Ὅ,τι σᾶσε περάσῃ κάμετέ το.

— Μὰ τὸλπιζες ποτέ σου νὰ ᾖδῃς τὸν Παπαδογιάννη ἀρματωμένο μέσα στὸν τούρκικο καφενέ; εἶπεν ὁ Παπαδογιάννης.

— Ὅτι, μωρὲ Γιάννη, θαλαῆ!

— Ἐγὼ νὰ σοῦ πῶ τὸλπιζα πάντα μου, εἶπεν ὁ Παπαδογιάννης. Ἄλλ' ἐπᾶ θὰ γενοῦνε κι' ἄλλα πολλὰ πράγματα.

— Εἶντα ἄλλα; Δὲ φτάνουν αὐτὰ πού γενήκανε; δὲν ἀπομένει παρὰ νὰ μάσε σκοτώσετε, εἶπεν ὁ Μουσταφᾶς μὲ φωνὴν ὑπόκωφον, ὡς ἐὰν ὠμίλει ὁ βρασμὸς τῆς ψυχῆς του.

Ἐπειτα στυλώσας εἰς τὸν Παπαδογιάννην βλέμμα θρασύ, εἰς τὸ ὁποῖον ἐκιτρίνιζε θανάσιμον μίσος, ἐπρόσθεσεν ἐντόνως:

— Μὰ δὲ σκοτώνονται οἱ Τούρκοι εὐκολα! Τ' ἀκούς;

— Τώρα π' ἄρχιζε καὶ κόβγει κ' ἡ Ρωμέικη μαχαίρα, Μουσταφᾶ, ἀπήντησεν ὁ Παπαδογιάννης ὑψώσας καὶ αὐτὸς τὴν φωνὴν καὶ κτυπήσας τὴν βαρεῖαν παλάμην ἐπὶ τῆς λαβῆς τῆς μαχαίρας, ὅλα ν' εὐκολα. Ἐπέρασαν ἐκεῖνα πού κάτεχες. Μὰ δὲ σᾶσε σκοτώνομε, γιατί καὶ δέκα θανάτους νὰ σᾶσε δώσωμε δὲ θὰ σᾶσε πλερώσωμε γιὰ τὰ ὅσα ἔχετε καιμωμένα.

Τώρα δὲ τὸ μειδίαμα τοῦ Παπαδογιάννη εἶχε ὀθεσθῆ, τὸ πρόσωπόν του εἶχε συννεφωθῆ καὶ οἱ ὀφθαλμοὶ του ἐξέπεμπον τὴν στυγνὴν λάμψιν τῆς ὀργῆς καὶ τοῦ μίσους.

— Δὲ σᾶσε σκοτώνομε, ἐξηκολούθησε. Δὲν εἶνε ἀνάγκη θὰ σκοτωθῆτε μοναχοὶ σας ἀπὸ τὴ σκάση σας.

Οἱ ἄλλοι Τούρκοι πού ἦσαν εἰς τὸ καφενεῖον εἶχαν ἐκμανῆ ὀλίγοι μόνον, οἱ δειλό-

τεροι, ἤθελαν νὰ πάρουν τὸ πρᾶγμα εἰς τὸ ἄστειον. Αὐτοὶ δέ, ἀλλὰ καὶ ὁ φόβος τῶν πολυαρίθμων Χριστιανῶν οὔτινες εὕρισκοντο ἀπ' ἐξῶ, συνεκράτουν τοὺς ἐξωργισμένους. Καὶ ὁ Παπαδογιάννης ὁμως εἶχε διαρκῶς τὸ χέρι εἰς τὴν λαβὴν τῆς πιστόλας καὶ μόνος του ἦτο ἱκανὸς νὰ ἐμπνεύσῃ φόβον, διότι ἦτο γνωστὴ ἡ ἀφοβία καὶ ἡ τόλμη του.

— Ἦ Κρήτη, ἀγαδάκια μου, θὰ γενῆ Ἑλλάδα! εἶπε μετ' ὀλίγον καὶ τὸ προκλητικόν του μειδίαμα ἀνεφάνη.

Τότε ὁ Φεζομουσταφᾶς ἠγγέρθη διὰ μιᾶς καὶ μὲ στεναγμὸν ἀνθρώπου πνιγομένου εἶπεν:

— Ἄλλάχ! Ἄλλάχ! καὶ δὲ βαστῶ μπλιὸ νὰ τὸν ἀκούω!

Καὶ ὄρμησεν ἐξῶ.

Ἄλλ' ὁ Παπαδογιάννης τὸν ἠκολούθησε καὶ ὅταν τὸν ἔφθασε πρὸ τοῦ τζαμιού, τοῦ εἶπε:

— Θυμᾶσαι, Μουσταφᾶ, εἶντα σοῦπα στὰ 77, ὄντὲν ἐμαλώσαμε γιὰ τὸ σῶχωρο;... Σοῦπα πῶς θὰ παίξω καμπάνα σὴ γειτονιά σου. Τὸ λοιπὸς ἐτοιμάσου νὰ τὴν ἀκούσης. Ἦ γιῶρα ἔφταξε.

Ὁ πατέρας τοῦ Παπαδογιάννη ἦτο παπᾶς, ὁ δὲ «μπαμπᾶς» τοῦ Φεζομουσταφᾶ ἔνας ἀπὸ τοὺς σκληροτέρους γιανιτσάρους, ὁ ὁποῖος, ἐκτὸς ἄλλων Χριστιανῶν, εἶχε φωνεῦσει πρὸ τοῦ 21 καὶ δύο ἀδελφοὺς τοῦ παπᾶ καὶ θείους τοῦ Παπαδογιάννη. Ἐπειτα δὲ ἐμαχαίρωσε καὶ αὐτὸν τὸν παπᾶν.

Ὁ Μεχμέτ Ἀλῆς τῆς Αἰγύπτου, ὁ ὁποῖος εἶχε τότε ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν του τὴν Κρήτην, περιώρισεν ὀλίγον τοὺς Τούρκους καὶ ἔδωκε κάποιαν ἀνεσιν εἰς τοὺς Χριστιανούς· οὗτοι δὲ ἐπωφελήθησαν τὴν ἐνθάρρυνσιν ἐκείνην πρωτίτως διὰ ν' ἀναστυλώσουν τοὺς κώδωνας εἰς τοὺς ναοὺς των, οἱ ὁποῖοι εἶχαν καθαιρεθῆ ἅμα οἱ Τούρκοι κατέλαβαν τὴν Κρήτην καὶ ἀντικατεστάθησαν μὲ ξύλινα σήμαντρα. Τότε ὁ πατέρας τοῦ Παπαδογιάννη ἐφρόντισε νὰ προμηθευθῆ διὰ τὴν ἐκκλησίαν του σιδερένιον σήμαντρον, ἕως οὗ ἀγορασθῆ καμπάνα. Ἄλλ' ἔνα δειλινὸν ἐνῶ ἐκάλει δι' αὐτοῦ εἰς τὸν ἐσπερινὸν τοὺς ἐνορίτας του, διέβαινεν ὁ Φέζος καὶ τοῦ ἐφώναξεν:

— Εἶντα τὸ κτυπᾶς, μωρὲ τραγόπαπα,

αὐτὸ-νὰ τὸ σιδερικὸ;

— Ἐχομε τὴν ἄδεια τοῦ Μουσταφᾶ πα-
σᾶ καὶ τοῦ ζαμιπίτη, ἀπήντησεν ὁ παπᾶς.

— Μὰ τὴ δική μου τὴν ἄδεια, μωρέ, δὲν
τὴν ἐπήρως.

Καὶ μὲ τοὺς τελευταίους λόγους ὤρμησε
κατὰ τοῦ παπᾶ καὶ τὸν ἐμαχαίρωσε καὶ ὁ
παπᾶς ἐκινδύνευσε ν' ἀποθάνῃ.

Ὁ γυιὸς τοῦ ὁ Παπαδογιάννης τὰ ἐγνώ-
ριζεν ὅλα αὐτὰ καὶ ἐμίσει ὅλους τοὺς Τούρ-
κους, ὡς τοὺς μισοῦμεν ὅλοι, ἀλλὰ ἰδιαιτέ-
ραν ἔπνεεν ἐκδίκησιν κατὰ τοῦ υἱοῦ τοῦ
γιαντισάρου. Καὶ ὅταν τὸ 1857 ἡγοράσθη
τὸ πρῶτον καμπάνα καὶ ἐκρεμάσθη εἰς τὸν
Ἅγιον Γεώργιον, ὁ Παπαδογιάννης, ἔφη-
θος τότε, ἔχυσε δάκρυα χαρᾶς μετὰ τῶν
ἄλλων Χριστιανῶν τοῦ χωριοῦ. Εἰς τοὺς
χαρμοσύνους ἤχους τοῦ κώδωνος ἐκείνου
ἤκουσε τὴν ἀγαλλίασιν καὶ τὴν ἐκδίκησιν
τῶν ἀποθανόντων εἰς τὴν δουλείαν καὶ τὰς
μεγάλας ἐλπίδας τῶν ἐπιζώντων.

Εἰς τὴν οἰκογένειάν του ὑπῆρχε παράδο-
σις ὅτι οἱ πρόγονοι τοῦ Μουσταφᾶ ἦσαν συγ-
γενεῖς τῶν Χριστιανῶν, ἐξομώσαντες πρὸ ἐ-
κατὸν πενήντα ἐτῶν. Διὰ τοῦτο τὰ κτήματά
των παντοῦ σχεδὸν ἐγειτόνευαν καὶ ἀφ' οὗ-
του ἀνέλαβε τὴν διεύθυνσιν τῆς πατρικῆς
του περιουσίας ὁ Γιάννης συχνὰ διεπληκτί-
ζετο μὲ τὸν Φεζομουσταφᾶν. Ἀλλὰ τότε
οἱ Τούρκοι ἦσαν ἰσχυροὶ, ἀστυνομία δὲ καὶ
δικαστήρια ἔδιδαν πάντοτε ἄδικον εἰς τὸν
Παπαδογιάννην, ὅστις ἐκάστοτε ἐφυλακίζε-
το. Αἱ ἀδικίαι αὐταὶ ἐξηγγρίωναν ἐπὶ μᾶλλον
τὸ μίσός του, τὸ ὁποῖον δὲν ἠδυνήθη νὰ ἱ-
κανοποιηθῇ κατὰ τὰς ἐπακολουθησάσας δύο
ἐπαναστάσεις. Ὀλίγον πρὸ τῆς τελευταίας
συνεπλάκησαν μίαν ἡμέραν εἰς τὸ νερόν,
φιλονεικούντες ποῖος πρῶτος ν' ἀρδεύσῃ τὸ
περιβόλι του. Ὁ Παπαδογιάννης κατώρθωσε
νὰ καταβάλλῃ τὸν Μουσταφᾶν καί, ἀφοῦ τοῦ
ἔδωκε τῆς χρονιᾶς του, τοῦ εἶπε:

— Μπουρμᾶ! ἐπεράσαν κεῖνα πού κά-
τεχες. Ἐπέρας' ὁ καιρὸς πού μαχαίρωνε ὁ
κύρης σου ὁ πισσοκόκαλος γιὰ τὸ σημαντή-
ρι. Ἐδᾶ κτυπᾶ καμπάνα καὶ γλήγορα θὰ
τὴν ἀκούσης καὶ σ' αὐτὴ σου κοντά!

Ὁ Παπαδογιάννης εἶχε πρὸ πολλοῦ σχέ-
διον, διὰ τὴν πραγματοποιήσασιν τοῦ ὁποῖου

ἐθώρῃσε κατάλληλον τὴν περίστασιν μετὰ
τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 78, ὅτε τὰ προνόμια
τῆς Χαλέπας καὶ ἡ διοικήσας τοῦ Φωτιάδου
ἔδωκαν κάποιαν ἐλευθερίαν καὶ δικαιοσύνην
εἰς τοὺς Χριστιανούς τῆς Κρήτης. Καὶ μίαν
Κυριακὴν, μετὰ τὸ πέρας τῆς λειτουργίας,
εἶπε πρὸς τοὺς συνηγμένους εἰς τὴν αὐλὴν
τοῦ ναοῦ Χριστιανούς:

— Ἀκούσετε νὰ σᾶσε πῶ, χωριανοί. Εἰς
τὸ Λιοντάρι, στὴν τούρκικη γειτονιά, κολ-
λητὰ ἔς τὸ σπίτι τοῦ Φεζομουσταφᾶ, εἶνε
μιὰ παλιὰ ἐκκλησιά.

— Εἶνε Παναγία, εἶπεν ὁ ἱερεὺς.

— Ναί, Παναγία. Ἀλλὰ οἱ Τούρκοι τὸν
καιρὸ τῆς γιαντισαριᾶς τὴν ἐπήρῃσαν καὶ τὴν
ἐκάμανε στάβλο κ' εὐγάλανε τὰ μάτια τῶν
ἀγίων πού ἔνε σγουραφισμένοι σσοὶ τοί-
χους. Εἶνε ντροπὴ μας νὰ τὴν ἀφήσωμε σ'
αὐτὸ τὸ χάλι. Τὸ λοιπὸς ἐγὼ λέω νὰ πᾶμε
νὰ τὴν ἐπάρωμε μὲ τὸ ζῶρε.

— Καλὰ λές, ἐφώναξαν πολλοί. Νὰ πᾶμ'
ἔδᾳ εὐθύς!

— Ἄς πάη ὁ καθένας νὰ πάρῃ τὸ του-
φέκι του καὶ τὴν τσάπα του καὶ νάρθῃ πρέ-
πει πρῶτα νὰ ρίξωμε τὸ σπίτι ποῦνε κτισμέ-
νο ἀπὸ πάνω.

Ὅλοι ἐκινήθησαν διὰ νὰ συμμορφωθοῦν
πρὸς τὴν γνώμην τοῦ Παπαδογιάννη, ἀλλ'
ὁ παπᾶς καὶ μερικοὶ γέροντες τοὺς ἀνεχαι-
τίσαν. Δὲν ἔπρεπε νὰ μεταχειρισθοῦν βίαν.
Δὲν ἦσαν γιαντισαροὶ αὐτοί. Ἐπρεπε νὰ
ἀποζημιώσουν τὴν χανοῦμισσαν εἰς τὴν ὁ-
ποίαν ἀνήκε τὸ σπίτι. Ἡ πρότασις αὕτη δὲν
ἤρθε εἰς τοὺς ζωηροτέρους, ὁ Παπαδο-
γιάννης ὅμως τὴν ἐδέχθη καὶ εἶπεν:

— Ὅσα ζητήσῃ ἡ Τούρκισσα ἐγὼ τὰ
δίδω.

Ἡ Τούρκισσα ὅμως κατὰ συμβουλήν τῶν
ὀμοθησῶν της, δὲν ἐδέχθη νὰ πωλήσῃ τὸ
σπίτι. Διὰ τοῦτο τὴν ἐπομένῃν Κυριακὴν
δὲν ἐχρειάσθη δευτέρα ἀγόρευσις τοῦ Παπα-
δογιάννη. Μικρὸν μετὰ τὴν ἀπόβυσιν τῆς
λειτουργίας, ὅλοι οἱ χωρικοὶ ἔνοπλοι διη-
θύνθησαν πρὸς τὴν τουρκικὴν συνοικίαν
Λεοντάρι. Καὶ ἐνῶ οἱ μισοὶ κατέλαβαν τὰς
διόδους διὰ νὰ ἀποκρούσουν μὲ τὰ ὅπλα πᾶ-
σαν ἀπόπειραν τῶν Τούρκων πρὸς ἀντίστα-
σιν, οἱ ἄλλοι ἐκδιώξαντες τὴν ἐγκάτοικον
χανοῦμισσαν καὶ ἀπορρίψαντες τὰ ἐπιπλα

καὶ σκευή, ἤρχισαν νὰ κατεδαφίζουν τὸ σπίτι, ἔπειτα δὲ καὶ τὸν θεηλωμένον ναόν. Καὶ μετὰ τινὰς ὥρας δὲν ὑπῆρχε πέτρα ἐπὶ πέτρας. Καθ' ὅλον δὲ τὸ διάστημα τοῦτο οἱ Τούρκοι δὲν ἐτόλμησαν νὰ ξεμυτίσουν.

Τὴν ἐπιούσαν ἤρχισεν ἡ ἀνοικοδόμησις καὶ μετ' ὀλίγον καιρὸν μικρὰ λευκὴ ἐκκλησία εἶχεν ὑψωθῆ διπλα εἰς τὸ σπίτι τοῦ Φεζομουσταφᾶ, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὴν λύσσαν του εἶχε γηράσει κατὰ δέκα ἔτη.

Τὴν ἡμέραν δὲ καθ' ἣν ὁ ἐπίσκοπος ἐτέλεσε τὰ ἐγκαίνια ἔφθασε καὶ ἡ δι' ἐξόδου τοῦ Παπαδογιάννη παραγγελθεῖσα καμπάνα καὶ ὁ ἤχος τῆς ἐτάραξε τὴν κατηφῆ σιγὴν

τῆς τουρκικῆς συνοικίας.

Ἄλλ' ὁ Παπαδογιάννης ἐπεφύλαττεν εἰς τοὺς χωρικοὺς καὶ ἄλλην ἐκπληξιν. Εἰς τὸ κωδωνοστάσιον ὑψώθη ἕξαφνα καὶ ἐκυμάτισε χαρμωδῶς μία ἑλληνικὴ σημαία. Καὶ ὁ λαὸς τὴν ἐχαιρέτισε μὲ φρενιτιώδεις ἀλαλαγμοὺς, μὲ δάκρυα ἐνθουσιασμοῦ καὶ πυροβολισμοῦς.

Ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας ὁ ἐπίτροπος τῆς νέας ἐκκλησίας Παπαδογιάννης δὲν ἀφήκε τὴν καμπάναν τῆς Παναγίας νὰ σιγήσῃ. Τὴν δὲ τετάρτην ἡμέραν ἐκηδεύετο ὁ Φεζομουσταφᾶς. Κατὰ τὴν γενικὴν πεποίθησιν ἔσκασε ἀπὸ τὸ κακὸ του.

Σ Κ Ο Υ Ρ Α

Πρὸ δέκα ἡμερῶν εἶχεν ἔλθει στῆ Σούγια ἡ «Ἐνωσις» φορτωμένη πολεμοφόδια καὶ ὀλίγα τουφέκια. Μὲς' ἔς τὰ ὀλίγα τουφέκια ἦτο κ' ἓνα δεμάτι κοντὰ σισανεδάκια κ' ἔπεσαν ὅλοι πάνω σὰ γεράκια. Ἐγὼ εἶχα μία παλιοκαραμπίνα τοῦ Βερναρδάκη, πού δὲν ἔκανε δουλειὰ στὰ ἑκατὸ μέτρα. Ἐχύθηκα λοιπὸν νὰ πάρω ἓνα σισανέ, πού ἐθεωροῦντο τότε τὰ καλύτερα ὄπλα, ἀλλὰ τὸ ἴδιο τουφέκι τὸ κρατοῦσε ἀπὸ τὴ μπούκα ὁ Γαλανοσήφης.

— Πάρε ἄλλο, κουμπάρε Σήφη, τοῦ εἶπα.

— Ἐσὺ νὰ πάρῃς ἄλλο.

Ἄλλὰ πού ἄλλο; Τάχανε διαγομίσει. Ὁ Σήφης ἔσυρε δυνατὰ τὸ σισανεδάκι καὶ μοῦ τὸ πῆρε. Ἐγὼ ἄναψα καὶ δὲν ἐσυλλογίσθηκα φιλία, δὲν ἐσυλλογίσθηκα κουμπάρια καὶ κράκ! κράκ! τοῦ γύρισα τὴν καραμπίνα:

— Ἄσ' τὸ τουφέκι, τοῦ φώναξα, γιατί μὰ τὸν οὐρανὸ θὰ σὲ σκοτώσω.

Ἄλλὰ κι' αὐτὸς μ' ἓνα πῆδο ἐπῆρε μετερίζι, μιὰ ἐλιά κι' ἀμασέλιασε τὸ τουφέκι του.

— Ἀῖ μωρὲ νιοί! ἐφώναξε ὁ Χατζῆ Μιχάλης κ' ἐμπῆκε στῆ μέση. Νὰ σκοτωθῆτε θέτε, μωρέ;

Καὶ ἀφοῦ μὲ τὸ ψηλὸ του ἀνάστημα μᾶς ἐχώρισε, μᾶς εἶπε:

— Δὲν ντρέπεστε, μωρέ; Γιὰ νὰ σκοτώνεστε ἀναμεταξύ σας σᾶς τὰ πέσανε τὰ τουφέκια ἢ γιὰ νὰ σκοτώνετε Τούρκους;

Ἦρθε κι' ὁ μακαρίτης ὁ Κριάρης καὶ οἱ δύο ἀρχηγοὶ ἀποφασίσανε νὰ δώσουν ἐμένα τὸ σισανέ, γιατί τὸ τουφέκι μου ἦτονε χειρότερο ἀπὸ τὸ τουφέκι τοῦ Σήφη.

Ἀπὸ κείνη τὴν ἡμέρα δὲν ἐξαναμιλήσαμε μὲ τὸν κουμπάρο τὸ Σήφη καὶ μοῦ φαινότανε πὼς μοῦ βαστοῦσε μεγάλο ἀμάχι. Μὰ εἶχε καὶ λιγάκι δίκιο, διότι ἐγὼ, ὡς μικρότερος πού ἦμουν, ἔπρεπε νὰ ὑποχωρήσω· ἀλλ' ἔλα πάλι πού τὸ δικό μου τὸ τουφέκι δὲν ἄξιζε τίποτε;

Ἔστερα ἀπ' αὐτὰ ἀποφασίσθηκε νὰ κτυπήσωμε τοὺς Τούρκους στὸν κάμπο τῶν Χανιῶ. Ἦσανε ξένοι στόλοι στὰ Χανιά κ' ἔπρεπε νὰ δώσουμε μιὰ μάχη δυνατὴ μπρὸς στὰ μάτια τῶς γιὰ νὰ ἴδουν ὅτι ἡ Κρήτη ἐθάστα ἀκόμη. Ἄλλ' ἐπειδὴ εἶνε πολὺ κοντὰ τὰ Χανιά καὶ οἱ Τούρκοι θὰ ἐλάμβαναν γλήγορα ἐπικουρίες καὶ θὰ μᾶς ἔσπαζαν, ὁ Ζυμβρακάκης καὶ οἱ καπεταναῖοι ἀποφασίσανε νὰ κτυπήσωμε τοὺς Τούρκους ἀπομεινήμερα, πού, ὅσο νὰ τῶς ἔρθῃ μεγάλη βοήθεια, νὰ πλακώσ' ἡ νύκτα καὶ νὰ μείνῃ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς μάχης ἀμφίβολο.

Ὁ Ζυμβρακάκης μᾶς διαίρεσε εἰς δύο μεγάλα σώματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα θὰ

έχρησίμεινε ως έφεδρεία και θα έπιανε όλα τα επίκαιρα σημεία ως πέρα στη Μαλάξα' τὸ ἄλλο θα κατέβαινε νὰ κυπήση τοὺς Τούρκους πού 'σαν 'στὰ Μπουτσουνάρια. 'Αλλ' αὐτὴ ἡ διαίρεσις μᾶς ἐξασθένισε.

Δὲν ἔφθανε δὲ αὐτό, ἀλλὰ ἐχάλασε καὶ τὸ σχέδιο ἑνας ἀπὸ τοὺς καπετάνιους, ὁ ὁποῖος δὲν ἐνόει ν' ἀκούση τίποτε. Βρὲ χριστιανέ, περίμενε... Τίποτε. 'Ἐδᾶ θὰ πάω! Καὶ ἔσπρωξε πρὸς τὰ κάτω τὸν σηματοφόρον του. «'Ομπρός, μωρέ!» Εἶχε τὴ φιλοτιμία ν' ἀρχίξῃ πρῶτος τὴν μάχην, ἀλλὰ καὶ νὰ φεύγῃ τελευταῖος. Καὶ τὴν κεφαλὴ του δὲν ἐγύριζε οὔτε μποτζαργάτης.

'Ομπρός; 'Ομπρός λοιπόν. Τί νὰ γίνῃ;

Θὰ ἦτονε δέκα ἡ ὥρα ὅταν ἄρχισε ἡ μάχη. 'Ἐγὼ ἤμουνε μὲ τὸν Σπυριδάκη, ἕνα καπετάνιο τοῦ κάμπου' ἀλλ' ὅταν εἶδα ὅτι μὲ τὴ σημαία μας ἦτο καὶ ὁ κουμπάρος ὁ Γαλανοσήφης, γρυνιασμένος ἀκόμη, ἐξέκοψα κ' ἐπήγα μὲ τὴ σημαία τοῦ Τριτρίρη. Πάντα μου ὑποψιάζομαι εὐκολα' ἔπειτα ἐγὼ ἤμουνε παιδί, στὴ βράσι μου πάνω, κ' ἤθελα νὰ πάω μπρός, πλιὸ μπρός ἀπὸ κάθε ἄλλο.

'Απὸ μιτιρίζι σὲ μιτιρίζι ἔφθασα στὴν πρώτη γραμμὴ, ἐκεῖ κατὰ τὸ Πορὶ καὶ 'στὰ πλευρὰ τῶν Τούρκων. Εἶμεθα καμπόσοι ἐκεῖ, ὄλο νέοι. Παραπέρα ἦτο ὁ ἔθελοντής 'Αναγνωστόπουλος ἀπὸ τὸν 'Αχλαδόκαμπο τῆς Κορίνθου, ἀνθυπασιπιστής, νομίζω, ὁ ὁποῖος ὄλη τὴν ὥρα ἐγέλα κ' ἔλεγε ἀστεῖα.

— Βρὲ παλιόσκυλλα, ἐφώναζε 'στους Τούρκους, ἕνα καπετάνιο ἔδγαλε κ' ὁ μαῦρος ὁ 'Αχλαδόκαμπος καὶ κυττάζετε νὰ τόνε σκοτώσετε κ' αὐτόν;

Τοὺς Τούρκους τοὺς ἐστενοχωρήσαμε δυνατὰ κ' ἄρχιζαν νὰ τσακίζου καὶ νὰ τοὺς παίρουν οἱ δικοὶ μας μὲ τὰ γιοῦχα. 'Αλλὰ πάνω σ' αὐτὰ ἔρχεται μιὰ παταρία κάτω ἀπὸ τὸν κάμπου. Κυττάζω καὶ τί βλέπω; Τὰ λειβάδια καὶ τὰ λιόφυτα κάτω ἐμαύριζαν ἀπὸ τοὺς Τούρκους πού ἐρχόντανε ἀπὸ τὰ Χανιά. Χιλιάδες εἶχαν ξεκινήσει ἀπὸ τὴν πόλιν, ὄλος ὁ στρατός, ὄλοι οἱ ντόπιοι. Καὶ μετὰ κάμποση ὥρα ἄρχιζαν ν' ἀνεβαίνουν πρὸς τὰ ὑψώματα τῶν Μπουτσουναριῶν καὶ τῶν Περβολιῶν. Αἱ! νάχαμε τότε τουφέκια ὀπισθογεμῆ, τί θα γινότανε! 'Αλλὰ

καὶ τὸ σισανεδάκι ἐδούλεφε περίφημα. Πολυὰ γιουρούσια κάμανε, ἀλλὰ τοὺς δίδαμε σπαλιώρα καὶ γύριζαν πίσω.

'Αλλ' οἱ τούρκικες ἐπικουρίες ἔφθαναν ἀδιάκοπα ἀπὸ τὰ Χανιά. Καὶ ἀφοῦ ἐδαστάξαμε κάμποση ὥρα ἀκόμη, ἀκούω τὸν Τριτρίρη καὶ λέει:

— Παιδιά, δὲν εἶμεστα καλὰ ἐπαέ. Θὰ μᾶσε τυλίξουε. Νὰ συρθοῦμε λίγο παραπάνω. 'Ἐσεῖς τὰ κοπέλια, ποῦχετε πόδια γερά, σταθῆτε, ρίξτε κάμποσες τουφεκιές, νὰ μᾶς ἀβαράρετε.

Κεῖνῃ τῇ στιγμῇ ἐσκοτώθη ὁ κακομοίρης 'Αναγνωστόπουλος. Τὴν ἴδια ὥρα κ' ἕνα Σεληνιωτάκι, Πηλιουδοβαρδάκι, θαρρῶ, ἔφαε μιὰ σφαῖρα στὸ στόμα κ' ἔκλινε στὸ μιτιρίζι, ἀλλὰ σὲ λιγάκι ἀνασηκώθηκε κ' ἔφτυσε μιὰ λαρουγγιά αἷμα.

— 'Εθαρίστηκες, μωρέ; τὸν ἐρωτῶ.

— Δὲν κατέω, μοῦ λέει τσεθῶ. Μόνο τὰ μπροστινά μου δόντια πέσανε.

Καὶ δὸς του αἷμα ἀπὸ τὸ στόμα. 'Ἐκεῖ δὲ πού ἔσκυφτε, βλέπει τὴ σφαῖρα μὲς' στὸ αἷμα.

— Νά ἡ μπάλλα, ἔπεςε, μοῦ λέει ἐκεῖ πού γέμιζα.

'Αλλὰ καθὼς ἀνασηκώθηκε, τρώει μιὰ στὸ μῆλιγγα κ' ἐτινάχθηκαν οἱ ὀμωλοὶ του ἀπάνω μου. Πάει τώρα γιὰ καλὰ!

'Ἐγὼ ἤμουνε σὰ μεθυσμένος, εἶχα ἕνα εἶδος ζάλης καὶ ἀναισθησίας. Μ' εἶχαν ξεκουφάνει κ' οἱ τουφεκιές. Δέκα δεκαπέντε χιλιάδες τουφεκιές διὰ μιᾶς φαντάσου τί κακὸ γινότανε. Δὲν ἔδλεπα παρὰ μόνον τοὺς Τούρκους πού ἀνέβαιναν ἀπὸ κάτω σὰν μεγάλα κοπάδια ἀπὸ λύκους. Κι' ὅσο ἔδλεπα πῶς ἐκτυποῦσα στὸ κρέας, δὲν μπορούσα νὰ ξεκολλήσω ἀπὸ τὴ θέσι μου. 'Αλλὰ μέσα στὴ ζάλη ἐκείνη ἀκούω μιὰ φωνή:

— Σκύλλε Στεφανῆ, πᾶμε! Θὰ μᾶσε πιάσουνε ζωντανούς.

'Ἦτον ἕνα Γαλατιανάκι. Κανεὶς ἄλλος Χριστιανὸς δὲν ἔμενε κοντὰ μου. Κυττάζω δεξιὰ Τούρκοι, ἀριστερὰ Τούρκοι, ὀπίσω Τούρκοι. Τότε ἐφοδήθηκα' ἀλλὰ εἶχα πεποίθησι στὰ πόδια μου.

'Ἐπήραμε ἴσια πάνω τὸ ρίζωμα μὲ ὄλη

μας τή δύναμι. Ἀλλά μετὰ πέντε δέκα βήματα ὁ σύντροφός μου πέφτει κάτω με μιὰ φωνή: «Παναγία μου!» Ἐσκοτώθηκε, ἐλαβώθηκε δὲν ξέρω. Τί μπορούσα νὰ τοῦ κάμω; Μὲ μιὰ ματιά μόνο τὸν εἶδα πού κυλίστηκε στὸν κατήφορο.

Οἱ Χριστιανοὶ ἐπυροβολοῦσαν ἀκόμη ἀπὸ ψηλά κ' ἐκινδύνευα κ' ἀπ' αὐτούς ἤμιονα μεταξὺ δύο πυρῶν.

— Ἄς πυροβολοῦν, ἔλεγα δυνατὰ ἀπὸ τὴν ταραχή μου· καλλιὰ νὰ με σκοτώσουν οἱ δικοὶ μου παρά οἱ Τοῦρκοι.

Τότε ἀκούω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ μέρος μιὰ φωνή σὰν βωδίου πού τὸ σφάζουν. Τί φρικτὴ φωνή! Ἐπάγωσε τὸ αἷμα μου.

Οἱ σφαῖρες ἐσφύριζαν στ' αὐτιά μου ζίτ! καὶ ζίτ! ἐκτυποῦσαν στίς πέτρες, ἐσήκωναν τὰ χώματα. «Παναγία μου! Παναγία μου!» ἔλεγα καὶ ἤθελα νὰ κάμω ἕνα τάξιμο, ἀλλὰ ὁ νοῦς μου δὲν ἐδοῦλευε.

Κανεὶς Χριστιανὸς δὲν ἐφαίνετο πιά πάνω στὴν κορφή. Ἦμιον μόνος μου ἀπὸ κείνη τὴ μεριά. Ἐσκέφθηκα νὰ στραφῶ πίσω νὰ δῶ ἂν ἦσαν κοντὰ οἱ Τοῦρκοι· ἀλλ' ἐφοβήθηκα καὶ μόνον νὰ γυρίσω νὰ δῶ ἐφοβήθηκα μήπως χάσω ἐντελῶς τὸ θάρρος μου. Πῶς κυριεύει τὸν ἄνθρωπο ὁ φόβος! Δὲν ἤθελα καὶ νὰ χάνω καιρό. Μιὰ στιγμή μπορούσε νὰ με σώση ἢ νὰ με καταστρέψῃ. Καὶ ὅμως σὲ λιγάκι ἐγύρισα καὶ εἶδα.

Τρεῖς Τοῦρκαλθανοὶ εἶχαν προχωρήσει ἀπὸ τοὺς ἄλλους καὶ μ' ἐκυνηγοῦσαν.

— Στάσου, ὦρέ, στάσου, ὦρέ! μοῦ φώναζαν.

Τότε ἀλήθεια ἐκόπηκαν τὰ γόνατά μου καὶ ἀναγκάστηκα νὰ σταματήσω· ἐγύρισα τὸ τουφέκι πρὸς τοὺς Ἀλθανούς, ἀλλὰ δὲν ἐπυροβόλησα, διότι ἔτρεμαν τὰ χέρια μου ἀπὸ τὴν κούρασι καὶ τὴν ταραχή. Ἐπειτα ἂν ἐπυροβολοῦσα τί θὰ γινόμουν ἔπειτα; Πῶς νὰ ξαναγεμίσω;

Οἱ Ἀρβανίτες ἐκώλωσαν λιγάκι, κ' ἐγὼ ἐπῆρα νέο θάρρος κ' ἔτρεξα, ἀπάνω δὲ στὴν τρεχάλα μ' ἐπυροβόλησαν· καὶ σὰν εἶδαν ὅτι δὲν ἔπεσα, μ' ἐπῆραν ἀπὸ κοντὰ με φωνές γιὰ νὰ με σαστίσουν: «Οὔσου!»

Δὲν εἶχα πιά πνοή, ἐπνιγόμεν' ἡ γλώσσα μου ἦτον ἔξω πεταμένη· «Ἄς γίνῃ θ,τι γίνῃ» ἐσκέφθηκα κ' ἐστάθηκα, ἐσκόπευσα κ' ἐπυροβόλησα. Ὁ ἕνας Τοῦρκαλθανὸς ἔπεσεν· ἀλλ' οἱ δύο ἄλλοι ὤρμησαν κατ' ἐπάνω μου με τὰ γιαιταγάνια.

Ἐγὼ ἐτράβηξα τὴν πιστόλα κ' ἐπήγαινα δίπλα δίπλα καὶ σιγὰ γιὰτι δύναμι πιά δὲν εἶχα. Οἱ Ἀλθανοὶ ἐκύτταζαν νὰ με βάλουν στὴ μέση. Ἄν μ' ἐρωτήσετε πῶς ἦσαν τὰ μούτρα των, δὲν θυμοῦμαι παρά μόνον δύο ἀφρισμένα στόματα θηρίων, τὰ ὅποια ἦσαν ἔτοιμα νὰ με φᾶνε ζωντανό. Ἦμιον σὲ μιὰ ψυχικὴ κατάστασι ἀπερίγραπτη.

Ἀλλὰ τὴν στιγμήν πού δὲν ἀπεῖχαν πειὰ τρία βήματα, ἔρχετα ἀπὸ πάνω μιὰ φωνὴ δυνατὴ, μιὰ χουβέ:

— Κουράγιο, κουμπάρε Στεφανῆ.

Καὶ ἀμέσως ἕνας πυροβολισμὸς ἐξάπλωσε τὸν ἕνα Τοῦρκον.

Ἡ φωνὴ ἐκείνη καὶ ὁ πυροβολισμὸς μοῦ ἔδωκαν ζωὴν, ὡς νὰ ἤρχοντο ἀπὸ τὸν οὐρανόν. Εἰς τὰ μάτια μου ἐκάθετο ἕνα σύννεφο καὶ ἀμέσως ἐσχίσθη καὶ εἶδα τὸν κόσμον.

— Μπέσα, ὦρέ, μπέσα! μοῦ ἔλεγεν ὁ τρίτος Ἀλθανὸς κ' ἐκώλωνε· ἀλλὰ ἡ πιστόλα δὲν ἐδέχθη τὸ μπέσα του.

Ἐπειτα σὰν νὰ μὴν εἶχα κουρασθῆ καθόλου ἔτρεξα μ' ἕνα βίτσιμα στὴν κορφή, ὅπου μ' ἐπερίμενε ὁ κουμπάρος ὁ Γαλανοσήφης.

— Κουμπάρε μου, τοῦ εἶπα, ἀπὸ σήμερα εἶσαι ἀδερφός μου.

— Καὶ πρῶτα καὶ πάντα, κουμπάρε. Δὲν εἶμεστα Χριστιανοί;

Ο ΓΕΡΟΣ

Ὅταν κατὰ τὰ μεσάνυχτα ἐμπήκαμε εἰς τὸν «Στρατηγὸν Τύρ», τὸν εὐρῆκαμε γεμάτο ἀπὸ ὀπλοφόρους, οἱ ὅποιοι ἐκινουνοτο ἐπάνω κάτω εἰς τὸ σκοτάδι μετὰ τὸ τουφέκι στὸ χέρι,

ἐκάλουν τοὺς συντρόφους των, ἐζήτουν μέρος νὰ τοποθετήσουν τοὺς σάκκους των καὶ τοὺς ἑαυτούς των. Ἡ ἐπιβίβασις ἐγίνετο εἰς τὴν Κρεμμυδαροῦ καὶ κανένα φῶς δὲν ὑπῆρ-

χε στὸ κατὰστροφιμα, τὸ δὲ σκότος ἐκεῖνο, τὸ προφυλακτικόν, ἔδιδε τὴν πρώτην νύξιν τοῦ κινδύνου. Ἄδύνατον νὰ διακρίνης φυσιογνωμίας, ἀλλὰ μόνον σκιάς, σκιάς Κρητῶν καὶ σκιάς ἐθελοντῶν. Καὶ ἐμάντευε τοὺς ἰδιορρυθμοὺς τῶν τελευταίων ἱματισμοὺς, τοὺς ὁποίους εἶχε κατασκευάσει ἕκαστος κατὰ τὴν ἰδίαν ἀντίληψιν τῶν ἀναγκῶν τοῦ ἐπαναστατικοῦ βίου καὶ κατὰ τὰς ἐμπνεύσεις τῆς φαντασίας του.

Θὰ ἦτο γελοῖον διὰ πολεμιστὰς νὰ ζητήσωμεν θέσιν ἰδιαιτέραν, πράγμα ἄλλως τε ἀδύνατον εἰς τόσῃ συμπύκνωσιν καὶ εἰς πλοῖον τόσον μικρόν. Ἡ σκληραγωγία ἔπρεπε ν' ἀρχίσῃ ἀφ' ἧς στιγμῆς ἐπατήσαμεν εἰς τὸ κατὰστροφιμα. Καὶ μὲ πρόθυμον αὐταπάρνησιν ἐκαθήσαμεν ὅπου εὐρέθη ἕκαστος, διότι περὶ ξαπλώματος οὔτε λόγος ἠδύνατο νὰ γίνῃ. Τί μοῦτρα εἶχαν ἐκεῖνοι ποῦ ἐκάθοντο μπροστά μου, δὲν ἤμποροῦσα νὰ διακρίνω. Εἰς τὴν θέσιν ἐκείνην μὲ κατέλαβεν ὁ ὕπνος, ὀλίγον μετὰ τὸν ἀπόπλουν τοῦ «Στρατηγοῦ Τύρ», καὶ ὡς προσκέφαλον μοῦ ἐχρησίμευσεν ἡ ράχη τοῦ διπλανοῦ μου, ὁ ὁποῖος ἐρουχάλιζεν ἐπὶ τοῦ σθέρκου ἄλλου, ὅστις πάλιν εἶχε στήριγμα ἄλλον καὶ οὕτω καθεξῆς. Ὅλοι οἱ ἐπὶ τοῦ καταστρώματος ἀπετέλεσαν τοιοῦτον σύμπλεγμα ἀλληλοδοθηθείας καὶ ἀλληλοδοσανισμοῦ.

Ὅταν ἐξύπνησα μεσοπέλαγα, εἶχε ξημερώσει. Καὶ εἰς τὴν ζάλην τοῦ ὕπνου ἐλησμώνησα ποῦ ἤμουν καὶ ποῦ ἐπήγαινα· δὲν ξέρω δὲ πῶς μοῦ ἐπέρασε μίαν στιγμὴν ἡ ἰδέα, ὅτι εὐρισκόμην ἐπὶ πλοίου πειρατικοῦ καὶ ὅτι καὶ ἐγὼ αὐτὸς ἤμουν πειρατής. Τί θέαμα εἰς τὸ κατὰστροφιμα μὲ τὸ ἀνθρωποστοιβαγμα ἐκεῖνο, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἐξεῖχαν ἐδῶ κ' ἐκεῖ τουφέκια, μὲ τοὺς ἰδιοτρόπους ἱματισμοὺς τῶν ἐθελοντῶν ποῦ εἶχαν πάθει ἦδη τὸ πρῶτον στραπατσάρισμα, μὲ τὰς κωμικὰς στάσεις τῶν ἀκόμη κοιμημένων, μὲ τοὺς ἔτι κωμικωτέρους μορφασμοὺς καὶ τὰ χασημίματα ἐκείνων ποῦ ἐξυπνοῦσαν καὶ ἔτριβαν τὰ μάτια των! Ποτὲ δὲν ἐπεθύμησα, ὅσον τότε, νὰ ἤμουν ζωγράφος.

Τύρω μου πρόσωπα ἀγνωστα, ἀπροσδόκητα. Οἱ σύντροφοί μου εἶχαν ἀπομακρυνθῆ καὶ διασπαρῆ εἰς τὸ ἀνθρώπινον ἐκεῖνο συναγέλασμα καὶ μόνος ἔμεινε πλησίον μου ἐκεῖνος ποῦ μοῦ ἐχρησίμευεν ὡς μαξιλάρι.

Ἀπέναντί μου ἐκάθητο ἕνας πενήντα πέντε ἐτῶν, μισόφαρος, μαῦρος καὶ ξηρός, ὁ ὁποῖος, ὅταν εἶδε τὸ πρόσωπόν μου, ἀνετινάχθη καὶ μὲ χαρὰν ὤρμησε πρὸς τὸ μέρος μου:

— Κύριε Παμεινώντα! Μαζὶ λοιπὸν πάμε στὴν Κρήτη καὶ δὲν τῶξερα;

Τὸν ἀνεγνώρισα. Ἦτο ὁ Μουσχουντής, Κρητικὸς ἐγκατεστημένος πρὸ πολλοῦ εἰς τὰς Ἀθήνας, ἄνθρωπος ἐργατικὸς. Ἐχρημάτισεν ἐπαναστάτης τὸ 66, καὶ μετὰ τὴν ἐπαναστάσιν ἐκείνην ἐξηκολούθησε νὰ περιφέρεται εἰς τὰ βουνὰ ὡς ἀρματολός, ἔπειτα δὲ κατέφυγε καὶ ἐγκατεστάθη εἰς τὰς Ἀθήνας, ὁπόθεν μόνον τὸ 78 ἀπεμακρύνθη διὰ τὴν πολεμῆσιν καὶ πάλιν εἰς τὴν πατρίδα του. Ἐγὼ τὸν εἶχα γνωρίσει ἐπ' ἐσχάτων, ὅτε μὲ διώρισε δικηγόρον του εἰς μίαν δίκην. Ὅταν δὲ ἐκέρδισε τὴν δίκην καὶ ἤλθε νὰ μοῦ δώσῃ τὴν δικηγορικὴν ἀμοιβήν, τοῦ εἶπα:

— Ἐγὼ δὲν θέλω τίποτε ἀπὸ σένα. Εἶμαι Κρητικὸς κ' ἐγὼ.

Μ' ἐκύτταξε μ' ἐκπληξίν, διότι πρώτην φοράν ἐμάνθανε ὅτι ἤμουν συμπατριώτης του, ἔπειτα δὲ εἶπε:

— Ἀδιάφορο· καὶ πῶς εἶσαι Κρητικὸς δὲν πρέπει νὰ πλερωθῆς γιὰ τὸν κόπο σου; Ἐγὼ εἶμαι ἄνθρωπος μὲ φιλότιμον καὶ δὲ θέλω νὰ μοῦ χαρίζουνε.

— Καλὸ, τὴ χάρι θὰ μοῦ τὴν ἀποδώσῃς ὅταν γίνῃ ἐπαναστάσις κ' ἀνταμώσωμε κάτω στὴν πατρίδα.

Φαίνεται ὅμως, ὅτι τὸ μάτι του δὲν μ' ἔπιανε γιὰ ἐπαναστάτην καὶ μὲ σκαϊὰν εἰλικρίνειαν μοῦ εἶπε:

— Δὲν εἶσαι τοῦ λόγου σου γιὰ ἐπαναστάσι. Ἡ δουλειά σου εἶνε νὰ γράφῃς.

Ἐκτοτε ἐπέρασαν πέντε ἢ ἕξ μῆνες χωρὶς νὰ τὸν ἐπανίδω.

— Τῶπες καὶ τῶκαμες, μοῦ εἶπεν ἀφοῦ μοῦσφιξε τὸ χέρι. Λοιπὸν μὲ δέχεσαι στρατιώτῃ γιὰ νὰ ξοφλήσωμε κ' ἐκείνη τὴ χάρι;

Ὅμολογῶ, ὅτι ὅσον καὶ ἂν μὲ συνεχίνησεν ἡ προσφορά του, δὲν ἐθεώρησα καὶ σπουδαῖον τὸ ἀπόκτημα. Τί νὰ τὸν κάμωμε μαζί μας ἕνα γέρον; Θὰ ἔτρωγε ἄδικα τὸ ψωμί. Δὲν εἶχα ὅμως τὴν ἰδική του εἰλικρίνειαν διὰ νὰ τοῦ φανερώσω τὴ σκέφιν μου. Ἐξ ἐναντίας τὸν εὐχαρίστησα καὶ τοῦ

είπα με λόγια ὀλίγον μασημένα ὅτι ἡ πειρά του θά μᾶς ἦτο πολὺ χρήσιμος.

“Ὅταν ὅμως τὴν νύκτα ἐφθάσαμεν εἰς τὴν Σούγιαν καὶ ἐβρεθήκαμεν μέσα εἰς τὸ σκότος μεταξὺ ἀγνώστων ἀνθρώπων, πού κατέφθαναν πανταχόθεν διὰ τὰ ὅπλασθον, ἤρχισα νὰ ἐννοῶ ὅτι ὁ Μουσχουντῆς ἦτο ἀληθῶς πολὺτιμος σύντροφος. Οἱ Σελινιώτες ἐμαζεύοντο γύρω μας μὲ περιέργειαν ἐπιμονον, ἡ ὁποία μᾶς ἀνησυχόσσε, ἰδίως διὰ τὰ τουφέκια μας· ἀλλ’ ὁ Μουσχουντῆς τοὺς ἀπεμάκρυνε, μὲ τὸ πιστόλι στὸ χέρι, ἕνα ἀρχαῖο πιστόλι, τὸ ὁποῖον ἐγέμιζε μὲ κομμάτια.

— “Ἀφῆσε, μωρέ, νὰ χαιρετίσωμε τσοὶ καπετάνιους, ἔλεγον οἱ Σελινιώτες μὲ ὀλίγην ἱρωνείαν. Δὲν θὰ τσοὶ φᾶμε.

— Πίσω! Δὲν ξέρω γὼ μέσα στὸ σκοτίδι ἂν εἶστε καλοὶ ἢ κακοὶ.

Οὕτω χάρις εἰς αὐτὸν ἀπεβιδιάσθημεν ἐν τάξει. Μόνον ἕνα σάκκον ἐχάσαμε, ἀλλ’ ὁ Μουσχουντῆς κατώρθωσε νὰ τὸν εὔρη μέσα εἰς τόσο πλῆθος ἀνθρώπων καὶ μάλιστα εἰς ὄραν νυκτός.

Ἀπὸ τὴν Σούγιαν ἀνεχωρήσαμεν εἰς Λάκκους· καθ’ ἕλην δὲ τὴν μακρὰν ἐκείνην καὶ ἐπιπονωτάτην πορείαν, ὁ Μουσχουντῆς ἦτο πρῶτος καὶ καλύτερος. Ἀνέβαινε εἰς τίς κακοσπιές σὰν κατσίκι. Εἰς ἕνα μέρος ἐπῆρε μιὰ τούμπα ἀσχημῆ, ἀλλ’ ἐξηκολούθησε τὴν πορείαν σὰν νὰ μὴ συνέδη τίποτε. Καὶ ἦτο φορτωμένος σὰν ζῶον.

Ἔμεινε μαζί μας καὶ ἔκτοτε καθ’ ἑκάστην μᾶς ἔδιδεν ἀφορμὴν νὰ τὸν ἐκτιμῶμεν περισσότερο. Ἐγίνεν ἡ πρόνοια τῆς μικρᾶς μας ὀμάδος· χάρις εἰς αὐτὸν δὲν ἐστερηθήκαμε ποτὲ τίποτε· ἦτο καλὸς κι’ ἀπὸ τὴν πέτραν νὰ βγάλῃ νερό. Ἡθέλαμεν κανένα πέτσιμα, κανένα χράμι; θὰ τὸ ἠγόραζεν ἢ θὰ τὸ ἔκλεπτεν ἐν ἀνάγκῃ, ἀλλὰ πάντοτε θὰ τὸ εὔρισκεν. Ἀγοράζαμεν ἕνα σφαχτό; Ὁ Μουσχουντῆς ἐγίνετο χασάπης καὶ μὲ τὸ μεγάλο του μαχαίρι τὸ διένεμεν εἰς ἴσας μερίδας πρὸς τοὺς ἄνδρας. Ἐξυλῶνετο τὸ ὑπόδημά σου; Ὁ Μουσχουντῆς ἀπὸ χασάπης μετεβάλλετο εἰς τσαγγάρην. Ἐξεσχίζετο τὸ φόρεμά σου; Ὁ Μουσχουντῆς εἶχεν εἰς τὸν σάκκον του βελόνην καὶ νῆμα.

Καὶ τί δὲν εἶχεν ἐκεῖνος ὁ σάκκος; Καὶ ἂν ὄλου τοῦ χωριοῦ, εἰς τὸ ὁποῖον ἐστρατο-

πεδεύαμεν, τὰ τρόφιμα ἐξηγντοῦντο, εἰς τὸν σάκκον τοῦ Μουσχουντῆ θὰ ὑπῆρχε πάντοτε κομμάτι ψωμί, λίγο τυρί, ἕνα - δύο κρεμμύδια. Ἀλλ’ αὐτὰ τὰ εἶχε διὰ τὴν ἐσχάτην ἀνάγκην, οὐδέποτε δὲ τὰ ἔδιδεν ὅλα. Ἐπρεπε πάντοτε κατὰ νὰ ὑπάρχη εἰς τὸ «βουργιάλι», τὸ ὁποῖον οὕτω ἔκαμεν ἐντύπωσιν μαγικοῦ καὶ ἀνεξαντλήτου δοχείου. Συνέδη νὰ ἐξαντληθῇ τὸ ἀλάτι ἀπὸ τοὺς Κάμπους, καὶ ἐνῷ ὁ Μουσχουντῆς ἐμμοίραζε τὸ κρέας, ἐγὼ ἔλεγα μὲ δυσθυμίαν πρὸς ἕνα τῶν συντρόφων:

— Λοιπὸν ἀνάλατο θὰ φᾶμε τὸ κρέας σήμερο; Οὐφ!

Ὁ Μουσχουντῆς ἐπλησίασε:

— Τί λέει; ἀνάλατο; Καὶ δὲ συλλογιέσαι πὼς σ’ ἔλη τὴν Κρήτην νὰ λείψῃ τ’ ἀλάτι, πάντα λιγάκι θὰ βρῖσκεται στὸ βουργιάλι;

Ἄλλοτε δὲ εἰς μίαν πορείαν πρὸς τὸν Ἀποκόρωνα μὲ κατέλαβε δίψα ἀνυπόφορος καὶ νερὸ πουθενὰ δὲν ὑπῆρχεν. Ὁ Μουσχουντῆς ἤκουσε μὲ σιωπὴν τὰ παράπονά μου, ἀφοῦ δ’ ἐθεβαιώθη ὅτι κανεὶς ἄλλος δὲν εἶχε νερὸ μαζί του, μ’ ἐπῆρε παράμερα, ἔβγαλε μυστηριωδῶς ἕνα φλασκὶ ἀπὸ τὸν σάκκον καὶ μοῦ εἶπε:

— Νὰ νερό, ἀλλὰ μὲ τὴ συμφωνία νὰ μὴ τὸ πιῆς ὅλο. Μπορεῖ νὰ χρειασθῇ καὶ γι’ ἄλλον.

Ἐπειτα δὲ ὅταν ἐξεκινήσαμε κ’ ἐπροχωροῦσαμε διὰ νὰ φθάσωμε τοὺς ἄλλους εἶπε:

— Βλέπεις τώρα; ἕνα ποτήρι νερό, ἕνα κρομμίδι, ἕνα τιποτένιο πράμμα ἔρχεται ὡρα πού ἀξίζει ὅσο κι’ ἂν πῆς.

Σιγά, σιγά εἰς τὴν ἀντίληψίν μου ἤρχισε νὰ χάνεται ἡ τραχύτης τῆς μορφῆς καὶ τοῦ χαρακτήρος του. Ὅσον τὸν ἐγνώριζα, ὁ ὑψηλὸς ἐκεῖνος καὶ μαῦρος ἐργάτης μοῦ ἐφαίνετο μᾶλλον εἰρηνικὸς ἄνθρωπος, εἰς τὸν ὁποῖον ἐπεκράτει τὸ πνεῦμα τῆς οικονομίας, τῆς φειδοῦς καὶ τῆς προνοίας. Εἶδος ἀρσενικῆς νοικοκυρᾶς. Ἀλλ’ ἡ μάχη τῆς Ἀρμυρίδας, ἡ πρώτη μάχη ὅπου ἐτύχαμεν, μοῦ ἔδωκε τὴν εὐκαιρίαν νὰ τὸν γνωρίσω καὶ ὡς μαχητὴν. Δὲν πιστεύω νὰ ἦλθεν ἄλλος εἰς τὴν μάχην μὲ περισσότερα φυσέκια, ἀλλ’ οὔτε ἔκαψεν ἄλλος ὀλιγώτερα ἀπὸ αὐτὸν, διότι αἱ βολαὶ του δὲν ἐνόει νὰ πηγαίνουν

στά χαμένα. Ἄλλὰ καὶ κατὰ τὸ τέλος τῆς μάχης εἶχεν ὀλιγώτερα φυσέκια ἀπὸ κάθε ἄλλον, διότι τὰ ἔμοίρασεν εἰς ἐκείνους ποὺ τὰ ἐξήντησαν ἢ εἶχαν ὀλίγα.

Τρεῖς ἢ τέσσαρας ἐφόδους ἔκαμαν οἱ Τούρκοι, ἀλλὰ δὲν κατώρθωσαν νὰ μᾶς βγάλουν ἀπὸ τὰς θέσεις μας. Ὁ Μουσχουντής ἐμάχητο εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν, εἶχε δὲ τόσην εὐθυμίαν, ὥστε δὲν ἔπαυε νὰ πειράζῃ τοὺς Τούρκους μὲ διάφορα δηκτικὰ λόγια. Μιὰ μέρα θυμῆθηκε κατὰ τοῦ εἶχε γραφῆ εἰς τὰς Ἀθηναϊκὰς ἐφημερίδας περὶ τῆς ὑγείας τοῦ Σουλτάνου Χαμίτ καὶ ἐφώνησε στοὺς Τούρκους:

— Εἶντα κάνει, μωρέ, ὁ βασιλεὺς σας; Ἀλήθεια πῶς τοῦ τάκοψαν οἱ γιατροί;

Οἱ Τούρκοι ἀπήντησαν μὲ ὕβρεις κατὰ τοῦ δικοῦ μας βασιλεῖα καὶ ἐπὶ πολὺ ἐξηκολούθησεν ὁ διάλογος ἀπὸ μακρὰ.

Βράδῳ βράδῳ ἐφάνησαν τρεῖς Τούρκοι ἀριστερά, ἀπομονωμένοι. Ὁ Μουσχουντής τοὺς βλέπει καὶ ὡς γάτος, ποὺ ἀνακαλύπτει ποντικόν, βγαίνει ἀπὸ τὸ μιτριζί του καὶ μουλχτὰ μουλχτὰ προχωρεῖ καὶ ταμπούρωνεται εἰς ἓνα τοῖχον ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἔβλεπε τοὺς Τούρκους πλαγίως. Μὲ τὸν πρῶτον πυροβολισμὸν ἐξάπλωσε τὸν ἓνα.

— Μπράβο, Μουσχουντή! ἀνευφημήσαμεν συγχρόνως ὅσοι τὸν εἶδαμεν.

Ἄλλ' αὐτὸς ἐξηκολούθησεν ἀτάραχος τὴ δουλειὰ του καὶ μετ' ὀλίγον ἠνάγκασε τοὺς δύο ἄλλους νὰ τραποῦν εἰς φυγὴν. Καὶ ὅταν ἐτελείωσεν ἡ μάχη καὶ ἐπεστρέφωμεν στοὺς Ἀρμένους, ὁ Μουσχουντής, ἀράπης σωστός ἀπὸ τὴν μπαρούτη καὶ τὸν καπνὸ, ἐπλησίασε καὶ μοῦ εἶπε:

— Βλέπεις, κύριε Παμεινώντα, ἂν δὲ βεβαιωθῶ ἐγὼ πῶς, ἐσοτόωσα Τούρκο, δὲν

φχαριστιέται ἡ ψυχὴ μου.

Τὴν νύκτα ἐκείνην ἐκοιμηθήκαμεν εἰς τὸ ὑπαιθρον πάνω ἀπὸ τοὺς Ἀρμένους. Ποτὲ δὲν ἐκούρασθηκα, δὲν ἐξαλίσθηκα, δὲν ἐπείνασα καὶ δὲν ἐδίψασα ὅσον τὴν ἡμέραν ἐκείνην. Ἄλλὰ καὶ ποτὲ εἰς τὴν ζωὴν μου δὲν ἐγνώρισα ἀγαλλίασιν, ὡς ἐκείνην ἢ ὁποία διεδέχθη τὰς μεγάλας συγκινήσεις τοῦ πολέμου, τῆς πρώτης μάχης καὶ τῆς πρώτης νίκης. Ἐφαγα ἓνα ξεροκόμματο, τὸ ὁποῖον μοῦ ἐφάνη ἀπεριγράπτως νόστιμον, καὶ ἐξαπλώθηκα ἐπάνω στὸ ξηρὸ χῶμα καὶ ὑπὸ τὰ ἄστρα. Εἶχα μικρὰν ἀνησυχίαν μήπως κρυώσω, διότι τὰ φορέματά μου ἦσαν κολλημένα ἐπάνω μου ἀπὸ τὸν ἔδρωτα. Ἄλλ' ὁ ὕπνος, ὁ ὁποῖος μὲ κατέλαβε διὰ μᾶς, ἀπεκόμισε τὴν ἀνησυχίαν μου. Τὸ πρῶτ' μ' ἐξύπνησε μίαν φωνὴ ὡς ὕλακὴ μανδρόσυλλου:

— Μωρέ, ἄφησε τὰ κρομμύδια κ' εἶνε γιὰ ὠρισμένα προσώπατα σοῦ λέω!

Ἦτον ὁ Μουσχουντής, ὁ ὁποῖος ὑπερήσπιζεν ἀπὸ ἓνα ἐπιδρομέα τὰ κρεμμύδια ποὺ θὰ μᾶς ἐχρησίμευαν διὰ τὸ πρόγευμα.

— Ἐκοιμήθηκες καλά; μοῦ εἶπε μὲ μειδίαμα τὸ ὁποῖον εἶχε μητρικὴν τρυφερότητα.

— Θαυμάσια! τοῦ ἀπήντησα.

Καὶ πράγματι εἶχα τὸ συναίσθημα ἐκτάκτου εὐεξίας καὶ μίαν ζέστη γλυκεῖα μὲ περιέβαλλεν, ὡς νὰ ἤμουν σχεπασμένος μὲ πούπουλα. Ἦμουν δὲ ἀληθῶς σχεπασμένος μὲ κλαδιὰ φασκομηλιάς, τὰ ὁποῖα εἶχε ρίψει ἐπάνω μου ὁ Μουσχουντής μὲ φιλόστοργον μέριμναν.

Ἀνεπήδησα καὶ ἀγκάλιασα τὸν γέροντα ἐπαναστάτην μὲ ὀρμὴν ἀληθινῆς ἀγάπης.

— Εὐχαριστῶ, Μουσχουντή, εἶσαι ἡ μάνα μας ἐδῶ.

Ο ΕΠΙΚΗΔΕΙΟΣ

Ἦμεθα τότε μίαν εὐθυμὴν συντροφιά νέων εἰς τὰ Χανιά, ποὺ εἶχαμε κοινὴν τὴν ἀγάπην πρὸς τὴν ἰππασίαν. Εἰς τὴν εἴσοδον τῆς πόλεως ἓνας Τούρκος, ὁ Τζανερικός, ἔδιδεν ἄλογα μὲ νοίκι. Ἐπαίρναμε ἀπὸ ἓνα κ' ἐτραβούσαμε στὰ περίχωρα. Τί ὕ-

πέφεραν ἐκεῖνα τὰ ἄλογα ἀπὸ τὴ νεανικὴ μας τρέλλα δὲν περιγράφεται. Ἐτρέχαμε σὰ δαιμονισμένοι καὶ τ' ἀναγκάζαμε νὰ ὑπερπερῶν κάθε ἐμπόδιο ποὺ συναντούσαμε, εἴτε τοῖχος ἦτο, εἴτε χαντάκι. Μάλιστα ἄμα μεθούσαμε, δὲν εἶχαμε πειὰ κα-

νένα οἶκτον δι' αὐτὰ τὰ ζῶα. Τὰ σπιρούνια ἐχώνοντο βαθειὰ στὰ πλευρά των καὶ οἱ βίτσες αὐλάκωναν τὸ δέρμα των. Καὶ ἐμεθούσαμε τακτικά εἰς τὶς ἐκδρομὲς ἐκεῖνες. Σὲ κάθε χωριὸ πού περνούσαμε βρίσκαμε ταβέρνες ἢ φίλους πού μᾶς ἐπαίρναν στὰ σπίτια των καὶ τὸ βράδυ-βράδυ ὅταν ἐφθάναμε στὴ Σούδα, εἴμεθα Ρουσοὶ μεθυσιμένοι. Καὶ καμμιὰ φορά, ὅπως ἦσαν ἀφρισμένα τ' ἄλογα, τ' ἀναγκάζαμε νὰ προχωρήσουν στὴ θάλασσα καὶ ἐκάναμε τὰ λουτρά τῶν Κένταυρων, ὅπως ἐλέγαμε τὸ ἐφιππον ἐκεῖνο κολύμβημα. Ἐπειτα μουσκεμένοι, καθὼς ἤμεθα, ἐγυρίζαμε στὰ Χανιά καὶ παραδίδαμε στὸ Καλέ-καπισὶ ξεθεωμένα τὰ ἄλογα.

Ὅσες φορές στὶς ἐκδρομὲς ἐκεῖνες ἐπερνούσαμε ἀπὸ ἓνα χωριὸ τοῦ κάμπου μᾶς ἐπαίρνε στὸ σπίτι του ὁ γέρο Καμαριανός. Μᾶς ἦτο ἀδύνατον ν' ἀποφύγωμε. Ἦμεθα φίλοι καὶ συνομήλικοι τοῦ γιου τοῦ Ἀλεξάνδρου, ὁ ὁποῖος ἐσπούδαζεν ἰατρικὴν εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ ὁ γέρο Καμαριανός μᾶς ἔλεγεν ὅτι δὲν μπορούσαμε ν' ἀρνηθῶμε στὸν πατέρα τοῦ φίλου μας, ὁ ὁποῖος κάθε πού μᾶς ἔδλεπε νόμιζε πὼς ἔδλεπε καὶ τὸ γιὸ τοῦ μαζὶ. Θὰ τὸ θεωροῦσε προσβολὴ καὶ θὰ τοῦκανε μεγάλη λύπη. Ἄλλ' ἦτο καὶ καλὸς καὶ εὐθυμὸς ἄνθρωπος, μ' ὄλα του τὰ ἐξήντα χρόνια, καὶ εἶχε καὶ ἐξαίρετο κρασί. Μπουράσαμε λοιπὸν νὰ τοῦ ἀρνηθῶμε;

Ἄλλ' ἐνῶ ἦτο εὐχάριστος ἄνθρωπος, εἶχε καὶ μιὰ δυσάρεστη συνήθεια, τὴν ὁποῖαν ἐφοβούμεθα. Ἄμα ἔπινε καὶ ἐφθανε στὸν ἐνθουσιασμὸ τῆς μέθης, ἐκατάφερνε γροθιὲς στὰ μαλλιαρὰ του στῆθη, πού τᾶχε ἀνοικτὰ, ὅπως τάχαν ἀκόμη τότε οἱ γεροντότεροι χωρικοὶ τῆς Κρήτης. Καὶ ὅταν παραενθουσιάζετο, δὲν περιωρίζετο νὰ κτυπιέται, ἀλλ' ἀφοῦ ἔδιδε μιὰ στὸ στήθος του, ἔδινε καὶ ἄλλη στὸ στήθος τοῦ διπλανοῦ του καὶ ἐφώναζε: «Στῆθος μάρμαρο!» Ἀλλὰ τὰ στήθια τὰ δικά μας δὲν ἦσαν ἀπὸ μάρμαρο καὶ ἐπιανόταν ἢ ἀναπνοή μας. Ἐκινδυνεύαμε νὰ πάθουμε αἰμοπτυσία.

Μιὰ μέρα ἔρχεται εἰδησις ὅτι ὁ Καμαριανὸς ἀπέθανε ξαφνικά. Μαζευόμεθα ὅλοι οἱ φίλοι τοῦ Κένταυροι καὶ ἀποφασίζομε

νὰ πᾶμε στὴν κηδεῖα του. Τὸ χωριὸ δὲν ἦτο μακρὺ καὶ ἐξεκινήσαμε πεζοί. Μαζὶ μᾶς ἦρθε καὶ ὁ φαρμακοποιὸς Ζαμαλῆς. Ὁ Ζαμαλῆς θὰ ἦτον ἐξηγνάρης, ἀλλ' εἴχαμε μαζὶ του θάρρος, σὰν νᾶτονε τῆς ἡλικίας μας, γιατί ἀπὸ τὰ μαλλιά καὶ τὰ μουστάκια του, πού διετηροῦντο κατὰξανθα, τὸν ἐπαίρναμε γιὰ νεώτερο ἀπ' ὅ,τι ἦτο.

Στὸ δρόμο δὲν ξέρω σὲ ποιὸν ἦλθεν ἡ ἰδέα ὅτι ἦτο ἀπαραίτητον νὰ βγάλωμε λόγὸ τοῦ μακαρίτη τοῦ φίλου μας. Καὶ ὅλοι ἐσυμφώνησαν ὅτι ὁ καταλλήλοτερος διὰ ν' αὐτοσχεδιάσω καὶ ἐκφωνήσω τὸν ἐπικήδειον ἦμιον ἐγώ. Τοῦ κάκου ἐπροσπάθησα ν' ἀποφύγω αὐτὴν τὴν προτίμησιν.

— Μὰ πὼς εἶμαι ὁ καταλλήλοτερος, ἔλεγα, ἀφοῦ δὲν ἐξεφώνησα ποτέ μου λόγῳ;

— Μήπως ἐμεῖς ἐξεφώνησαμε;

— Μὰ τί νὰ τοῦ πῶ; Ἦτο ἓνας γεωργὸς ἀγράμματος, πού δὲν μπορεῖς νὰ τοῦ πῆς παρά μόνον πὼς ἦτο καλὸς ἄνθρωπος.

— Αὐτὰ νὰ τοῦ πῆς, εἶπεν ὁ Ζαμαλῆς.

— Μὰ αὐτὰ δὲν φθάνουνε γιὰ νὰ γεμίσουν ἓνα ἐπικήδειο. Ἄν ἤξερα τοῦλάχιστον πὼς ἐπολέμησε...

— Θᾶχει πολεμήσει; ἀμφιβάλλεις; εἶπεν ἓνας ἀπὸ τοὺς φίλους μου. Λὲς πὼς ἐπολέμησε στὰ 66 ἢ ὅτι ἀνδραγάθησε στὴν ἐπανάστασι τοῦ Μαυρογένη.

— Δηλαδή τότε πού δὲν ἔγινε τίποτε, εἶπε καὶ ἐγὼ ὁ Ζαμαλῆς. Δὲν τὸ ξέρετε πὼς ἡ ἐπανάστασι τοῦ Μαυρογένη ἐπέρασε χωρὶς ν' ἀνοίξῃ μύτη;

— Τέλος πάντων ἄς πῆ πὼς ἐπολέμησε στὰ 66 καὶ φτάνει. Καὶ θᾶχῃ πολεμήσει; δὲν μπορεῖ. Ἐμεῖς στὸν Πειραιᾶ ἐβγάλαμε ἀγωνιστὴ τοῦ 21 ἓνα γέρο, πού δὲν ἤξερε πὼς πιάνουν τὸ τουφέκι.

Ὁ νέος ἐκεῖνος εἶχε κάμει τὸ γυμνάσιον στὸν Πειραιᾶ. Καὶ μᾶς διηγῆθη ὅτι ὅταν ἀπέθανεν ὁ γέρος ἐπιστάτης τοῦ γυμνασίου, τὸ βρῆκαν πρόφασι γιὰ νὰ μὴ κάνουν μάθημα. Εἶπαν λοιπὸν στοὺς καθηγητὰς ὅτι ἤθελαν ν' ἀκολουθήσουν τὴν κηδεῖα τοῦ καυμένου τοῦ μπάριμπα Τάσου. Ὁ γυμνασιάρχης ἔδωκε τὴν ἄδεια, ἓνας δὲ ἀπὸ τοὺς μαθητὰς ἀνέλαβε νὰ ἐκφωνήσῃ ποίημα καὶ γιὰ νὰ ἔχῃ τί νὰ πῆ, ἐχειροτόνησε τὸν ἐπιστάτην λείψανον τοῦ Ἰε-

πού Ἀγῶνος. Καί ἔλεγε τὸ ποίημα:

Ἴδου καὶ ἄλλο λειψανοῦ τοῦ Ἱεροῦ Ἀ-
[γῶνα
ἔπου εἰς Τούρκων καύκαλα τὸ ξίφος
[του ἀκόνα.

— Καὶ τὸ μόνον ὄπλον πού εἶχε ἴσως πιάσει στὰ χέρια του ὁ καυμένος ὁ μάρμαπα Τάσος, εἶπεν ὁ διηγούμενος, θὰ ἦτο τὸ σκουπόξυλο.

Ἡ ὀμίλια ἐκείνη καὶ τὸ ἀνέκδοτο τοῦ γέρο Τάσου μᾶς ἐκίνησε τόση εὐθυμία καὶ τόσα γέλοια ἐκάμαμε, ὥστε ὁ Ζαμαλῆς μᾶς εἶπε:

— Μὰ σὲ κηδεῖα πάτε, μωρὲ παιδιά, ἢ σὲ γάμο;

— Τί θέλεις, νὰ κλαῖμε ἀπὸ τώρα; τοῦ εἶπεν ἕνας ἀπὸ τοὺς φίλους μου. Ἐχομε καιρὸ νὰ κλάψουμε ὅταν θ' ἀκούσωμε τὸν ρήτορα νὰ ἐξυμνήσῃ τὰ πολεμικὰ ἀνδραγαθήματα τοῦ καπετάν Καμαριανοῦ.

Ἐγέλασε τότε μαζί μας καὶ ὁ Ζαμαλῆς διὰ τὸν τίτλον τοῦ καπετάνιου.

Ὅταν ἐφθάσαμε στὸ χωριό, ἔβγαζαν ἀπὸ τὸ σπίτι τὸν νεκρόν. Ἀκολουθοῦσαν οἱ δικοὶ του μὲ κλάματα καὶ οἱ χωριανοί. Ἀκολουθήσαμε κ' ἐμεῖς. Ἄλλ' εἶχαμε κάμει τόσο κέφι στὸ δρόμο, πού ἔπρεπε νὰ βάλωμε προσπάθεια γιὰ νὰ πάρωμε τὸ σοβαρὸ καὶ λυπητερὸ ἦθος πού ταίριαζε στὴν περίστασι. Ἐγὼ εἶχα ἀρχίσει νὰ σκέπτομαι τὸ λόγο καὶ νὰ φοβοῦμαι ὅτι δὲν θὰ τὰ κατάφερα. Ἔστιθα τὸ μυαλό μου, ἀγαζητοῦσα στὴ μνήμη μου φράσεις ἐτοιμῆς ἀπὸ τοὺς ἐπικήδειους πού εἶχα ἀκούσει, ἀλλὰ δὲν εὗρισκα παρά μικρὰ πράγματα, πού δὲν ἀρκοῦσαν γιὰ νὰ γίνῃ ἕνας λόγος δέκα λεπτῶν. Ἄλλ' ἐκεῖνο πού φοβόμουν περισσότερο ἦτο ἄλλο. Αἰσθανόμουν ὅτι ἡ εὐθυμία διάθεσις πού εἶχα πιέσει μέσα μου δὲν εἶχε πνιγῆ ὀλότελα. Καὶ ὅσο ἤθελα νὰ φαίνομαι λυπημένος, τόσο μοῦ φαινόταν ὅλα ἀστεία, ἀκόμη καὶ τὰ θρηγολογήματα τῆς χήρας καὶ τῶν ἄλλων συγγενῶν τοῦ νεκροῦ. Δὲν ἔφευγεν ἀπὸ τὸ νοῦ μου ὁ ἐπιστάτης πού ἀκονοῦσε τὸ ξίφος του εἰς τῶν Τούρκων τὰ καύκαλα καὶ ὁ τίτλος τοῦ καπετάνιου πού ἐδόθη εἰς τὸν Καμαριανόν. Καὶ ὡς νὰ μ' ἐγαργαλοῦσαν, ἔπρεπε νὰ σφίγγωμαι καὶ νὰ προσέχω ὅλη τὴν ὥρα γιὰ νὰ μὴ μοῦ φύγῃ κανένα γέλοιο.

— Δὲ θὰ βγάλω ἐγὼ λόγο, εἶπα σιγὰ στοὺς φίλους πού πήγαιναν μαζί μου. Δὲν μπορῶ. Ἄς μιλήσῃ κανεὶς ἄλλος ἢ ἄς μὴ μιλήσῃ κανεὶς.

— Τώρα πού τῶπαμε στὴν οἰκογένεια;

— Εἶπατε στὴν οἰκογένεια πὼς θὰ θγάλω λόγο ἐγώ; εἶπα μὲ ἀπελπισίαν.

— Ἀφοῦ εἶχε ἀποφασισθῆ;... Ἄς τῶλεγεσ καθαρὰ πὼς δὲ θές, ἀλλὰ τ' ἀφήκες ἔτσι κ' ἔτσι.

— Ἄς εἶναι, μ' ἐπήρατε στὸ λαϊμό σας.

— Μὰ γιατί; Εἶσαι ἀνόητος. Μήπως πρόκειται νὰ θγάλῃς λόγο στὰ Χανιά; Σ' ἔνα χωριὸ θὰ μιλήσῃς καὶ θὰ σ' ἀκούσουν χωριάτες ἀγράμματοι. Δὲ λές ὅτι θές; Ποιὸς θὰ καταλάβῃ; Λόγια μόνο ν' ἀραδειάσῃς καὶ σὰ βαρεθῆς λές ἕνα «αἰωνία του ἡ μνήμη» καὶ τελειώνεις.

— Καλὰ λοιπόν. Ἄλλ' ἀφήστε με νὰ συγκεντρώσω τίς ιδέες μου.

Ἡ ἐκκλησία ἔπου ἐψάλη ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία, ἦτο ἔξω ἀπὸ τὸ χωριό. Δὲν παρετήρησα, ἀλλ' ἴσως θὰ ἦτο ἡ ἐκκλησία τοῦ νεκροταφείου. Ἦτο δὲ τόσο μικρή, ὥστε ἐσφιχτήκαμε σὰν σαρδέλλες γύρω στὸν πεθαμένο. Μὲ δυσκολία ἔκαμαν θέση στὸ ρήτορα νὰ πλησιάσῃ. Οἱ χωρικοὶ εἶχαν μάθει ὅτι θὰ θγάλω λόγο καὶ μὲ παρατηροῦσαν μὲ περιέργεια καὶ θαυμασμό. Πρώτη φορά θ' ἀκουότανε λόγος στὸ χωριὸ τῶν. Ὁ δάσκαλος τοῦ χωριοῦ, χωρικός καὶ αὐτὸς μὲ δράκες, ἔψαλλε καὶ μ' ἐκύτταζε μὲ φθόνον. Καὶ ἡ μεγάλη σημασία πού ἐφαίνοντο ὅτι ἔδιδαν οἱ χωρικοὶ εἰς τὸ πρωτάκουστον γεγονός πού ἐπεριμένετο μ' ἔκαμε νὰ αἰσθάνωμαι βαρύτεραν τὴν εὐθύνην πού ἀνέλαθα.

Ὁ νεκρὸς ἦτο μπροστά μου καὶ τὸν παρετήρουν. Ἦτο σὰν ζωντανός. Ὅπως τοῦρθε ξαφνικός ὁ θάνατος, δὲν τὸν εἶχε σχεδὸν ἀλλάξῃ. Ἄλλ' ἐνῶ τὸν ἔδλεπα, ἀρχισε πάλι ὁ Σατανᾶς νὰ μὲ γαργαλᾷ. Καὶ μοῦ ἐψιθύρισε:

— Γιὰ φαντάσου ἔτσι ποῦχει τὰ χέρια σταυρωμένα ἀν ἐξαφνα ἀρχίσῃ νὰ χτυπᾷ γροθιῆς στὸ στήθος του καὶ νὰ φωνάζῃ: «Στῆθος μάρμαρο!» Γιὰ φαντάσου!

Κῦμα ἀπὸ γέλοιο ἐσηκώθηκε μέσα μου καὶ μὲ δυσκολία τὸ κράτησα.

Ἔστρεψα ἄλλοτὸ δέλεμμα μου κ' ἐσυνάντησα τὰ πρόσωπα δύο φίλων μου καὶ δὲν

ξέρω γιατί καὶ αὐτὰ ἔδωκαν ἄλλο ἀνατίναγμα εἰς τὸ γέλοιο πὺν μὲ δυσκολία τόση ἐσυγκρατοῦσα. Μοῦ φάνηκε ὅτι τὰ μάτια των γελούσαν, ὅτι ἔκαναν τὴν ἴδια σκέψη γιὰ τὸν πεθαμένο καὶ ὅτι, ὅπως ἐγώ, κρατοῦσαν μὲ τὰ δόντια τὴ σοβαρότητά των. Ἐδάγκωσα τὰ χεῖλη μου. Ἦθελα νὰ τὰ ματώσω, νὰ πονέσω γιὰ τὸ ἀπομακρύνω τὴν προσοχή μου ἀπὸ τὸν πειρασμὸ πὺν γελούσε στὴ φαντασία μου.

Ἐπάνω σ' αὐτὰ ἤκουσα νὰ μοῦ λέγουν ὀρίστε. Ἦτο καιρὸς ν' ἀρχίσω. Εἶχα κάτι φράσεις συναθροίσει στὸ μυαλό μου, ἀλλ' ὅταν μοῦπαν ν' ἀρχίσω σκορπίστηκαν διὰ μᾶς κ' ἔμεινε ἀδειανὸ τὸ κεφάλι μου. Δὲν ἔμεινε παρὰ μόνον σκοτάδι. Ἀκόμη καὶ τὰ μάτια μου εἶχαν θολώσει καὶ δὲν καλόβλεπα. Ἐμείνα ἀφώγος κάμποσα λεπτά, πὺν μοῦ φάνηκαν αἰῶνες. Καί, ὡς μοῦπαν ἔπειτα οἱ ἄλλοι, μᾶς στιγμὴ ἀπλώσα τὰ χεῖρια μου, σὰν ἄνθρωπος πὺν πνίγεται καὶ θέλει ἀπὸ κάπου νὰ πιαστῆ.

Ἐπὶ τέλους κάτι βρῆκα. Ἄρπαξα μίαν φράση ἔτοιμη κ' ἐπῆρα κατῆφορο. «Θλιβερόν καθήκον μᾶς συνεκέντρωσεν εἰς τὸν οἶκον τοῦτον τοῦ Θεοῦ...».

— Ἀλλὰ εἶναι πολὺ στενόχωρος καὶ θὰ σκάσωμε, ἐμουρμούρισε δίπλα μου ἕνας ἀπὸ τοὺς συντρόφους μου.

Ἡ διακοπὴ ἐκείνη ὄχι μόνον μοῦκοφε τὸ νῆμα, ἀλλὰ καὶ ἔδωκε νέαν εὐκαιρίαν εἰς τὸν πειρασμὸν πὺν ἤθελε καὶ καλὰ νὰ μὲ καταστρέψῃ. Ἐδάγκωσα καὶ πάλιν τὰ χεῖλη μου. Ἐπειτα ἀρχισα νὰ ξεροθήχω καὶ ν' ἀναζητῶ συγχρόνως τὸ νῆμα πούχασα. Καὶ ἀφοῦ πέρασα ἄλλην ἀγωνίαν, ἐξηκολούθησα:

«Ὁ προκείμενος νεκρὸς ὑπῆρξεν ἀνδρεῖος διὰ τὴν πατρίδα του, φιλόστοργος διὰ τὴν οἰκογενεάν του, εὐγενὴς καὶ ἀγαθὸς διὰ τοὺς φίλους του. Τὰ ὄρη τὰ ὅποια ὑψοῦνται ὑπὲρ τὰς κεφαλὰς μας, τὰ Λευκὰ ὄρη λέγω, διηγοῦνται τὰς ἡρωϊκὰς αὐτοῦ πράξεις κατὰ τὸν τριετῆ Κρητικὸν ἀγῶνα καὶ κατὰ τὴν τελευταίαν ἐπανάστασιν, ἣτις ἠνάγκασε τὸν Σουλτᾶνον νὰ συνθηκολογήσῃ μὲ τὴν μικρὰν ἀλλὰ μεγαλόψυχον Κρήτην. Ἀνήκει εἰς γενεάν γιγάντων καὶ ἡμιθέων. Τὸ ὄνομά σου ὑπῆρξε τόσον σεβαστὸν καὶ τιμημένον μεταξὺ τῶν ὁμοεθῶν σου, ὅσον ὑπῆρξε φο-

βερόν εἰς τοὺς ἐχθρούς. Οἱ Τούρκοι σ' ἔτρεμαν...».

Ἐδῶ ἄλλη διακοπὴ.

— Τὰ παραφουσκώνεις, μοῦ ἐψιθύρισε ἡ φωνὴ ἐνὸς ἀπὸ τοὺς φίλους μου, ὁ ὁποῖος ἐστέκετο δίπλα μου.

Παρὰ τρίχα νὰ τοῦ φωνάξω «σκασμός!» ἢ κάτι τέτοιο. Ἐπήγαίνα τόσο ὠραία. Εἶχα πάρει τὸν ἀέρα τοῦ... ἄς ποῦμε τοῦ θήματος καὶ οἱ ἀκροαταὶ μου, χωρὶς νὰ νοιώθουν μεγάλα πράγματα ἀπ' ὅσα ἔλεγα, ἐκρέμοντο ἀπὸ τὰ χεῖλη μου. Καὶ ἤμουν ἱκανὸς νὰ τραβήξω μακρὰ στὸ δρόμο πούχα πάρει, ἀλλ' ἡ κακόβουλη ἐκείνη διακοπὴ μοῦ τὰ χάλασε πάλι. Πῶς νὰ ξαναγυρίσω εἰς τὸ ἐγκώμιο τῶν ἡρωισμῶν τοῦ μακαρίτη; Ἐπρεπε νὰ περάσω εἰς ἄλλα προτερήματά του. Ἀλλὰ μὲ τὴν ταραχὴ πὺν μούφερον ἡ διακοπὴ ἢ στροφὴ δὲν ἦτο εὐκόλη. Ἐεροβήχοντας ἔλεγα κ' ἐξανάλεγα: «Ὁ προκείμενος νεκρὸς...». Ἐπειτα μούρθε μᾶς ἰδέα πὺν νὰ μὴ μοῦ ῥχότανε νὰ μιλήσω γιὰ τὸ γυιό του τὸν Ἀλέξανδρον. Καὶ ἤρχισα νὰ πλέκω τὸ ἐγκώμιο τοῦ φίλου μας. Ἐπειτα εἶπα:

«Ποία ὁδὺν θὰ διαπεράσῃ, ὡς φάσαγον, τὴν καρδίαν τοῦ προσφιλεστάτου υἱοῦ σου Ἀλεξάνδρου, ὅταν μακρὰν σου εὐρισκόμενος θὰ μάθῃ τὸν θάνατόν σου! Διατί νὰ μὴ εὐρίσκεται πλησίον σου νὰ γλυκάνῃ τὰς τελευταίας σου στιγμὰς; Ἴσως δὲ καὶ ἡ ἐπιστήμη του ὁμοῦ μὲ τὴν θερμότητα τῆς υἱικῆς του ἀγάπης θὰ κατώρθωναν νὰ σὲ ἀποσπᾶσιν ἀπὸ τοὺς ὄνυχας τοῦ ἀδυσωπήτου θανάτου...».

Τότε ἕνας χωρικός, συγγενὴς, φαίνεται, τῆς οἰκογενείας, ὁ ὁποῖος ἔστεκε πίσω μου, ἔρριξε στὸ σῆρκο μου μᾶς φράση:

— Πὲ πρᾶμμα καὶ γιὰ τ' ἄλλα παιδιὰ.

Πῶς δὲν τρελλάθηκα, Θεέ μου, κείνη τὴ στιγμὴ! Ἀλλὰ κατάφερα νὰ γυρίσω πίσω τὸ γέλοιο πὺν μ' ἀνέβηκε σὰ λῶξιγγας στὸ λαμό. Ἀπὸ τὴν ἀγωνία καὶ τὴ ζέστη ἔτρεχεν ὁ ἰδρώτας ποτάμι ἀπὸ τὸ μέτωπό μου. Ἐσώπασα πάλι κ' ἐξεροκατάπινα. Νὰ πῶ καὶ γιὰ τ' ἄλλα παιδιὰ; Ἀλλὰ τί νὰ πῶ, δι' ὄνομα Θεοῦ! Μήπως τᾶξερα καλὰ καλὰ; Στρέφομαι λιγάκι καὶ λέγω χαμηλόφωνα στὸ χωρικό:

— Πῶς τὰ λένε;

— Ὁ Ἀντρουλιός...

—Ο Ἄντρουλιός, ἐξηκολούθησα, ὁ φημισμένος σκοπευτής, ὁ ὁποῖος ἀνυπομονεῖ νὰ συνεχίσῃ τοὺς ἥρωϊκοὺς ἀθλοὺς τοῦ γενναίου πατρὸς του...

—Ἡ Μαρία, μοῦ ψιθύρισε ὁ ὑποβολεύς.

—Ἡ Μαρία, τὸ κόσμημα τοῦ οἴκου σου, ἦ σεμνὴ καὶ ἐνάρετος Μαρία...

Εἰς τὸ ἄκουσμα τοῦ ὀνόματός της ἡ Μαρία ἔδαλε φωνὴ μεγάλη:

—Μπαμπά μου καὶ πῶς θὰ μπαίνω στὸ ἔρμιο τὸ σπίτι νὰ μὴ σέ θωρῶ μπλεῖό!

Λιθανόμου ὅτι δὲν ἀντείχα πειά, ὅτι ἡ δύναμις τῆς ἀντιστάσεώς μου ἦτο στὸ τέλος της. Τὶ μαρτύριον ἦτο αὐτό, νὰ ἔχω μιὰ τόσο ἀκράτητη ὀρμὴ νὰ γελάσω, νὰ ξεκαρδιστῶ στὰ γέλοια καὶ νὰ μὲ πνίγῃ ἀγωνία! Καὶ ὁ ὑποβολεύς τὸ σκοπὸ του:

—Ὁ Νικόλας... ἡ Γαρουφαλιά...

Τὸ βλέμμα μου ἔπεσε πάλι γιὰ μιὰ στιγμὴ στὸν πεθαμένο καὶ μοῦ φάνηκε πῶς ἤμουν περὶ ἀξιοθρήνητος καὶ ἀπ' αὐτόν.

—Καὶ τί νὰ εἶπω διὰ τὸν Νικόλαον...

Δὲν εἶχα τίποτε νὰ εἶπω διὰ τὸν Νικόλαον, ἀλλ' οὔτε καὶ μ' ἀφῆκαν. Ἀπὸ τὸ ἀπέναντι μέρος, ὅπου ἐστέκοτο δύο φίλοι μου ἦλθε ἓνα φύσημα μύτης, ἓνα γέλοιο πού ξέφυγε ἀπὸ τὴ μύτη, γιατί τὸ στόμα ἦτο φραγμένο μὲ μαντήλι. Τὸ φύσημα ἐκεῖνο καὶ τὸ μαντήλι πού εἶδα στὸ στόμα κάτω ἀπὸ ἓνα μέτωπο χαμηλωμένο, μὲ ἀ-

ποτελεῖωσε. Θύελλα ἀπὸ γέλοια ξέσπασε ἀπὸ τὸ στήθος μου. Καὶ σὰν ἄρχισα, ἦτο ἀδύνατο πειὰ νὰ κρατηθῶ. Ἦθελα νὰ πῶ: «Γαίαν ἔχοις ἐλαφράν» ἀλλὰ μόνον ἡ πρώτη συλλαβὴ ἔβγαине ἀπὸ τὸ στόμα μου καὶ ἔτελειωνε σὲ σπασμὸ γέλοιου.

Στρέφομαι γύρω μὲ ἀπελπισία καὶ ζητῶ μιὰ πρόφαση γιὰ νὰ δικαιολογήσω τὴν ἀσεβῆ παραφροσὴν μου. Ἄλλοι μὲ κυττάζουν μὲ ἀπορία καὶ ἄλλοι μὲ θυμὸ καὶ μόνον οἱ φίλοι μου δὲν μὲ κυττάζουν γιατί εἶχαν κρυφτῆ. Τὸ βλέμμα μου φτάνει στὸ φαρμακοποιὸ καὶ στὰ μοῦτρα του βρίσκω τὴν πρόφαση πού ζητοῦσα. Ὁ Ζαμαλῆς βαφότανε καὶ ἀπὸ τὴ ζέστη ἡ βαφὴ εἶχεν ἀναλιγώσει καὶ μὲ τὸν ἰδρωτὰ σχημάτιζε κιτρινωπά ρυάκια στὸ πρόσωπό του.

—Μωρέ, βάφεςαι; τοῦ λέω γιὰ νὰ δείξω τάχα ὅτι γι' αὐτὴ τὴν ἀνακάλυψη γέλουσα.

—Δὲ μοῦ λὲς πῶς εἶσαι γιὰ δέσιμο; ἀποκρίνεται ὁ Ζαμαλῆς καὶ σκουπίζεται μὲ μεγάλο χρωματιστὸ μαντήλι.

Διὰ νὰ σκεπασθῇ τὸ σκάνδαλο ὁ παπᾶς ἄρχισε νὰ ψάλλῃ. Τὴν ἴδια στιγμὴν δὺὸ χέρι μ' ἔσπρωξαν πρὸς τὰ ἔξω ἦταν ὁ χωρικός πού μοῦλεγε τὰ ὀνόματα καὶ στήν πόρτα τῆς ἐκκλησιᾶς μοῦ λέγει:

—Τὸ καλὸ πού σου θέλω, φύγε, φύγε γλήγορα!

ΚΑΚΟ ΣΥΝΑΠΑΝΤΗΜΑ (1)

Λίγα χρόνια πρὸ τοῦ 1821 στὸ Κράσι τῆς Πεδιάδας.

Ὁ Σιφογιάννης βγήκε ἀπὸ τὸ σπίτι του κιὰπὸ πίσω ἡ γυναίκα του φάνηκε στήν πόρτα καὶ τοῦπε:

—Καλιὰ ἄχα ἄγὼ νὰ μὴν πᾶς, ἡ μέρα ποῦνε.

—Μὰ δὲ θὰ κάμω δὰ κιαιμμιά δουλειά, εὐλοημένη. Δὲ σοῦ τῶπα; Ὅα πάω νὰ δῶ ἂν εἶνε καιρὸς γιὰ διπλοσκάφισμα.

—Ὁ Θεὸς μαζῆ σου, μιὰ ποῦ δὲ μ' ἀκούς. Λὲς πῶς δὲ θὰ δουλέψῃς; μὰ μπορεῖς τουλόγου σου νὰ πᾶς στὰ γονικά σου καὶ νὰ

μὴν κάμῃς κιαιμμιά δουλειά, καὶ Λαιμπρὴ νάνε;

Ὁ γαίδαρος περίμενε μπροστὰ στήν πόρτα στρωμένος, κιὸ Σιφογιάννης, ἐνῶ τὸν ἔλυνε, εἶπε στήν γυναίκα του μὲ λίγο νεύρωμα:

—Μὰ σοῦ τῶπα δὰ, σοῦ τῶπα, πῶς δὲ θὰ δουλέψω. Πόσες φορὲς πρέπει νὰ σοῦ τὸ πῶ;

—Ἐγὼ ἔπρεπε νὰ σοῦ τὸ πῶ, γιατί ἔνε βαρὰ σκόλη, καὶ ἔξά σου.²

—Καλά, καλά, εἶπεν ὁ Σιφογιάννης κι ἀφοῦ ἔκαμε τὸ σταυρὸ του, ἀνέβηκε στὸ

1. Ἀπὸ ἓνα ἱστορικὸ ἐπεισόδιο.

2. Ὅτι θέλεις.

γαϊδουρι καὶ τοῦ φώναξε «σέ!» γιὰ νὰ ξεκινήσῃ.

Ἡ γυναίκα του ἔμεινε κάμποσα λεπτά στὴν πόρτα καὶ τὸν ἔβλεπε ν' ἀπομακρύνεται. Στὸ ἀναμεταξὺ μουρμούρισε:

— Μὰ σὺν πάει μόνο γιὰ νὰ δῆ, γιὰ εἶναι τὸν ἐπῆρε τὸν κλαδεύτηρο;

Ὁ Σιφογιάννης ἦτο ἐξηγτάρης καὶ πάνω. Ἄλλὰ σὺν αὐτὸν δουλευτὴς δὲν ἦτον ἄλλος στὸ χωριό. Γιαυτό, ἂν κ' ἦτο θεοφοβούμενος, ἢ μεγάλη φιλοπονία του τὸν τραβοῦσε καμμιά φορά καὶ τίς ἑορτές νὰ μὴ μὲνῃ ἀργός. Ἄλλ' ὡς ἐλάφρωμα στὴ συνείδησή του εἶχε τὴν πρόφαση ὅτι δὲν ἔκανε βαρεῖές δουλιές τίς ἑορτές. Διόρθωνε κανένα τράφο,³ ποῦχε χαλάσει, λευτέρωνε δέντρα ἀπὸ παρακλάδια ἢ ξεράδια, καθάριζε τὸ χωράφι ἀπὸ πέτρες ἢ ξεχορτίζε καὶ κουβαλοῦσε τὸ θράβυ στὸ σπῖτι χόρτα γιὰ τὰ ζῳά του ἢ ξύλα.

Κίτταν μιά φορά ὁ παπᾶς τοῦκαμε τὴν παρατήρηση καὶ τοῦπε πῶς ἦτο πολὺ «ταμακιάρης», δηλαδή πλεονέκτης, ἐνῶ, ὡς ἄτεκνος ποῦ ἦτο, δὲν εἶχε πολλὰς ἀνάγκες, ὁ Σιφογιάννης κύτταζε γύρω, γιὰ νὰ μὴν ἀκούσῃ κανεὶς ἐκεῖνο ποῦ θάλεγε, κιέπειτα σιγά:

— Δέ θωρεῖς τὰ πλούτη μου, γέροντα; εἶπε. Δουλεύω καὶ σάλιο δὲν ἔχω στὸ στόμα. Δὲν ἔχω παιδιά, μᾶλιν ἀφεντικά. Πρέπει νὰ δουλεύω, γιὰ νᾶχω νὰ πλερώνω τὸ χαράτσι καὶ τᾶλλα δοσίματα. Καὶ σὺν ἔχω νὰ χορταίνω τὸν Ἀγᾶ καὶ τὸ Σούμπαση⁴ καὶ κάθα γιανίτσαρο ποῦ μοῦ ζητᾶ, γλυτόνω σκιας ἀπὸ τὰ ξυλιές καὶ χερότερα. Δουλεύω, σὰ σκλάβος, γιὰ τὴ σκλαδιά μου.

Ὁ παπᾶς ἀναστέναξε:

— Καὶ ποιός χριστιανός δὲν εἶνε σκλάβος καὶ δὲ δουλεύει γιὰ τὴ σκλαδιά του;

Στὸ κεφάλι του ὁ Σιφογιάννης φοροῦσε μαύρη πέτσα⁵. Οἱ Ρωμοὶ τότε ἀπόφευγαν τὰ ζωηρὰ χρώματα καὶ φρόντιζαν νὰ φαίνωνται ταπεινοί, γιὰ νὰ μὴ θεωροῦνται ἐπιδεικτικοί, ὅτε μποροῦσαν νὰ θεωρηθοῦν ἀπὸ τοὺς Τούρκους προκλητικοί. Μὲ τὸ βάδισμα τοῦ γαϊδουριοῦ, σειότανε ἢ ἄκρη τῆς πέτσας

3. Τράφος, ξερότοιχος, ξερολιθιά.

4. Ἀντιπρόσωπος ἢ ἐπιστάτης τοῦ Ἀγᾶ, τύραννος φοβερώτερος καὶ τοῦ Ἀγᾶ.

5. Στενὴ δὲθὸν, ποῦ τύλιξε τὴν κεφαλή.

τοῦ Σιφογιάννη. Ἦταν καθισμένος στὸ σάμαρι δίπλα, μὲ ρωμαϊκὴ καβάλα, ὅπως τὴν ἔλεγαν τότε καὶ τὴν λέγουν ἀκόμη. Οἱ Ρωμοὶ καβαλοῦσαν ἔτσι, γιὰ νὰ εἶναι ἔτοιμοι νὰ πεζέψουν, ἅμα φαινότανε Τούρκος. Χωρὶς αὐτὴ τὴν ἔγκαιρη δουλικὴ ταπεινώση, τὸ μικρότερο ποῦχαν νὰ ὑποφέρουν ἦτο τὸ ξύλο.

Σαυτὴ τὴν ἀνάγκη βρέθηκε ὁ Σιφογιάννης, μόλις ἀπομακρύνθηκε λίγο ἀπὸ τὸ χωριό. Καὶ τὸ συναπάντημα, ποῦ τοῦρθε, ἦτον ἀπὸ τὰ πειδ ἐπίφοβα ποῦ μποροῦσαν νὰ τοῦ τύχουν. Ἀντίθετα ἐρχόταν ἕνας Τούρκος ἔφιππος.

Ἀπὸ μακριὰ τὸν γνώρισε. Καὶ ποιός δὲν τὸν γνώριζε; Ἦτον ὁ Ἀγᾶς τοῦ Μοχοῦ, ποῦ λεγότανε Μόχογλους.

Τὴν ἴδια στιγμὴ ὁ Σιφογιάννης κατέβηκε ἀπὸ τὸ γαϊδουρι, ἔσυρε τὸ ζῶο στὴν ἄκρη τοῦ δρόμου, τὸ κράτησε ἔκει ἀκίνητο καὶ στάθηκε κιὸ ἴδιος δίπλα νὰ περιμένῃ τὴ διάβα τοῦ Ἀγᾶ. Μετὰ πέντε λεπτά ὁ Μόχογλους ἔφτανε μὲνα ψαρὸ ἄλογο. Θάτονε σαρᾶντα πέντε ἐτῶν, ἀλλὰ φαινότανε γεροντώτερος. Ἦτονε παχύς, ἀλλ' ἢ κιτρινάδα τοῦ προσώπου του μαρτυροῦσε πῶς τὸ πάχος του ἦτον ἀρρωστιάτικο. Στὸ βλέμμα του τὸ ἄτονο καὶ θολὸ φαινότανε κούραση, ἀλλ' ἢ κούρασή του βέβαια δὲν ἦτον ἀπὸ ἐργασία. Εἶχεν ὅμως στιγμὲς ποῦ σαυτὰ τὰ ψόφια μάτια ἄναβε φοβερὴ φλόγα ὁ θυμὸς κιὴ τυραννικὴ παραφροσύνη.

Τὰ σαλδάρια του ἦσαν ἀπὸ γαλάζια τόχα, στὸ κεφάλι φοροῦσε σαρίκι ἄσπρο καὶ στὴ μέση του εἶχε μπιστόλες καὶ γιαιταγάνι.

Ὁ Μόχογλους ἦτο, ὡς εἶπαμεν, ὁ Ἀγᾶς, δηλαδή ὁ τιμαριούχος τοῦ Μοχοῦ καὶ τῆς περιοχῆς του. Κιὼς Ἀγᾶς ἦτον ἀπόλυτος κύριος τῆς ζωῆς καὶ τῶν περιουσιῶν τῶν ραγιαδῶν, μάλιστα τὰ χρόνια κεῖνα τῆς γιανιτσαρικής ἀναρχίας, ποῦ καὶ κατώτεροι Τούρκοι ἔδερναν καὶ σκότωναν Ρωμιούς, χωρὶς νὰ δίδουν ἢ νὰ χρωστοῦν λογαριασμὸν σὲ κανένα.

Ὁ Μόχογλους δὲν ἦτο ἀπὸ τοὺς χειρότερους Τούρκους. Εἶχε κάμει φοβερά πράγματα, ἀλλ' εἶχε καὶ καλὰς στιγμὲς. Εἶχε σκοτώσει Ρωμιούς, γιὰ ψύλλου πῆδημα ἢ γιὰ τίποτε ἐντελῶς, ἀλλ' εἶχε σκοτώσει καὶ

καπανταίδες Τούρκους που πείραξαν Ρωμικούς στην περιοχή του, τους ραγιάδες του, ως τους έλεγε. Ἄλλα τὴν προστασία του ἄπλωνε κέξω ἀπὸ τὴν περιοχή του, σὲ Ρωμικούς ποῦχε πάρει στὸ χαρέμι του ἀδερφές των ἢ κόρες των. Ἐνδεχόμενον ὅμως ἦτο νὰ σκοτώσῃ μετὰ κάμποσον καιρὸν καὶ κείνον ποῦ ἔσωσε.

Εἶχε μιὰ νέα ὑπηρετρία χριστιανὴ καὶ μιὰ μέρα τῆς λέει:

— Θές, μωρή, νὰ σὲ παντρέψω;

— Θέλω, ἀγᾶ.

— Διάλεξε τὸν καλλίτερο Ρωμιὸ ντεληκανῆ νὰ σοῦ τότε βλοῆσω.

Ἡ ὑπηρετρία ἐδιάλεξε τὸν καλλίτερο νέο ἀπὸ τ' ἈἸδοῦ, ποῦτον χωριὸ τῆς κιά Ἄγᾶς τοῦ ἔστειλε παραγγελία νὰ πάρῃ τὴν ὑπηρετριά του· τοῦ ἔστειλε μαζὶ κένα φυσέκι, ποῦ σήμαινε «ἂν ἀρνηθῆς, θὰ σκοτωθῆς». Ὁ νέος, ἐννοεῖται, δέχτηκε κιά γάμος ἔγινε. Κουμπάρος ὁ Μόχογλους με ἀντιπρόσωπο. Μετὰ μιὰ δυὸ μέρες πῆγε ἡ νύφη νὰ χαιρετήσῃ τὸν Ἀγᾶ. Κιά Μόχογλους τῆς εἶπε:

— Ἀρέσει σου, μωρή, ὁ γαμπρός;

— Ἀρέσει μου, ἀγᾶ.

Μιὰ πιστολιά τοῦ Ἀγᾶ τὴν ξάπλωσε κάτω σκοτωμένη.

Αὐτὴ ὅμως ἡ ψυχικὴ ἀνωμαλία τοῦ Μόχογλους δὲν προερχότανε μόνον ἀπὸ τυραννικὴ παραφροσύνη, ἀλλά, φαίνεται, κιὰπὸ τὸ πιστό. Οἱ Μπουρμάδες, δηλαδὴ οἱ Κρητικοὶ ποῦχαν γίνεи κίβλο γινόντανε Τούρκοι, εἶχαν συμβιδάσει στὴν Κρήτη τὸ μωαμεθανισμό με τὸ κρασί κῆσαν πολλοὶ ποῦ κρυφὰ ἢ φανερὰ παράβαιναν τὴν ἀπαγόρευση τοῦ Μουχαμέτη. Ὁ Μόχογλους ἔπινε κρυφὰ, ἀλλὰ δὲν ἔπινε γιὰ τοῦτο καὶ τὸ λιγώτερο.

Στὰ πέντε λεπτά, ποῦ περίμενε ὁ Σιφογιάννης, συλλογιζότανε σὲ τί διάθεση θαῦρισκε ἀρὰ γε τὸν Ἀγᾶ. Κιᾶν ἦτο στὰ δαιμόνια του, τί κακὸ νὰ τὸν περίμενε. Θυμότανε τὰ λόγια τῆς γυναίκας του καὶ μετανοοῦσε ποῦ δὲν τὴν ἄκουσε. Ἴσως ἢ ἁμαρτία νὰ δουλέψῃ μέρα ἐξαίρεσιμη (γιατ' ἢ ἀλήθεια) τοῦφερε στὸ δρόμο του τὸ Μόχογλου νὰ τὸν τιμωρήσῃ.

Ὁ Μόχογλους ὅταν ἔφτασε, ἀντὶ νὰ περάσῃ, σταμάτησε τὸ ἄλογό του μπροστὰ στὸ

Σιφογιάννη καὶ τοῦπε:

— Ποῦ πᾶς, μωρέ;

— Στὸ ὄρισμό σου, ἀγᾶ. Πᾶω στὰμπέλι μου νὰ κάνω μιὰ ὀλιά δουλειά.

— Καὶ σήμερο δὲν ἔχετε σκόλη, ἐσεῖς οὐ Ρωμιοί;

Ὁ Σιφογιάννης ἄρχισε νὰ τρέμῃ.

— Νάσκε, ἀγᾶ.

— Ὅϊλέσα, μωρέ, εἶναι κρῖμα νὰ δουλεύῃ τέτοια μέρα ἕνας Ρωμιός;

— Νάσκε, ἀγᾶ, ἀποκρίθηκε ὁ Σιφογιάννης κέτρεμε περισσότερο.

— Τὸ ζιμιδὸς' ἐοῦ δὲν εἶσαι καλὸς χριστιανός.

— Δὲν εἶμαι, πρέπει, ἀγᾶ.

— Σὰ δὲν εἶσαι καλὸς Ρωμιός, θὰ σὲ κάμω Τούρκο.

Ὁ Σιφογιάννης ἔκαμε νὰ παρακαλέσῃ, ἀλλ' ἀπὸ τὴν τρομάρα του τραύλιζε:

— Γιὰ τὸ Θεό, ἀγᾶ... καὶ νὰ χαρῆς τὰ παιδιὰ σου...

Ὁ Μόχογλους ἄγγιξε τὴ μπιστόλα καὶ τοῦπε:

— Δὲ θές; Καλλίτερος εἶσαι σύ, γκιαούρη, ἀπὸ μένα ποῦμαι Τούρκος;

— Ὅϊ, ἀγᾶ.

— Αἷ, νὰ πῆς καὶ γλίγωρα τῆ μπιστόλας, γιατί ἀνημένει.

Καὶ τὴν ἴδια στιγμή τράβηξε τὴ μπιστόλα.

— Ὅ,τι θές, ἀγᾶ. Ὅ,τι ὀρίζεις. Δικὸς σου εἶμαι.

Χωρὶς νὰ θάλλῃ στὴ μέση του τὴ μπιστόλα, ὁ Μόχογλους τοῦπε:

— Ἐβγα σαυτόνὲ τὸν τράφο, μωρέ!

Ὁ Μόχογλους εἶχε στὸ στόμα ἕνα σαρδῶνιο γέλιο· μὰπὸ τὸ σαστισμό του ὁ Σιφογιάννης κιὰπὸ τὸ δουλικὸ φόβο ποῦ δὲν τὸν ἄφηνε νὰ σηκώσῃ τὸ βλέμμα στὸ πρόσωπο τοῦ Ἀγᾶ, δὲν εἶδε τίποτε. Ἀνέβῃ ὡς τόσο στὸν ξερότοιχο με ἀρκετὴ δυσκολία ἀπὸ τὴν τρομάρα ποῦ τὸν κρατοῦσε σ' ὄλα του τὰ μέλη. Τουρτούριζε ὁ κακομοίρης καὶ τὰ δόντια του κτυποῦσαν. Τότε ὁ Μόχογλους τοῦ εἶπε:

— Ὅ,τι σοῦ λέω νὰ λές!

Εἶτε ἀπὸ τὸ σαστισμό του, εἶτε διὰ νὰ

6. Τουρκ. δηλαδὴ.

7. Λοιπόν.

γίγη εὐάρεστος στὸν Τούρκο, εἶπε στὴν ἀπόκρισή του μιὰ τούρκικη λέξη ἀπὸ τίς ὀλίγες ποῦξερε:

— Πέκ ἐθ, ἀγᾶ. (Πολὺ καλά).

Ὁ Μόχογλους ἄρχισε ν' ἀπαγγέλλῃ μὲ τὸνον ἱερατικῆς εὐχῆς:

Τούρτουρος καὶ τουρτουρίνα!

Ὁ Σιφογιάννης ἐπανάλαβε:

Τούρτουρος καὶ τουρτουρίνα!

Κιὸ Μόχογλους ἐσυμπλήρωσε:

Καὶ μεγάλη Τουρκαρίνα!

Ἄφου ἐπανάλαβε καὶ τὴ δευτέρη φράση ὁ χωρικός, ὁ Ἄγᾶς τοῦ εἶπε:

— Ἀγνάντισες⁸ ἐδᾶ, μυρέ, εἶντα γίγηκε ;

Μὲ δειλὸ νεῦμα φαγέρωσε ὁ Σιφογιάννης πῶς δὲν κατάλαβε.

— Θὰ σοῦ τὸ πῶ, ἐγώ, εἶπεν ὁ Μόχογλους. Ἐτούρκεψά σε. Καὶ νὰ μοῦ γνωρίζῃς καὶ χάρῃ ποῦ σὲ γλύτωσα ἀπὸ τὸ σουνέτι⁹. Ἄπὸ σήμερο καὶ πέρα εἶσαι Τούρκος. Θὰ παίρνῃς ἀμπέτσι¹⁰ καὶ θὰ προσκυνᾷς, σάν Τούρκος.

Ὁ Σιφογιάννης ἔκλινε τὴν κεφαλὴν.

— Σις¹¹ ὀρισμούς σου, ἀγᾶ... μά...

— Μὰ καὶ μὰ δὲν ἔχει! Εἶσαι Τούρκος. Σοῦ δίδω κιόνομα τούρκικο¹¹ Τζαφέρης.

Ἐκλινε πάλιν τὴν κεφαλὴν του ὁ χωρικός, χωρὶς νὰ πῇ λέξη.

— Ἄντε δᾶ, εἶπεν ὁ Μόχογλους, καὶ νὰ μὴν ἀκούσω πῶς πίνεις κρασί. Κατὲς πῶς ὁ προφήτης μας εἶπε νὰ μὴν πίνωμε κρασί. Ἐγὼ ποῦ θωρεῖς δὲν τὸ θάνω ποτὲ στὸ στόμα μου. Εἶναι μεγάλο κρίμα. Ντοαλέρ,¹¹ Τζαφέρ ἀγᾶ!

Ὁ Μόχογλους, ἀφου ἔβαλε τὴν μπιστόλα στὴ μέση του, ἐφτέρνισε τᾶλογοῦ του κέφυγε¹¹ κιὸ Σιφογιάννης ἔμεινε στὸ δρόμο μόνος μὲ τὴν ἀπελπισία του. Τὸ χοντρὸ καὶ μαῦρο του χέρι σπόγγισε ἰδρωτα ἀγωνίας ἀπὸ τὸ μέτωπό του.

— Ἄ! γυναίκα, γυναίκα, εἶπε μᾶναστεναγμὸ, καλά ποῦ μοῦλεγες καὶ δὲ σᾶκουσα. Νὰ ἡ ἁμαρτία ποῦ μὲφερε. Κεῖδᾶ εἶντα θὰ κάμω;

Μιὰ στιγμή κίνησε γιὰ νὰ γυρίσῃ στὸ

χωριό· ἀλλ' εὐθὺς ἄλλαξε γνώμη καὶ τράβηξε κάτω πρὸς τὰμπέλι, ὅπου πῆγγαινε. Στὸ κεφάλι του ἦτο ἓνα φοβερὸ κιὰξέμπλεχτο ἀνακάτωμα. Μιὰ φορὰ ποῦ ὁ Μόχογλους τοῦπε νὰ γίγη Τούρκος, πῶς μπορούσε νὰ παρακούσῃ; Ἡ τιμωρία του θὰ ἦτο θάνατος, ἀφου καὶ χωρὶς αἰτία σκότωνα. Ἄλλὰ καὶ νὰ χάσῃ τὴν πίστη του ἔτσι; Ὁ πατέρας του κιὸ πρόγονοί του μὲ τόσα ποῦ ὑπόφεραν ἐφύλαξαν τὴ θρησκεία των¹¹ κιαυτὸς γιὰ μιὰ φοβέρα ἀλλάξαποσίτιζε; Πάλι ὅμως δὲν εὗρισκε μέσα του αὐταπάρηση μαρτυρικὴ¹¹ καὶ ἅμα ἔφτανε στὴ σκέψη νὰ παρακούσῃ τὸν τύραννο κιὰς πέθαινε γιὰ τὴν πίστη του, ξέφευγε καὶ ζητοῦσε τρόπο νὰ σώσῃ καὶ τὴν πίστη καὶ τὴ ζωὴ του. Νὰ πάῃ στὸν Ἄγᾶ καὶ νὰ πῆσῃ στὰ πόδια του; Οὔτε θὰ τὸν ἄφηναν νὰ μπῇ στὸ κονάκι του. Ἄλλὰ καὶ πάλι ἡ μπιστόλα θὰ τοῦ μιλοῦσε. Νὰ δᾶλῃ ἄλλον νὰ μισαιτέψῃ; Παῖον; Ἄλλὰ κιὰφου μπροστὰ στὸ Μόχογλου δέχτηκε ὁ ἴδιος νὰ γίγη Τούρκος, μαρτύρησε πίστη στὸ Μουχαμέτ. Καὶ τώρα ἂν ἔμεινε χριστιανός, ἦτο ὡς νὰ γύριζε ἀπὸ τὴν τουρκικὴ στὴ χριστιανικὴ θρησκεία. Κιαυτὸ θὰ ἦτο ἡ ἐσχάτη προσβολὴ κατὰ τῶν Τούρκων καὶ τῆς θρησκείας των. Μιὰ μόνη διέξοδος ἔδλεπε¹¹ νὰ εἶνε στὸ φανερὸ τούρκος καὶ στὸ κρυφὸ χριστιανός.

Οἱ περισσότεροι στὴν Κρήτη ποῦχαν τουρκέψει καὶ τούρκευαν, αὐτὴ τὴν ἀπόφαση ἔπαιρναν. Γιαυτὸ κιὰλλαξοπίστιζαν ὅλοι μαζῇ οἱ κάτοικοι τῶν χωριῶν. Ἄλλ' εἶτε κοὶ ἴδιοι, εἶτε οἱ ἀπόγονοί των, σὲ μιὰ ἢ δυὸ γενεές, συνείθιζαν νὰ ζοῦν ὡς τούρκοι καὶ τότε ἀληθινὰ ἀπαρνοῦντο τὴν καταδιωγμένη θρησκεία των. Ἦτο ὅμως καὶ πολὺ δύσκολο, πολλάκις κιὰδύνατο νὰ κρατήσουν τὴν ἀπόφασή των, νὰ κάνουν κρυφὰ τοὺς τύπους τῆς χριστιανικῆς λατρείας καὶ φανερὰ νὰ περνοῦν ὡς Τούρκοι.

Ὁ Σιφογιάννης πέρασε ὅλο τὰπόγεμα στὰμπέλι του¹¹ κιὸβλη τὴν ὄρα καταγινότανε σὲ διάφορες μικροδουλειές, ἀλλὰ πραγματικῶς δούλευε τὸ μυαλό του καὶ βασανίζοτανε νᾶδῆγῃ ἀπὸ τὸ φοβερὸ ἀδιέξοδος, ποῦ τὸν εἶχε δᾶλει ὁ Μόχογλους. Καὶ τρόπο νὰ γλυτώσῃ δὲν εὗρισκε.

Μόνον μιὰ ἐλπίδα εἶχε¹¹ ὅτι ὁ Ἄγᾶς ἦτο μεθυμένος, ὅτι τὸ μεθύσι του τὸν ἔδγαλε

8. Ἀγναντίζω (τουρκ.) καταλαβαίνω.

9. Περιτομή.

10. Πλύσιμο γιὰ τὴν προσευχὴ.

11. Στὸ καλὸ (τούρκ.).

σαυτό ποῦ τοῦκαμε κιότι τὴν ἄλλη μέρα θὰ τὸ λησιμονοῦσε. Πῶς μπορούσε νὰνε σοβαρὸ ἓνα τέτοιο τούρκεμα; Εἶχε ἀκούσει πῶς κι ἄλλους χριστιανούς εἶχαν πρὸ ἐτῶν τουρκέψει μόνο μὲ λίγα λόγια ἐνὸς ἱμάμη, ¹² ἀλλὰ σαυτὴ τὴν περίσταση ἦτο τοῦλάχιστον ἓνας ἀντιπρόσωπος τῆς μωαμεθανικῆς θρησκείας. Πῶς νὰ θεωρηθῆ λοιπὸν ἀληθινὸ τὸ τούρκεμα ποῦγινε στὸ δρόμο κιἀπὸ τοῦρκο ποῦ δὲν εἶχε κανένα ἱερατικὸ ἀξίωμα; Ἄλλ' ἂν τὸ πρᾶμμα δὲν εἶχε τυπικὸ κύρος, εἶχε ὅμως πραγματικὸ. Ἀφοῦ τῶθελε ὁ Μόχογλους κὴ μπιστόλα του νὰ γίνῃ τοῦρκος, ἦτον ἀναγκασμένος νὰ γίνῃ. Καὶ δὲν ἦτο τὸ ἴδιο; Δὲν θὰ πῆγαινε πειὰ στὴν ἐκκλησία, ἀλλὰ στὸ τζαμί, δὲν θὰ λεγότανε Γιάννης, ἀλλὰ Τζαφέρης. Καὶ πάντα θὰ κολαζότανε. Μποροῦσε νὰ παραβῆ τὴν προσταγὴ τοῦ τυράννου καὶ χωρατὰ ἂν τοῦ τῶκαμε;

Ἐνῶ ἔτσι σκεπτότανε, ἀναστέναζε κέλεγε :

— Ἀχι! Θέ μου, δὲ λυπᾶσαι μπλεῖο τσοὶ χριστιανούς; Ἐξέχασές μας τσοὶ κακομοίριδες; Κιᾶρχισε κέκλαιγε.

Σὲ λίγες ὥρες ἀπογέρασε ἀπὸ τὴν ψυχική του ἀγωνία. Καὶ τόσο ἀποχυμένο καὶ χλωμὸ ἦτο τὸ πρόσωπό του ὅταν τὸ θράδου γύρισε στὸ σπίτι, ποῦ ἡ γυναίκα του νόμιζε πῶς ἦτον ἄρρωστος.

— Ὅϊ, δὲν εἶμ' ἄρρωστάρης, τῆς εἶπε μόνο ἐκουράστηκα.

Σκεπτότανε νὰ μὴν πῆ στὴ γυναίκα του τὴ συνάντησή του μὲ τὸ Μόχογλου καὶ τὰ ὅσα ἀκολούθησαν, ἔως ὅτου θᾶδλεπε τρόπο νὰ ξεμπλέξῃ.

— Ἐκουράστηκες; εἶπεν ἡ Σιφογιάννενα. Θωρεῖς τα δά; Καλὰ τὸ φοβοῦμουνε ἴγῳ. Μά, καλορρίζικε ἄθρωπε, δὲ φοδᾶσαι τὴν ἄμαρτία, τέτοια σκόλη ποῦνε;

— Αἶ, ὅτι γίνηκε, γίνηκε, εἶπεν ὁ Σιφογιάννης κέπεσε σὲνα πεζοῦλι τοῦ σπιτιοῦ. Ἄλλη φορὰ δὲ θὰ τὸ κάμω. Μά ὁ Θεὸς τὸ κατέει πῶς ἂ δὲ δουλεύω καὶ καματερές καὶ σκόλες, δὲ θὰ προφτάνω νὰ μπουκόνω τσαγάδες, νὰ μάφήγουνε νὰ ζῶ.

¹³ Ἡ Σιφογιάννενα εἶχε ἀνάψει φωτιά κ' ἐτοιμαζότανε νὰ μαγειρέψῃ. Δίπλα τῆς στῆν πυροστιά ἦτο ἓνα κιόπι, σκεπασμένο καὶ

δεμένο μὲ πανί.

— Κ' εἶντα χαζιρέυγεσαι ¹³ νὰ μαγερέψῃς; ρώτησε ὁ Σιφογιάννης.

— Σύγλυνα. ¹⁴ Αὐτὰ ποῦ μοῦπεψε τσί προημερνές ἢ συντέκνισα ἀπὸ τὸ Λασίθι.

— Σύγλυνα; ξεφώνησε μὲ τρομᾶρα ὁ Σιφογιάννης.

— Γιάειντα; Φοδᾶσαι νὰ μὴ μᾶς ἐρθῆ κιανεὶς Τοῦρκος μουσαφέρης; Θέ μου, βλέπε μας!

— Ἐγὼ χοιρινὸ δὲν μπορῶ μπλεῖο νὰ τρώω.

— Γιάειντα;

— Γιατί ἴμαι Τοῦρκος.

Ἡ γυναίκα τὸν παρατήρησε μὲ ἀπορία. Τρελλάθηκε ἢ χωράτευε;

— Τοῦρκος; Εἶντα λόγια ἴναυτὰ, νοικοκύρη μου;

Ἀποφάσισε καὶ τῆς διηγῆθηκε πῶς στὸ δρόμο τὸν τοῦρκεψε ὁ Μόχογλους.

Ἡ Σιφογιάννενα ἔμεινε.

— Κεῖδά; εἶπε μὲ μισή φωνή.

— Εἶντα μποροῦμε νὰ κάμωμε; Τοῦρκο μὲ θέλει τοῦρκος θὰ γενῶ.

— Νουσουμπέτι! νὰ τοῦρθῆ! καταράστηκε ἡ Σιφογιάννενα, ἀλλὰ καὶ φρόντισε νὰ χαμηλώσῃ τὴ φωνή τῆς.

— Ἄ δὲν κάμω τὸ θέλημά του, κατές εἶντα θὰ γενῆ.

Μὲ θαθὺ ἀναστεναγμὸ ἡ γυναίκα εἶπε:

— Ὡ Χριστέ μου!

Ἐπειτα:

— Κεῖντα θὰ κάμης ἐδᾶ;

— Πρῶτα πρῶτα θὰ πάψω νὰ λέωμαι Γιάννης καὶ θὰ λέωμαι Τζαφέρης. Θὰ φορῶ σαρίκι καὶ θὰ πῶ στὸ χωριὸ πῶς ἀπὸ σήμερο καὶ πέρα εἶμαι τοῦρκος.

Μεῖνανε συλλογισμένοι κάμποσα λεπτά.

Ἐπειτα ἡ γυναίκα εἶπε:

— Δὲν πᾶς νὰ τὸ πῆς καὶ τοῦ παπᾶ;

— Κεῖντα μπορεῖ νὰ μοῦ κάμῃ κιὸ κακορρίζικος ὁ παπᾶς; Νὰ ἐρῆ τὸ μπελλά του κιαυτός;

— Μιὰ βουλή θὰ σοῦ δώσῃ.

Ἡ Σιφογιάννης πῆγε τὴν ἴδια βραδιά καὶ ζήτησε γνώμη τοῦ παπᾶ. Ἄλλ' ὁ παπᾶς,

13. Χαζιρέυγομαι (τούρκ.) ἐτοιμάζομαι.

14. Χοιρινὰ κρέατα διατηρημένα στὸ λίπος των.

15. Τουρκ. Ἀποπληξία. (Δεγότανε καὶ Νταμουλάς, κί' αὐτὸ τουρκικόν).

12. Ἱμάμης, ἱερεὺς μωαμεθανός.

ἓνας καλὸς καὶ μὲ θάρρος χριστιανός, τοῦ ὑποσχέθηκε κάτῃ περισσότερο· τῆ μεσολάβησής του:

— Θὰ πάω γὼ νὰ τόνε δῶ· κιὸ Θεὸς νὰ δώσῃ νὰ τόνε θρῶ στὰ καλές μου. Μᾶνεν τόνε θρῶ στὰ δαιμόνια του, καὶ γιὰ σένα δὲ θὰ κάμω πρᾶμμα κέμένα μπορεῖ νὰ μοῦ δώσῃ κιαμιμιά μπιστολιά. Ἡ γιάλῃθεια εἶνε πῶς ὄντεν ἔρχεται στὸ χωριὸ δὲ μοῦ ἀγριομιλεῖ. Νὰ σοῦ πῶ κιόλας, πολλὰ κακὸς δὲν εἶνε... (εἶπε σταυτὶ τοῦ Σιφογιάννη) μᾶνε κουζουλός... θαρρῶ πῶς πίνει κιόλας.

Ὅσο νὰ περιμένη τὴν ἀπάντησιν τοῦ παπᾶ, ὁ Σιφογιάννης δὲ θγῆκε ἀπὸ τὸ σπῆτι του. Ἄν ἔβγαίνε, ἔπρεπε νὰ θγάλλῃ τὴ μαύρη πέτσα καὶ νᾶρχίσῃ νὰ κἀνῃ ἐξωτερικῶς τὸν Τοῦρκο. Ἀφῆκε μιὰ μέρα καὶ τῆ δευτέρῃ πῆγε ὁ παπᾶς στὸ Μοχὸ νᾶδρῃ τὸν Ἄγγα. Κιόταν τὸ βράδυ γύρισε, εἶπε στὴ Σιφογιάννενα ἀπὸ τὴν πόρτα:

— Ἄνεζινιό, εἶν' ἀκόμι' ἀπὸ κεινὰ τὰ Λασιθιώτικα σύγλυνα; Νὰ τὰ τηγανῆσῃς μαυγά νὰ τὰ φᾶμε μαζῆ.

Κιάφοῦ μπῆκε κέσπρωξε τὴν πόρτα, εἶπε:

— Φέρε καὶ κρασί. Ὁ ἄγᾶς μοῦ παράγειλε νὰ πιούμε καὶ στὴν ὑγειά του.

16. Μουζντὲς (τούρκ.) χαμπάρι, ἀγγελμα.

— Καλὸ μουζντὲ' μᾶζε φέρνεις, εἰλοημένε; εἶπε ἡ γυναίκα. Δόξα σοι ὁ Θεός!

— Δοξασιμένο νᾶνε τῶνομά του! εἶπε κιὸ Σιφογιάννης κέκαμε τὸ σταυρό του.

— Ὁ Θεὸς ἀλήθεια ἔκαμε καὶ τὸν ἐβρῆκα στὰ καλὰ του, εἶπεν ὁ παπᾶς. Καὶ κατὲς εἶντα μοῦπε; Σέ ὄδε, λέει, πῶς δὲν εἶσαι καλὸς χριστιανός, γιὰτὶ πῆαινες νὰ δουλέψῃς μέρα σκόλη, καὶ γιὰυτό ἔβαλε στὸ νοῦ του νὰ σὲ κάμη Τοῦρκο.

— Ἡ ἁμαρτία, μουρμούρισε ἡ Σιφογιάννενα.

— Δὲ σᾶς εἶπα πῶς ὁ Μόχογλους δὲν εἶνε κακός; Μαγάρι νᾶσαν κιᾶλλοι Τοῦρκοι σὰν κιαυτόν. Μόνον νὰ μὴν εἶνε στὰ μεράκια καὶ τὰ μπουριά του. Ὅστε νὰ μὲ δῆ, ἔνωσε γιὰτὶ πῆα κιᾶρχιξε νὰ γελᾶ. Στὸ ὕστερο μοῦ λέει: «Σὰν τόνε θές, ἐσοῦ παπᾶ, χριστιανό, χάρισμά σου. Ἄς μείνῃ στὴν πίστη σας. Καὶ καλὰ ἄκαμες κῆρθες γλίγωρα, γιὰτὶ, ἂ μαθητευότανε πῶς ἐτούρκεψε, δὲ θὰ μπόριε μπλεῖδ νὰ ξετουρκεψῆ».

Τόσο θάρρος ἔφυγε ἀπὸ τὸ στήθος τοῦ Σιφογιάννη καὶ τόση χάρη γνώριζε γιὰ τὸ γλυτωμό του, ποῦ εὐχῆθηκε γιὰ τὸν τύραννον:

— Ὁ Θεὸς νὰ τοῦ δώσῃ τὰ χρόνιας ποῦ μοῦκοψε!

*

ΦΕΡΤΕ ΑΡΜ!

Καὶ ἀπὸ τὰ τραγιώτερα τῶν γεγονότων δύσκολα νὰ λείψῃ τὸ κωμικόν. Διὰ τοῦτο οἱ ἀληθέστεροι τῶν δραματικῶν ποιητῶν εἶνε ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι εἰς τὰς τραγωδίας των παρεισάγουσιν καὶ ἐν κωμικῶν πρόσωπων, τὸ ὁποῖον ἐνῶ μετριάξει τὴν στυγνὴν μονοτονίαν τῆς τραγωδίας, ἐξαιρεῖ ἀφ' ἐτέρου διὰ τῆς ἀντιθέσεως τοὺς τραγικοὺς χαρακτήρας καὶ δίδει ἄρτιον τὸν χρωματισμὸν τῆς ἀληθείας εἰς τὸ ἔργον.

Ἀπὸ τὴν προχθεσινὴν τραγωδίαν τῆς φύσεως δὲν ἔλειραν τὰ κωμικὰ ἐπεισόδια. Οἱ περιγράφαντες τὰς ἐκ τῶν πλημμυρῶν καταστροφὰς εἰς τὰ παρλιόσια, εἰς τὴν Κολοκυνθοῦν καὶ τὸν Πειραιᾶ ἀνέφεραν πολλὰ τοιαῦτα ἐπεισόδια.

Εἰς τὴν Κολοκυνθοῦν ὄνος παρεσύρθη

ὑπὸ τοῦ ποταμοῦ. Μετὰ διαφόρους δὲ περιπετείας κατορθώσας νὰ διαφύγῃ καὶ νὰ σωθῆ εἰς ἀσφαλὲς μέρος, ἐξέπεμψε διάτορον σάλπισμα, ὡς διὰ νὰ ἐξαγγεῖλῃ εἰς τὴν ὑφήλιον τὴν θανμαστὴν διάσωσιν.

Εἰς δὲ τὸν Πειραιᾶ, ὡς ἔμαθα, συνέβη τὸ ἐξῆς· ἐνῶ κατὰ τὴν αὐγὴν νεοὶ τινὲς περιεφέροντο κατὰ τὰ Καμίνια διὰ νὰ σώσων κανένα κινδυνεύοντα, ἤκουσαν εἰς τὸ σκότος ἔρρινον ἀναφώνημα:

— Φέρτε ἄρμ!

Ἐκαστος φαντάζεται τὴν ἀπορίαν των. Τρέχουν πρὸς τὸ μέρος ὁπόθεν ἦλθεν ἡ κραυγὴ καὶ μετ' ὀλίγον ἀνακαλύπτουν κλουβὶ μέγα, τὸ ὁποῖον ἐπέπλεεν εἰς τὰ νερά καί, συγκρατηθὲν κάπου, διετηρεῖτο εἰς ἰσοροπίαν. Ἐντὸς τοῦ κλουβιοῦ εὐρίσκετο ὦ-

ραῖος παπαγάλος, ὅστις, ἰδὼν τοὺς νέους, ἐπανελάβε τὸ παράγγελμα μὲ φωνὴν στρατιωτικοῦ φασουλῆ :

— Φέρετε ἄρμ !

« Ἐμπρός », Νοέμβριος 1896

“Οταν δὲ οἱ νέοι τὸν παρέδωκαν εἰς τὴν κυρίαν εἰς ἣν ἀνῆκε τῆς εἰπαν :

— Τὸ φρονιμώτερον εἶνε νὰ τὸν μάθετε νὰ φωνάζῃ «βοήθεια»!

ΔΙΑΒΑΤΗΣ

*

ΑΝΕΧΩΡΗΣΕ

Ἀφοῦ τὸν εἶδα ἐπανελημμένους ἔξω, τὸν εἶδα μίαν ἐσπέραν καὶ εἰς τοῦ Ζαχαράτου. Καὶ τὸ πρόσωπον τοῦ μικροσώμου ἐκείνου γέροντος μοῦ ἔφερε μίαν ἀπωτάτην ἀνάμνησιν. Μοῦ ἐνθούμιζεν ἓνα δικαστήν, μικρόσωμον ἐπίσης, μὲ νευρικὰς κινήσεις, μὲ κάτι τι ὀργίλον καὶ δύστροπον εἰς τὸ βλέμμα καὶ τὴν ὄλην ἔκφρασιν τοῦ προσώπου. Ἦτο ἄραγε αὐτός; Ἄν ἦτο αὐτὸς ἔπρεπε νὰ εἶνε πολὺ ἠλικιωμένος, διότι ὅταν τὸν ἐγνώρισα ἤμουν παιδί καὶ αὐτὸς εἰσαγγελεὺς καὶ ὄχι ἐκ τῶν νεωτέρων. Ἀλλὰ ποῦ ἦτο ἐπὶ τόσα ἔτη, κατὰ τὰ ὁποῖα ἔπαυσα νὰ τὸν βλέπω; Καθ' ὅλον αὐτὸ τὸ διάστημα ὑπῆρξε καὶ ἔμενεν εἰς ἐπαρχίας, μακρὰν τῶν Ἀθηνῶν;

Ἡ πρὸ ἐτῶν γνωριμία μας ὑπῆρξε μικρὰ καὶ ἀσήμαντος καὶ δὲν ἦτο δυνατόν νὰ μ' ἐνθουμῆται, ἐντελῶς δὲ ἀδύνατον νὰ μὲ ἀναγνωρίσῃ μὲ τὰς μεταβολὰς τὰς ὁποίας ἔκτοτε ὑπέστη ἢ φρασιγνωμία μου. Ἄλλ' οὔτε δι' ἐμὲ εἶχεν οἰονδήποτε ἐνδιαφέρον ἢ ἀνανέωσις μᾶς γνωριμίας τὸσον ἀσημάντου καὶ τὸσον μακρονηῆς. Ἀπλῶς εἶχα τὴν περιέργειαν νὰ βεβαιωθῶ ἂν ὁ γέρον ἐκεῖνος ἦτο ὁ εἰσαγγελεὺς τὸν ὁποῖον εἶχα γνωρίσει πρὸ τῶσων ἐτῶν. Ἦθελα νὰ βεβαιωθῶ διὰ τὴν ἀσφάλειαν τῆς μνήμης μου.

“Οταν τὸν εἶδα εἰς τοῦ Ζαχαράτου, ἠρώτησα τὸν ὑπάλληλον, ὅστις τὸν εἶχεν ὑπηρετήσει :

— Τὸν γνωρίζεις αὐτὸν τὸν γέροντα;

— Ἐρχεται καμμιά φορὰ τὸ βράδυ καὶ κάθεται πάντα μόνος σὲ μιὰ γωνιά.

— Τί ἄνθρωπος εἶνε;

— Ἄγγλος φαίνεται νὰ εἶνε.

— Ἄγγλος!

Τί ἰδέα νὰ νομίζω ὅτι εἶνε ὁ εἰσαγγελεὺς τὸν ὁποῖον ἐγνώρισα πρὸ τριάκοντα πέντε καὶ πλέον ἐτῶν! Μετὰ δύο ἢ τρεῖς ἡμέρας εἰσελθὼν εἰς τοῦ Ζαχαράτου εἶδα

πάλιν τὸν γέροντα καθήμενον εἰς μίαν γωνίαν. Ἐκάθησα εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ὅταν δὲ ἐστράφη πρὸς αὐτόν, ἐγύρισε ὁ γέρον καὶ μὲ παρετήρησε μὲ τὰ ἀκίνητα μαῦρα μάτια του. Καὶ τὸ βλέμμα του ἔκαρφώθη ἐπάνω μου μὲ τόσην ἐπιμονήν, ὅστε μοῦ ἐπροξένησε δυσφορίαν. Ἐνθυμίσθηκα ἓνα ἄλλον γέροντα εἰς τὸ μυθιστόρημα τοῦ Δοστογιέφσκη «Προσβολαὶ καὶ ἐξουτελισμοί». Ἄγγλος ἦτο καὶ αὐτὸς κατοικῶν εἰς τὴν Πετροῦπολιν. Καὶ παρετήρηε μὲ αὐτὸ τὸ ἐπιμονον βλέμμα ... χωρὶς νὰ βλέπῃ. Εἶνε φαίνεται ἴδιον τῆς γεροντικῆς ἀνοίας αὐτὸ τὸ βλέμμα, ἐσκέφθη, καὶ δὲν ἔδωκα πλέον προσοχὴν εἰς τὸν γέροντα.

Ἄλλην ἐσπέραν τὸν εὔρηκα εἰς τὸ καφετεῖον συνδιαλεγόμενον μὲ ἓνα γνωστόν μου, ὁ ὁποῖος μοῦ εἶπεν :

— Ἐλα νὰ γνωρίσῃς τὸν κ. Δ. ὁ ὁποῖος πρὸ ἐτῶν ἐχημάτισεν εἰσαγγελεὺς εἰς τὸ Α.

“Ὅστε δὲν ἦτο Ἄγγλος καὶ καλὰ τὸν ἀνεγνώρισα ὡς τὸν παλαιὸν ἐκείνον δικαστικόν. “Οταν τὸν ὠμίλησα, ἐθεώρησα περιττὸν νὰ τὸν ἐρωτήσω, ἂν μ' ἐνθυμείτο, ἀφοῦ μόλις ἐνθυμείτο ὅτι ἐχημάτισεν εἰσαγγελεὺς εἰς τὸ Α. “Ολοι του αἱ ἀναμνήσεις ἦσαν συγκεχυμένα συντριμμάτια. Τὸν εἶδα κατόπιν ἐπανελημμένους καὶ τοῦ ὠμίλησα. Παρετήρησα δὲ ὅτι ἐνῶ πραγματικὰ γεγονότα εἶχαν ἐξαλειφθῆ ἢ παραμορφωθῆ εἰς τὴν μνήμην του, παραλογισμοὶ τινὲς καὶ πλάναι εἶχον ἐγκατασταθῆ εἰς τὸν ἐγκέφαλόν του μονίμως. Δὲν ἐνθυμοῦμαι πῶς ἐγινε λόγος περὶ τοῦ Βολταίρου καὶ ὁ γέρον εἶπεν :

— Ὁ Βολταῖρος νέος ἦτο ἀγγειοπλάστης.

Ἄλλην δὲ ἐσπέραν, χωρὶς νὰ δοθῇ ἀφορμή, ὠμίλησε πάλιν περὶ τοῦ Βολταίρου καὶ ἐπανελάβεν ὅτι ἦτο ἀγγειοπλάστης εἰς τὴν νεότητά του.

Μίαν ψυχρὰν ἐσπέραν μοῦ ἔκαμε μίαν θλιβερὰν ἐξομολόγησιν:

— Προσπαθῶ νὰ μένω ἐδῶ ὅσον μπορῶ περισσότερο. Εἶνε περὶ ζεστά παρὰ στὸ δωμάτιό μου. Πῶς νὰ περάσω τόσαις ὥρες νύκτα μέσα στοὺς τέσσερους τοίχους ;

— Μένετε μόνοι ;

— Εἶμαι κατάμονος στὸν κόσμον. Ὁ τελευταῖος μου ἀδελφὸς πέθανε.

— Θὰ εἴσθε συνταξιούχος.

— Ὁχι, δὲν ἔχω σύνταξιν. Μοῦ ἔλειπαν δύο ἔτη ὅταν μέπανσαν καὶ δὲν ξαναδιω-

« Ἐμπρός », 27 Ἰανουαρίου 1918

ρίσθηκα.

Μετ' ὀλίγον εἶπε πάλιν :

— Υποφέρω πολὺ ἀπὸ τὸ ψῆχος. Ἄν κάμη καὶ ἄλλη χιονιά, ἐγὼ δὲν θ' ἀνθέξω.

Καὶ μὲ θλιβερὸν μειδίαμα προσέθηκε :

— Ὁ ἀναχωρήσω.

Ἡ περίοδος ἐκείνη τοῦ ψῆχους ἦτο εἰς τὸ τέλος της. Ἄλλ' ἔκαμε καὶ ἄλλο ψῆχος καὶ ὁ γέρον δὲν ἀνεφάνη. Φαίνεται ὅτι ἀνεχώρησε.

ΔΙΑΒΑΤΗΣ

*

ὩΣ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Ὅταν οἱ ἄνθρωποι, ὡς ὁ νέος, μὲ τὸν ὁποῖον ὠμίλησα προχθές, αἰσθάνονται ὅτι ἐξουθενοῦνται, ὅτι δὲν ἔχει καμμίαν ἀξίαν, κανένα λόγον καὶ σκοπὸν ἢ ζωῆ των, κατόπιν ἀναγνώσεως τῶν ἔργων ὀρισμένου φιλοσόφου, ἔρχεται ἀφ' ἑαυτοῦ τὸ ἐρώτημα ποίαν ἀξίαν ἔχει ὡς πρὸς τὸν ἄνθρωπον καὶ καθ' ἑαυτὴν ἀκόμη τοιαύτη σοφία ; Θὰ δοθῆ ἢ ἀπάντησις ὅτι ἡ ἐπιστήμη ἐπιδιώκει τὴν ἀλήθειαν, χωρὶς καμμίαν ὀφελιμιστικὴν προκατάληψιν καὶ χωρὶς κανένα σκοπὸν νὰ ὑπηρετήσῃ ἀνθρωπίνους ἀδυναμίας. Ὁ σκοπὸς της εἶναι ἡ ἀλήθεια καὶ ἀδιαφορεῖ, ἂν ἡ ἀλήθεια συμβάλλει εἰς τὴν ἀνθρωπίνην εὐτυχίαν ἢ ὄχι. Πιστεῖται ὅμως ὅτι ἡ ἀληθινή εὐτυχία μόνον εἰς τὴν ἀλήθειαν εὐρίσκειται καὶ εἰς αὐτὴν πρέπει νὰ ἔχη τὸν σκοπὸν τοῦ βίου της ἢ ἀνθρωπότης.

Ἀλλὰ τότε ἀφ' ἑαυτοῦ πάλιν ἔρχεται τὸ ἐρώτημα τοῦ Πιλάτου τί ἐστὶν ἀλήθεια ; Ὑπάρχει καμμία ἀπόλυτος ἀλήθεια ; Ὁ μέγας μαθηματικὸς Πουαγκαρέ εἶπεν ἤδη ὅτι δὲν εἶναι ἀπολύτως βέβαιοι, οὐδ' ὅτι ἓνα καὶ ἓνα κάνουν δύο, οὐδ' ὅτι δύο παράλληλοι συναντῶνται. Ὅταν δὲν δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν ἀπόλυτον πεποίησιν εἰς τὴν ἀκρίβειαν τῶν ὀργάνων μας, δι' ὧν ἀντιλαμβανόμεθα τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον, ἀπόλυτοι ἀλήθειας δὲν δύνανται νὰ ὑπάρχουν, καὶ τὸ πείραμα μόνον ὑποκειμενικὰς ἀποδείξεις μᾶς δίδει.

Ἐπὶ τῇ βάσει τοιούτων ἀληθειῶν δὲν ἔχει δικαίωμα ἡ ἐπιστήμη νὰ καταρτίπτῃ ὅ,τι ἐκ τῶν δῆθεν πλανῶν τοῦ παρελθόντος δίδει σημασίαν καὶ ἀξίαν εἰς τὸν ἄνθρωπον καὶ

συμβάλλει εἰς τὴν εὐτυχίαν του. Καὶ ὡς χλωροφόρμιον ἀκόμη ἂν χρησιμεύουν ἰδέαι τινὲς τοῦ παρελθόντος, ἔχουν περισσότεραν ἀξίαν ἀπὸ ἀμφιβόλους ἀληθείας, αἰτινες μᾶς παραδίδουν χωρὶς καμμίαν ἄμυναν εἰς τὴν ὀδύνην καὶ τὴν ἀπόγνωσιν.

Τι μετροῦτε τὸν ἄνθρωπον πρὸς τὸ Σύμπαν διὰ νὰ τὸν πείσετε ὅτι αὐτὸς καὶ ὁ πλανήτης ἐπὶ τοῦ ὁποῖου κατοικεῖ εἶνε κόνις ἀσήμαντος, μηδέν ; Ἄλλ' ἀντὶ νὰ στρέψετε πρὸς τὸν οὐρανόν, δύνασθε νὰ εὐρετε καὶ ἐδῶ κάτω ὄρους συγκρίσεως διὰ νὰ ἐκμηδενίσετε τὸν ἄνθρωπον. Τί εἶσαι ἀπέναντι αὐτοῦ τοῦ βουνοῦ ; Μία μύγα. Μία μύγα ὅμως σκεπτομένη, μία μύγα, ἡ ὁποία δύναται νὰ περιλάβῃ εἰς τὴν ψυχικὴν της περιοχὴν τὸ ἄπειρον. Διὰ τὴν ἀπέναντι αὐτοῦ τοῦ ἐσωτερικοῦ μεγαλείου δὲν εἶνε μηδενικὰ οἱ τεράστιοι ὄγκοι τοῦ Ἄρκτουρον καὶ τοῦ Σειρίου ; Δὲν γνωρίζω τί εἶνε τὸ σκεπτόμενον ἐντὸς μου, τὸ ὁποῖον συνέλαβε τὴν ἰδέαν τῆς ἀθανασίας, ἀλλὰ δὲν δύναμαι νὰ πιστεύσω ὅτι εἶναι τυχαία φυσικοχημικὴ ἐνέργεια.

Διὰ τὴν μετροῦτε τὸν ἄνθρωπον πρὸς τὸν ἄνθρωπον, πρὸς τὸ ἰδεῶδες, τὸ ὁποῖον ἔχουν ὑψώσει εἰς τὸν ὀρίζοντα αἱ μεγάλαι διάφοιαι καὶ αἱ γενναῖαι ψυχαί ; Νὰ γίνῃ ὁ ἄνθρωπος καλλίτερος καὶ ἀνώτερος. Ν' ἀνεβαῖν πρὸς τὸ ἰδεῶδες τῆς ὁσιότητος, τῆς ψυχικῆς καὶ σωματικῆς ὄραιότητος, τὸ ἰδεῶδες τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας ; Μόνον τοιοῦτος ἄνθρωπος θὰ ἴδῃ καὶ τὴν ἀλήθειαν ἐναργεστέρην ἐντὸς αὐτοῦ καὶ περὶ αὐτόν. Καὶ μόνον οὕτω θὰ γίνῃ ἀρμονικὴ

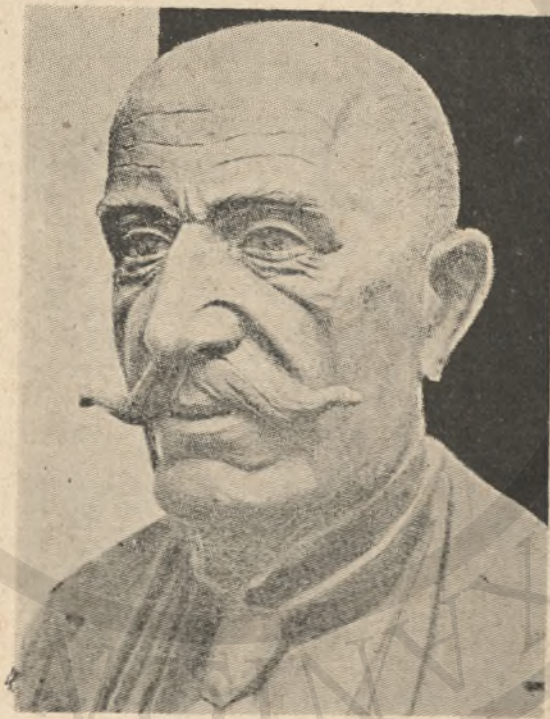
ἡ ἐξέφωσις του πρὸς τὸν Ὑπεράνθρωπον, ὄχι τὸν Ὑπεράνθρωπον τοῦ Νεῖτσε, ὁ ὁποῖος εἰς πολλὰ ἐνθυμίζει τὸν τριχωτὸν προάνθρωπον, ἀλλὰ τὸν Ὑπεράνθρωπον, τοῦ ὁποῖου τὸ πρόπλασμα μᾶς ἀφήκεν ἡ ἀρχαία Ἑλληνικὴ διάνοια.

Εἶνε ψευδὴς καὶ φαύλη σοφία ἐκείνη, ἡ ὁποία ὑπερτιμῶσα τὴν σημασίαν τοῦ μω-

πικοῦ πειραματισμοῦ της καταστρέφει τὴν πίστιν τοῦ ἀνθρώπου εἰς ἑαυτὸν καὶ εἰς τὸν προορισμὸν του. Ὅλα τὰ ἀποκτήματα τοῦ πειραματισμοῦ δὲν δύναται νὰ συγκροθοῦν πρὸς μίαν ἀκτίνα τοῦ φωτός, τὸ ὁποῖον ἔρχεται ἐκ τῆς ψυχῆς μας, καὶ τὸ ὁποῖον μᾶς δεικνύει τὴν ὁδὸν πρὸς τὴν ἠθικὴν ἀνύψωσιν. Ἡ ὁδὸς δὲ αὕτη εἶνε καὶ ἡ μόνη ἡ ὁδηγοῦσα εἰς τὴν ἀληθῆ εὐτυχίαν.

«Ἐμπρός», 31 Ἰανουαρίου 1918

ΔΙΑΒΑΤΗΣ

Ι. ΚΑΝΑΚΑΚΗ

Ι. ΚΟΝΔΥΛΑΚΗΣ (προτομή)

Ο ΚΟΝΔΥΛΑΚΗΣ ΚΑΙ Η ΔΗΜΟΤΙΚΗ

Ἀγαπητὲ ΚΑΜΠΑΝΗ,

Μὲ πολλὴν ἐκπληξιν καὶ λύπην εἶδα εἰς τὴν ἐπιφυλλίδα σου τὴν γνώμην ποὺ ἐξέφρασε περὶ τῆς γλώσσης ὁ καθηγητὴς κ. Ν. Πολίτης.

Γνωρίζω ὅτι ὁ κ. Πολίτης δὲν ἐπεδοκίμαζε ποτὲ τὰς ἀκρότητας πολλῶν δημοτικιστῶν, παρασυρομένων ὑπὸ δῆθεν ἐπιστημονικῆς ἀντιλήψεως πέραν τῆς πραγματικότητος καὶ τῆς ἀληθείας. Ἀλλὰ δὲν ἐφантаζόμην ὅτι θὰ ἔφθανε ν' ἀρνηθῆ τὴν ἀληθινὴν γλώσσαν τοῦ ἔθνους χάριν τοῦ τραγελάφου τὸν ὁποῖον ὀνομάζομεν καθαρεύουσαν. Ἐξεπλάγην δὲ κυρίως, διότι γνωρίζω τὸν μεγάλον πατριωτισμὸν ἢ ἂν θέλῃς τὸν μεγάλον Ἑλληνικὸν ἐθνοσυνασμὸν τοῦ κ. Πολίτου. Διότι τὸ γλωσσικὸν ζήτημα δὲν τὸ βλέπω ἐγὼ τόσον ἀπὸ θεωρητικῆς καὶ αἰσθητικῆς ὅσον ἀπὸ πρακτικῆς καὶ αἰσθητικῆς ἀπόψεως. Καὶ πιστεύω ὅτι μὲ τὴν καθαρεύουσαν εἶναι ἀδύνατον τὸ νέον Ἑλληνικὸν ἔθνος νὰ δημιουργήσῃ τὸν ἴδιον πολιτισμὸν καὶ νὰ βαδίσῃ εἰς τὸν προορισμὸν του. Ἀδύνατον μὲ αὐτὴν νὰ διδαχθῆ τὸ ἔθνος καὶ νὰ διδάξῃ ἄλλους, ὁμοεθνεῖς μὲν ἄλλ' οἱ ὁποῖοι ἔνεκα τῶν ἱστορικῶν περιπετειῶν ἀπέβαλαν τὴν Ἑλληνικὴν γλώσσαν.

Ἡ καθαρεύουσα δὲν εἶναι γλώσσα, εἶναι τραγέφαλος, ὡς εἶπα. Ἐὰν εἶναι διάλεκτος, ὡς ἐτόλμησε νὰ ισχυρισθῆ ὁ κ. Σκιας, ἄς τῆς κάμουν μίαν γραμματικὴν, ἄς μᾶς δείξουν τὰ θροῖά της, ἄς μᾶς περιγράψουν τὸν ὀργανισμὸν της. Ἀλλ' αὐτὸ δὲν μποροῦν νὰ τὸ κάμουν διότι τὸ χάος δὲν περιγράφεται καὶ δὲν ἔχει τίποτε τὸ σταθερὸν καὶ κανονικόν. Ἀλλ' ὅτι ἐγένετο ἔως τώρα, θὰ γίνεταί πάντοτε. Θὰ μᾶς διδάσκουν τὴν ἀρχαίαν γραμματικὴν διὰ νὰ μανθάνωμεν τὴν νέαν γλώσσαν, τὴν διάλεκτον τοῦ κ. Σκιαῖ. Κι' ἔτσι οὔτε τὴν ἀρχαίαν, οὔτε τὴν νέαν θὰ μανθάνωμεν. Μόνον δὲ μὲ

πολὸν κόπον καὶ μακρὰς προσπάθειάς θὰ τὰ καταφέρωμεν νὰ γράφωμεν κουτσά - στραβά ἓνα μίγμα, διαφόρου συστάσεως καὶ ποιότητος ἀπὸ ἀρχαίους καὶ νέους τύπους, ἀπὸ πολλοὺς ἀρχαϊσμούς καὶ φραγκαττίκους νεολογισμούς.

Καὶ αὐτὰ ὀλίγοι, διότι οἱ περισσότεροι μόλις κατορθώνουν νὰ γράψουν μίαν ἐπιστολὴν καὶ αὐτὴν μὲ πολλοὺς δισταγμούς καὶ ἀμφιβολίας καὶ διὰ τὴν ὀρθογραφίαν καὶ διὰ τὴν σύνταξιν καὶ διὰ τὴν κυριολεξίαν.

Μὲ ἄλλους λόγους ἔχομεν τρεῖς γλώσσας καὶ δὲν ἔχομεν καμμίαν. Ἀλλὰ τρεῖς μόνον ἔχομεν, ἀφοῦ καθένας μᾶς ἔχει μίαν δικήν του γραφομένην γλώσσαν πρὸς χρῆσιν του; Ἐὰν δὲν ἐκάμαμεν ἐμεῖς ὅσοι κατορθώσαμε νὰ γράφωμεν κάπως ὁμαλὰ καὶ κάπως ὁμοίμορφα. Ἀλλ' ἂν ὑπάρχουν οἱ ἐθνοσυνασμένοι μὲ αὐτὸ τὸ χάος καὶ αὐτὸ τὸ ψεῦδος, ἄς ἐξακολουθοῦν νὰ γράφουν τὰς ἐφημερίδας καὶ τὰ ἐπιστημονικὰ καὶ τὰ ἐμπορικὰ βιβλία εἰς τὴν καθαρεύουσαν. Ἄς ἀφίσουν ὅμως τὸ ἔθνος νὰ εὔρῃ τὴν ἀληθινὴν του γλώσσαν, νὰ τὴν καλλιέργησῃ καὶ νὰ τὴν κάμῃ γραπτὸν ὄργανον τῆς ἐνότητος καὶ τῆς προόδου του. Ἀλλ' ἡ ἀρχὴ ἔγινε μὲ τὴν εἰσαγωγὴν τῆς νεοελληνικῆς εἰς τὴν δημοτικὴν ἐκπαίδευσιν καὶ οὐδεὶς θὰ δυνῆθῃ πλέον νὰ ἐμποδίσῃ τὴν ἐπικράτησιν τῆς ἀληθείας.

Ὁ κίνδυνος δὲν εἶναι πλέον ἀπὸ τοὺς παλιούς, ὅσον ἀπὸ τοὺς νέους καλαμαράδες. Οἱ παλαιοὶ ὄλο καὶ ἀραιώνονται καὶ περνοῦν. Οἱ νέοι ὅμως ὅσον ἀυξάνουν κατ' ἀριθμὸν, ἐλαττώνονται κατὰ τὴν εὐθυκρισίαν καὶ τὴν φιλοκαλίαν.

Ἀμαθεῖς μὲ οἴησιν οἱ περισσότεροι, ἐπιχειροῦν νὰ ἐφαρμόσουν τὰς φαντασιοπληξίας των εἰς μίαν γλώσσαν ἄπλαστον ἀκόμη. Καὶ ἐπιχειροῦντες νὰ τὴν πλουτίσουν καὶ ὅπου δὲν εἶναι ἀνάγκη, τὴν παραγεμίζουν μὲ δυσ-

ειδῆ καὶ κωμικὰ τέρατα, μὲ τὰ ὁποῖα δίδουν ὅπλα εἰς τοὺς ἀνιδεοὺς ἢ κακοπίστους πολεμίους τῆς ἀληθείας. Ἐνῶ δὲ καταγιγόμεθα ν' ἀπαλλαγῶμεν ἀπὸ τὴν ἀρχαιομανῆ σχολαστικότητα αὐτοὶ μᾶς δημιουργοῦν νέαν σχολαστικότητα, μὲ τοὺς στενοὺς καὶ ἀποκλειστικούς τῶν κανόνων καὶ μὲ τὰς φθορολογικὰς διαστροφάς. Καὶ ἐνῶ ἔχομεν τόσοις ἰδικούς μας σχολαστικούς, προστίθενται καὶ ξένοι καὶ οἰκτιροῦν εἰς βῆρος τῆς νεοελληνικῆς γλώσσης (Ρωμαϊκῆς κατ' αὐτοὺς) τὴν ἄγνοϊαν καὶ τὴν ἀπειροκαλίαν τῶν.

Ἐπιθετῶν ὅτι δὲν εἶναι ξένη πρὸς τὴν δῆλωσιν τοῦ κ. Πολίτου ἡ ἀηδία τὴν ὁποίαν ἐμπνέουν αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι. Ἄλλ' αὐτὸ τὸ αἶσθημα καὶ μόνον δὲν δικαιολογεῖ ἕνα σφόν ὡς ὁ κ. Πολίτης, ὁ ὁποῖος ὑπὲρ πάντα ἄλλον ἐμελέτησε τὸν βίον καὶ τὴν ψυχὴν τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων, νὰ δώσῃ τὸ κῶρος του πρὸς τὸ μέρος τῶν ὑποστηριζόντων τὸ γλωσσικὸν ψεῦδος. Ἐὰν ἡ νέα μας γλῶσσα ἐπεσε σὲ κακὰ χέρια, δὲν φταίει ἡ γλῶσσα· καὶ ὅπως ἔγραφα ἐδῶ πρότινον ἡμερῶν, ἐὰν ὑπάρχοιεν ψεῖσαι εἰς τὸν κόσμον, δὲν εἶναι δίκαιον νὰ κατακριθῇ διὰ τοῦτο ἡ ἀλήθεια.

Θάχεις διαβάσει βέβαια τὴν Ἑλληνικὴν μετάφρασιν τῶν «Μυστηρίων» τοῦ Κροῦτ Χάμσον. Κατὰ τὴν ἐντύπωσίν μου αὐτὴ ἡ ἐργασία, (ἐργασία νομίζω ἐνός κοριτσιοῦ

ποῦ πέθανε), εἶναι ἡ πιὸ ἐπιτυχημένη νεοελληνικὴ πεζογραφία. Καὶ ἐγὼ ποῦ ἔχω τὰς προκαταλήψεις μου ἀπὸ τὴν καθαρεύουσαν, δὲν συνήντησα τίποτε εἰς τὴν δημοτικὴν γλῶσσαν αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, εἰς τὸ ὁποῖον νὰ σκοντάπητῃ τὸ αἶσθημά μου. Δὲν τὸ παίρνουν καὶ ὅσοι λέγουν ὅτι ἡ δημοτικὴ δὲν εἶναι ἀρκετὴ διὰ τοὺς εὐρεῖς τῶν πνευματικῶν ὁρίζοντων, διὰ νὰ δοῦν πόσον τέλεια ἀποδίδει τὴν διήγησιν ἐνός ξένου μυθιστοριογράφου, ὁ ὁποῖος εἶναι νομίζω ὀλίγον ἀνώτερος ἀπὸ τὸν συγγραφέα τῆς «Κασσιανῆς» καὶ τοὺς ἄλλους Ἑλληνας ἀναγνωσματογράφους. Κατὰ τὴν κρίσιν μου αὐτὴν ἡ μετάφρασις ἔδωκε τὴν ὀριστικὴν πρακτικὴν λύσιν εἰς τὸ γλωσσικὸν ζήτημα καὶ θὰ λάβῃ θέσιν κλασσικοῦ ὑποδείγματος εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς νεοελληνικῆς πεζογραφίας.

Ἄλλ' ἀπὸ ἐπιστολὴν ποῦ ἤρχισα νὰ γράψω, ἐτελείωσα εἰς διατριβὴν, τὴν ὁποίαν ἀμφιβάλλω ἐὰν θὰ ἔχῃς τὴν ὑπομονὴν νὰ διαβάσῃς μέχρι τέλους. Ἄλλ' ἔχε ὑπ' ὄψιν ὅτι εἶμαι καὶ ὀλίγον σὰν τὸ ἄλογο ποῦ ἔχει μείνῃ πολὺν καιρὸν κλεισμένον. Παληάλογο μὲν, ἀλλὰ κρατημένον ἀπὸ τὰς συνηθείας του καὶ τὴν ἀνάγκην τῆς κινήσεως.

Σὲ ἀσπάζομαι

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΝΔΥΛΑΚΗΣ

«Νέα Ἐφημερίς» I. Δ. Μουρέλλου

Ἀπριλίου 1919. Ἡράκλειον.

Στοὺς πρόποδες τοῦ Λυκαβηττοῦ : Τὸ σπίτι ποῦ κάθησε εἰκοσπέντε χρόνια ὁ Κονδυλάκης.

ΤΟ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟ ΓΡΑΜΜΑ

Ἡράκλειον, 22 Μαΐου 1920

Φίλτατε Μιλτιάδη,

Κατὰ τὰς ὀλίγας ἡμέρας πού ἔκαμα σιάς Ἀθήνας, ἐπέιστηκα ὅτι δὲν μποροῦσα νὰ μείνω αὐτοῦ τοῦλάχιστον γιὰ τὸ καλοκαίρι.

Ἄλλωστε καὶ ἐκ τῶν προτέρων τὸ καταλάβαινα καὶ ἐρχόμενον μὲ τὴν πλήρη σχεδὸν βεβαιότητα ὅτι δὲν θὰ ἔμεινα στὴν Ἀθήνα.

Διὰ νὰ μείνω αὐτοῦ εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπανέλθω εἰς τὴν καθημερινὴν δημοσιογραφίαν, ἀλλ' αὐτὸ μοῦ εἶναι πλέον ἀδύνατον.

Ποῦ δὲ ἄλλοῦ νὰ ἀποσυρθῶ παρὰ ἐδῶ, νὰ ἀποθάνω στὸ χωριὸ πού γεννήθηκα;

Ἐδρῶσιμοι φαίνεται εἰς τὴν κατάστασιν τῶν ἀρρώστων ζώων πού ἀποσύρονται σὲ μιά τρύπα διὰ νὰ ἀποθάνουν χωρὶς νὰ ἐνοχληθοῦν καὶ χωρὶς νὰ ἐνοχληθοῦν. Ὡς τελευταίαν ἐπιθυμίαν, ὅπως σοῦπα, εἶχα νὰ δῶ τὴν Κύπρον καὶ νὰ γράφω περὶ Κύπρον ἀλλὰ δὲν τὸ κατώρθωσα.

Ἐλπίζω ὅμως ἀκόμα σὲ σένα καὶ σὲ κείνο πού μοῦ εἶπε σχετικῶς ὁ κ. Δαμβέργης.

Ὅσον διὰ τὴν λαογραφικὴν μου συλλογὴν, ἀφῆκα εἰς τὸν κ. Ξανθουδίδην τὴν ἄδειαν νὰ τὴν στείλει εἰς τὴν ἐπιτροπὴν τοῦ ἱστορικοῦ λεξικοῦ ὑπὸ τὸν ὄρον νὰ ἐπιστραφοῦν τὰ χειρόγραφα μου καὶ διαφυλαχθοῦν εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τοῦ ἐδῶ Μουσείου.

Ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν παραιτήθηκα

Διὸς σου

ΙΩΑΝ. ΚΟΝΔΥΛΑΚΗΣ

Τὸ γράμμα αὐτὸ τοῦ ἀειμνήστου φίλου μου, τὸ ἔλαβα λίγο πρὶν πεθάνῃ.

Ἐνας ἀνεψιὸς του πού ἦρθε στὴν Ἀθήνα, ἀξιωματικὸς, νομίζω, μ' ἐζήτησε καὶ μὲ εἶδε.

— Τὸ γράμμα πού σὰς ἔστειλε ὁ μακαρίτης

θεῖός μου, μοῦ εἶπε, εἶναι τὸ τελευταῖο του αὐτόγραφο. Τὸ πήγα ἐγὼ στὸ Ταχυδρομεῖο καὶ ὅταν γύρισα τὸν βρήκα ἡμίπληκτο στὸ κρεβάτι.

Καὶ εἶναι πραγματικῶς τὸ γράμμα αὐτὸ ἢ θλιθερὴ διαθήκη του. Τὸ προαίσθημα τοῦ θανάτου τὸ διαπνέει ὁλόκληρο. Ἄλλωστε καὶ τὸ ταξεῖδι του αὐτό, γιὰ τὸ ὁποῖο μιλά στὸ γράμμα του, ἐδιάβασα ἀπάνω του πὼς ὁ θάνατος εἶχε ὑπογράψει στὸ καταπονεμένο του πρόσωπο τὴν καταδικὴ τοῦ μεγάλου αὐτοῦ στυλίστα.

Καὶ τὸ ἤξερε καὶ δὲν ἀμφέβαλε γι' αὐτὸ ὁ Κονδυλάκης.

Λίγες ἡμέρες πρὶν φύγει γιὰ τὸ ἀνεπίστρεπτο ἐκεῖνο ταξεῖδι, ἕνα ἀπόγευμα ἀνεβαίναμε πρὸς τὸ Ζάππειο τὴν ὁδὸ Φιλελλήνων. Εἶχεν ἔλθῃ γιὰ λίγο τότε ἐδῶ ἀπὸ τὴν Κρήτη.

Ἦτανε πολὺ κουρασμένος καὶ παρὰ τὴν ἐπιμονὴν μου νὰ τὸν παρασύρω σ' εὐθυμολογία ἤτανε τρομερὰ δύσθυμος καὶ ἀπασιόδοξος. Σχεδὸν δὲ μιλοῦσε αὐτὸς ὁ τόσο χαριέστατα ἄλλως.

Ἐμπαίναμε στὸν κήπο ὅταν γύρισα νὰ τὸν δῶ, περιμένοντας ἀπάντησίν του σὲ κάποια ἐπιμονὴ ἐρώτησίν μου. Ἐκλαιγε κ' ἐσκοῦπιζε μὲ τὰ χέρια του, τὰ τρεμουλιασμένα καὶ χλωμά καὶ ἀδύνατα, τὰ θολὰ μάτια του.

Γιαννάκη, τοῦ εἶπα, δὲν ντρέπεσαι;

Ἄκουσε, Μιλτιάδη, μοῦ ἀπάντησε, μεθαῦριο φεύγω καὶ ἴσως εἶναι ἡ τελευταία φορὰ πού σὲ βλέπω. Θὰ πεθάνω.

Ἐκράτησε τοὺς λυγμούς του καὶ ἔσκυψε καὶ ἔκοψε ἕνα φυλλαράκι ἀπὸ πρασινάδα, ἐκεῖ μπροστά μας, τὸ ἔτριψε μὲ τὰ δάχτυλά του, τὸ μύριστηκε καὶ τὸ πέταξε.

Ἐδοκίμασα νὰ γελάσω πρὸς ἐνθάρρυσίν του, ἐπιθύρισα κάποια ἀστείότητα ἀλλὰ ἡ φωνή μου πνιγότανε. Τὸν ἀφίσα τότε καὶ μοῦ μίλησε ἐμπιστευτικὰ καὶ ἐπίσημα.

Μιά φιλὴ βροχὴ αἰφνίδια μὰς ἐράντισε μελαγχολικά. Τὸ τοπίο ἐσκυθρόπασε καὶ ὁ θρούς τῶν φύλλων ἔκαμε νὰ λαμπρίζουν μέσα στὸ ἡμίφως τῆς σκοτεινῆς ἐκείνης στιγμῆς οἱ στάλες τῆς βροχῆς.

Δὲν θὰ ξεχάσω ποτὲ τὴ δοκιμαστικὴ μου στάθηκε ἐκείνη ἡ ὥρα...

Μοῦ ἔλεγε ἀπάνω κάτου ὅσα μοῦ ἔγραψε κατόπι στὸ γράμμα πού παραθέτω.

Ἄλλὰ μὲ τί τρόπο καὶ τί ἀγωνία ἀκόμα! Ἐκατάπινε δύσκολα, σὰν ἕνας κόμπος νὰ τοῦ ἔσφιγγε τὸ λάρυγγα, πράγμα καὶ πού συνέβαι-

νε. Ἐίχε πολὺ καιρὸ ποῦ ὑπόφερνε ἔτσι.

Τὸν ἄκουσα μὲ προσοχὴ καὶ νευρικότητα. Δὲν τὸν δικάωκα καθόλου. Οὔτε καὶ θυμάμαι καλά τί ἀπάντησα σὲ ὅσα μοῦ ἔλεγε.

Ἐίχα χάσει τὴν ψυχραιμία μου.

Ὅταν χωρίσαμε μοῦ εἶπε πὼς θὰ βλεπόμαστε ἄλλη μιὰ φορὰ τὴν ἐπαύριον. Δὲν ξαναδωθήκαμε ὁμως ποτὲ πλέον. Στὸ γραφεῖο μου τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς, ὅπου φαίνεται μὲ ζήτησε, ὄρθκα ἕνα του σημειώμα ἐλαχιστόλογο.

«Ἄγαπητὲ Μιλτιάδη, ἔφυγα».

Κ ο ν δ υ λ ά κ η ς

Ἐκύτταξα ἐπὶ ὦρα αὐτὲς τὶς τέσσερες λέξεις καὶ δὲν ξέρω πὼς ἐσχημάτισα τὴν ἰδέα πὼς δὲν μ' ἀποχαιρετοῦσε μὲ ὄση δυσθυμία εἶχε τὴν ἡμέρα τοῦ θλιβεροῦ περιπάτου. Ἐκεῖνο τὸ ἔφυγα μολονόπου μὲ μπαλασάρισε κάμπτοσο στὸ τέλος μ' ἀνέβασε, καὶ ἡ πεποίθησή μου ἐσχηματίσθηκε πὼς ἔφυγε τουλάχιστον ἡσυχασμένος. Νὰ ἀπατήθηκα; Δὲν εἶμαι ἄλλωστε καὶ γραφολόγος καθόλου. Ἐπειτα τί σημασίαν ἔχουν ὅλα αὐτά...

Μ. ΜΑΛΑΚΑΣΗΣ

Ο ΚΟΝΔΥΛΑΚΗΣ ΑΠΕΘΑΝΕ

Χθὲς περὶ τὴν 4ην πρωϊνὴν ὥραν ἀπέθανεν ἐν τῷ Παναεῖῳ Νοσοκομείῳ ὅπου ἐνοσηλεύετο ὁ διαπρεπὴς συγγραφεὺς καὶ λογογράφος Ἰωάν. Κονδυλάκης (Διαδάτης). Ὁ μεταστάς, προσδληθὴς πρὸ μηνῶν ὑπὸ ἡμιπληγίας διειτηρήθη ἐν τῇ ζωῇ ἐπὶ τινα καιρὸν διὰ τῶν περιποιήσεων τῶν ἰατρῶν τοῦ νοσοκομείου καὶ τῶν συγγενῶν αὐτοῦ. Χθὲς ὁμως ἠπέκυψεν εἰς τὸ μοιραῖον.

Ἡ Νομαρχία Ἡρακλείου ἐτηλεγράφησε πρὸς τὴν Γεν. Διοίκησιν Κρήτης, πρὸς τὸ προσδρεῖον τῆς Βουλῆς καὶ τὸ ὑπουργεῖον τῶν ἐσωτερικῶν καὶ ἀνήγγειλε τὸν θάνατόν του.

Ἡ Γεν. Διοίκησις διέταξε τηλεγραφικῶς τὴν ταφὴν τοῦ δημοσίου δαπάνῃ, λόγῳ τῶν μεγάλων ὑπηρεσιῶν τὰς ὁποίας προσέφερον εἰς τὰ Ἑλληνικὰ γράμματα.

Πρὸς τοὺς ἐνταῦθα συγγενεῖς τοῦ ἐτηλεγραφηθη παρὰ τῆς ἐφημερίδος «Ἐμπρός», ὅπως ὁ μακαρίτης Κονδυλάκης, ὅστις ὑπῆρξεν ἐπὶ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν χρονογράφος καὶ συντάκτης αὐτῆς, ταφῇ δαπάναις τῆς ἐφημερίδος.

Ἄλλὰ ἐν τῷ μεταξύ ἦλθεν ἡ διαταγὴ τῆς Γεν. Διοικήσεως περὶ ταφῆς τοῦ δημοσίου δαπάνῃ.

Ἡ ΚΗΔΕΙΑ ΤΟΥ ΚΟΝΔΥΛΑΚΗ

Μεγαλοπρεπὴς καὶ ἐπιβάλλουσα ἐγένετο χθὲς ἡ κηδεὶα τοῦ ἀποθανόντος διαπρεποῦς λογογράφου Ἰωάν. Κονδυλάκη. Τὴν ἐκφορὰν τοῦ γενομένου ἐκ τοῦ Παναεῖου Νοσοκομείου παρηκολούθησαν αἱ ἀρχαὶ τῆς πόλεως, ἦτοι ὁ δήμαρχος κ. Βογιατζάκης, ὁ νομαρχὸν κ. Μπασιᾶς, ὁ φρούραρχος κ. Μαλαγαρδῆς μετὰ τῶν ἀξιωματικῶν τῆς φρουρᾶς, ὁλος ὁ κόσμος τῶν γραμμάτων καὶ τῶν ἐπιστημῶν καὶ μεγάλη ἐκλεκτὴ μερὶς τῆς κοινωνίας μας.

Ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία ἐψάλλη ἐν τῷ Μητροπολιτικῷ Ναφ̄ χοροστατοῦντος τοῦ πανοσιολογι-

τάτου ἀρχιερατικοῦ ἐπιτρόπου Ε. Φανουράκη μεθ' ἄπαντος τοῦ κλήρου. Τὰς τιμὰς ἀπέδωσεν τμηματικῶς ἐκ τοῦ ἐνταῦθα ἐμπέδου, ἡ δὲ μουσικὴ τοῦ «Ἀπόλλωνος» ἐπαιάνιζε πενθίμως κατὰ τὴν ἐκφορὰν. Ἐπὶ τῆς σοφοῦ κατετέθησαν 14 στέφανοι ἐξ ὧν τῆς Γενικῆς Διοικήσεως Κρήτης, τοῦ Δήμου Ἡρακλείου, τοῦ Δήμου Χανίων, τῆς Ἀθηναϊκῆς ἐφημερίδος «Ἐμπρός», τῆς γενετείρας τοῦ μεταστάτος κωμοπόλεως Βιάννου, τῆς «Νέας Ἐφημερίδος», τοῦ Φιλολογικοῦ Ὁμίλου Ἡρακλείου, τῶν καθηγητῶν, τῶν δημοσιογράφων Χανίων, τῶν ἐν Ἡρακλείῳ Χανιωτῶν, τοῦ κ. Γ. Καφφετζάκη κλπ.

«Νέα Ἐφημερίς» Γ. Δ. Μουρέλλου.—Ἡράκλειον, 26 Ἰουλίου 1920.

Η ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΤΟΥ ΚΟΝΔΥΛΑΚΗ

Προσέρχομαι τῇ στερνῇ στιγμῇ στὸν «ἔρανο», ποῦ ὀργάνωσε ἡ «Νέα Ἑστία», τιμώντας τὴ μνήμη τοῦ Κονδυλάκη. Ἄν εἶταν μενετοὶ οἱ καιροί, θὰ μπορούσα ν' ἀφιερῶσω ἐκτενέστερο μελέτημα, σ' ἓνα πρόσωπο κ' ἓνα ἔργο, ποῦ πολὺ πρέπει νὰ λογαριάζονται στὰ νέα μας γράμματα. Ἀλλὰ δὲν εἶναι. Ἔτσι, εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ περιορισθῶ σὲ μερικές σημειώσεις, σὲ ἀπλά ἀγγίγματα στὸ φλοιὸ τοῦ στερροῦ καρποῦ, ποῦ βρίσκεται ἀνάμεσα στὰ χέρια μου.

Ἀνατρέχω στὰ πρώτα μου χρόνια, τὰ χρόνια τοῦ σχολείου, ὄχι ἀκόμη τοῦ πανεπιστημίου, τότε ποῦ τὸ «Ἐμπρός» εἶταν ἡ σοβαρῶτερη ἀνάμεσα στὶς ἐφημερίδες, μὲ τὸ κύριο ἄρθρο τοῦ Καλαποθάκη, μὲ τὰ δύο κριτικά καὶ πληροφοριακὰ σημειώματα κάθε βδομάδα τοῦ κρυπτόνυμου πίσω ἀπὸ ἓνα W Παλαμά, μὲ τὸ καθημερινὸ χρονογράφημα τοῦ Κονδυλάκη. Ὁ Κονδυλάκης εἶταν ὁ «Διαβάτης». Λιτός, ἐπιγραμματικός, στοχαστικός, μὲ μιὰ εἰρωνιστικὴ διάθεση, ποῦ προκάλυψε ὄχι τὴν ἐπιπόλαιη θυμηδία, ἀλλὰ τὴ βαθύτερη πνευματικὴ ἐγρήγορη, κεντρίζοντας, ἀντιστρέφοντας τὸ νόημα, ἀποκαλύπτοντας τὴν ἀσθενικὴ πλευρά, σπηλιτεύοντας, παρουσιάζοντας, τέλος, τὰ περιστατικά, τὰ πρόσωπα καὶ τὰ πράγματα στὴν ἀληθινὴ σύστασί τους. Ἐγραφε, φυσικά, στὴν καθαρεύουσα. Ἡ καθαρεύουσα ὑπῆρξε, κατὰ κανόνα, ἡ γλώσσα του. Μόνο στὸ στερνὸ του ἀφήγημα, τὴν «Πρῶτη ἀγάπη», ἐπιχειρεῖ μιὰ γενναία κατάκτηση τῆς δημοτικῆς. Ἀλλὰ ὁ διάλογός του εἶναι συνηθέστατα ζωντανός. Εἶναι παρμένος ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ λαοῦ. Μεγάλο παράδειγμα τὸ σημαντικότερό του ἀφήγημα, ὁ «Πατούχας», ὅπου ὁ Κονδυλάκης, μπορεῖ καὶ μὲ κάποια νοσταλγία τῆς γενέθλιας γῆς, διασώζει τὸ κρητικὸ ἰδίωμα μὲ παραστατικότητα καὶ πιστότητα ἀληθινὰ ἀξιωματημένους.

Ἐπιστρέφω στὸ «Διαβάτη» τοῦ «Ἐμπρός» καὶ ὄχι, φυσικά, τῆς πρώτης ἐποχῆς, τοῦ λυκόφωτος. Λίγο πρὶν ὁ Κονδυλάκης προαισθανθεὶ τὸ τέλος του καὶ ἀποφασίσει νὰ ἐγκαταλείψει τὴν ἀθηναϊκὴ δημοσιογραφία, γιὰ νὰ ζήσει τοὺς στερνοὺς του καιροὺς σιμὰ στοὺς ἀνθρώπους του, στὸ χῶμα καὶ στὸ νερὸ τῆς Κρήτης. Πολλοὶ εἶταν ἐκεῖνοι, ποῦ ἐδιάβαζαν τὸ «Ἐμπρός», γιὰτὶ δὲ μπορούσαν νὰ ὑπάρξουν χωρὶς τὸ σύντομο καθημερινὸ χρονογράφημα τοῦ Κονδυλά-

κη. Καὶ ὄχι μονάχα γιὰ νὰ χαροῦν τὸ δξύτατο πνεῦμα του, ποῦ σπιθοβολοῦσε μὲ ἀστείρευτὴ ζωντάνια. Ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ γευθοῦν τὸν τίμιο, ὑπεύθυνο, οὐσιαστικὸ λόγο, ποῦ εἶταν ὁ λόγος του. Ὁ Κονδυλάκης ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος στὸν τόπο μας, ποῦ ἔφερε τὸ χρονογράφημα στὰ σωστά του μέτρα. Αὐτὸ δὲν τὸ εἶχαν κατορθώσει οἱ προγενέστεροί του, ποῦ ἀκτοπλοοῦσαν ἀνάμεσα στὴν ἐπιφυλλίδα, τὴ διατριβή, τὴν περιγραφή, τὴν εὐθυμολογία καὶ τὸ ἀσφυκτικὰ φορτισμένο ὑπόμημα στὰ θέματα καὶ τὰ περιστατικά τῆς καθημερινῆς καὶ τῆς ἄλλης ζωῆς. Ἐνωῶ τὸν Κωνσταντῖνο Πώπ, τὸν Εἰρηναῖο Ἀσώπιο, τὸν Ἄγγελο Βλάχο, τὸν Ἐμμανουὴλ Ροῖδη, τοὺς ἄλλους. Ὁ Κονδυλάκης ἔκαμε τὸ χρονογράφημα «εἶδος». Τὸ ἀπέσπασε ἀπὸ τὴ δημοσιογραφία, γιὰ νὰ τὸ προσαρτήσει στὴν τέχνη τοῦ λόγου. Καθὼς εἶταν πλασμένος ὀλιγολόγος καὶ ὀλιγαρκῆς, ἀποτύπωσε καὶ στὸ χρονογράφημα τὴ σφραγίδα τῆς ἰδιοσυγκρασίας του. Συντομία, στέρεη φράση, ἀποφυγὴ τοῦ περιττοῦ, σαφῆνεια, ἀκρίβεια, ἀναζητήση τοῦ ὑπεδάφους. Ὅπως ὁ Ζαχαρίας Παπαντωνίου, ἔτσι καὶ ὁ Κονδυλάκης, εἶταν προικισμένος μὲ ἀκραία συνείδηση εὐθύνης. Δὲν ἀγαποῦσε τὴν προχειρότητα. Δὲν ἔγραφε, γιὰ νὰ γράφει, καθὼς τόσο ἄλλοι, καὶ στὸν καιρὸ του καὶ σήμερα. Ἐγραφε, γιὰτὶ πάντα εἶχε κάτι νὰ πεῖ. Ἡ ἀτημελησία τοῦ ὕφους τοῦ εἶταν ἀκατανόητη. Ἐδινε, καθὼς θὰ ἔλεγε ὁ Καβάφης, ὅλη τὴ δυνάμη του στὸ ἔργο του, στὴν κάθε σελίδα του. Εἶταν φανερό, πῶς ἐθαύμαζε τοὺς κλασσικούς, τὴ φράση τὴ σκαλισμένη στὴν πέτρα. Εἶναι ὁ μεταφραστὴς τοῦ Λουκιανοῦ στὰ νέα ἑλληνικά. Τὸν τύπωσε ὁ Φέξης στὴ σειρά τῶν «Ἀρχαίων συγγραφέων» του. Μετάφραση στὴν καθαρεύουσα. Ἀλλὰ τὴν καθαρεύουσα τοῦ Κονδυλάκη. Ἀνάμεσα στὸ Λουκιανὸ καὶ πρῶτο χρονογράφο τοῦ «Ἐμπρός», παρὰ τὴ διαφορά τῶν ἐποχῶν, ἀκόμη καὶ τῶν προθέσεων, ὑπάρχουν ἀξιωματημένους ἐκλεκτικὲς συγγένειες. Ἡ αἴσθησή τοῦ κωμικοῦ, κατὰ πρῶτο καὶ κύριο λόγο. Αὐτὴ ἡ πηγαία δύναμη τοῦ σατιρικοῦ οἴστρου. Ἡ αἴσθησις ἔπειτα τῆς ἀποκαλυπτικῆς λεπτομέρειας. Ἡ ἀφθονία καὶ ἡ εὐστροφία τῶν ἐμπνεύσεων. Ἡ πλαστικὴ καταξίωσις τοῦ λεκτικοῦ καὶ τοῦ φραστικοῦ ὀργάνου, μολοντί ὁ εὐγλωττος Λουκιανὸς δὲν ἀποφεύγει τὴν περισσολογία, τὶς ρητορικὲς ἐπισωρεύσεις, θὰ ἔλεγα, ἐνῶ ὁ «ἐν-

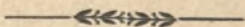
δοστροφής» Κονδυλάκης μισεῖ τὴν ἀμετροπέεια καὶ θέλει νὰ μένει παντοῦ καὶ πάντοτε ἀρήτορευτος. Εἶταν μιὰ θερμὴ φύση, ἐμπαθὴς ἐραστὴς τῆς γενέθλιας γῆς καὶ τῆς ἱστορίας της, στὴν πρώτη σειρὰ τῶν κρητικῶν ἀγώνων. Καὶ ἀνθρώπος κατὰ βῆθος ἀγαθός, συμπονετικός καὶ καλότροπος. Ἄλλὰ πολλὰ καὶ μέσα του κ' ἐξω του τὸν ἀποκαρδίωσαν. Ἔτσι ἐγίνε ὀλόκληρος μιὰ πεισματικὴ καὶ ἀέναυ διαμαρτυρία. Ἔζησε μόνος, χωρὶς ἀνθρώπους δικούς του, σὲ μιὰ κάμαρη τῆς Ἀθήνας, ἐκεῖ σιμὰ στὴ Δεξαμενὴ, μὲ συντροφίης χωρὶς βαθύτερη σύνδεση στὸ ἱστορικὸ καφενεῖο τοῦ Ζαχαράτου, ποῦ σὲ λίγο θ' ἀλλάξει μορφή ἢ καὶ θὰ πάψει πιά νὰ ὑπάρχει, χωρὶς φίλους, ξένος πρὸς τὴν ὀλόγουρά του ματαιοδοξία καὶ ματαιολογία, ἐχθρὸς τοῦ πατάγου, πολέμιος τῆς κραυγῆς, πικρότατος σχετλιαστής, ὀξυδερκὴς παρατηρητὴς, εὐερέθιστος, ἀποφασισμένος νὰ μένει παράμερα, χωρὶς μὲ τοῦτο καὶ ν' ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸ ρυθμὸ τῆς ζωῆς — αὐτῆς τῆς ζωῆς, ποῦ ἀποτελοῦσε, ἀλλωστε, καὶ τὸ κύριο θέμα τῆς καθημερινῆς πνευματικῆς του παραγωγῆς. Εἶταν, βέβαια, ἕνας ἀντισχολαστικός σὲ καιροὺς θριάμβου τοῦ παγεροῦ σχολαστικισμοῦ. Μιὰ φλόγα ἔκαιε μέσα του. Ἄλλὰ τὴν ἀποσκέπαζε μὲ προσοχή, γιατί του προκαλοῦσαν δέος οἱ ἀντίμαχοι ἀνεμοὶ. Φίλος τῆς ἱστορίας, θὰ μπορούσε, καθὼς καὶ τὸ δοκίμασε, ἀλλωστε, νὰ εὐδοκιμήσει στὴν περιοχὴ τῆς ἱστοριογραφίας ἢ νὰ γίνε ἱστοριοδίφης. Ἐγραψε κ' ἕνα ἱστορικὸ μυθιστόρημα, «Τὸ 62», ὅπου ἀφηγεῖται ὅσα προετοίμασαν τὴν ἐξώση τῆς πρώτης βασιλείας καὶ τὰ λοιπὰ κατέκαστα. Πρόκειται γιὰ ἕνα ἀγουρο ἔργο. Ποῦ μαρτυρεῖ, ὡστόσο, γνώση τοῦ θέματος καὶ τὴν ἱκανότητά του νὰ διαγράφεῖ κάποια πρόσωπα, ν' ἀπεικονίζει καταστάσεις, νὰ διασώζει τὴν ἀτμόσφαιρα, τὸ ἦθος μιᾶς ἐποχῆς. Ὁ «Πατούχας» εἶναι τὸ κατόρθμά του, ἕνα ἀπὸ τὰ σημαντικὰ κείμενα τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Τὸν διακατέχει ὀλόκληρο ἢ νοσταλγία, ὁ πόνος τῆς Κρήτης, ἡ στοργὴ πρὸς τοὺς ἀπλοὺς καὶ φυσικούς της ἀνθρώπους. Εἶναι μιὰ ἠθογραφία, γραμμένη σὲ καιροὺς, ποῦ ἐγνώρισαν τὸ θρίαμβο τοῦ εἶδους — ἀλλὰ μὲ πόσες προεκτάσεις πρὸς τὴν ἐταστικότερη σπουδὴ τῶν ψυχῶν! Ὁ διουσιασμός τοῦ «Πατούχας» εἶναι μιὰ δήλωση καταγωγῆς. Ἐχει τὶς ρίζες του στὴν κρητικὴ ἀρχαιότητα, στὴ μητρικὴ θεότητα, ποῦ κυβερνοῦσε τὸ μεγάλο νησί. Ὁ Κονδυλάκης ἀντικρίζει τὰ πρόσωπά του καθὼς θ' ἀντίκριζε φυσικὲς δυνάμεις. Κι ἀληθινά: ὅλα μὲς στὸν «Πατούχας» εἶναι φύση, ἐξω ἀπὸ τὴν καθαρεύουσα τῶν ἀφηγηματικῶν τμημάτων ἢ, σωστότε-

ρα, στὸ πείσμα τῆς καθαρεύουσας! Ὁ «Πατούχας» εἶναι ὁ πρόγονος τοῦ κρητικοῦ ἔπους τοῦ Καζαντζάκη. Ὅπως στὸν Καζαντζάκη, ἔτσι κ' ἐδῶ, ὑπάρχει τὸ μέγεθος. Οἱ ἀνθρώποι εἶναι κομμένοι ἀπὸ τὴν πέτρα τοῦ γυμνοῦ βουνοῦ ἢ ἀπὸ τὸν κορμὸ τοῦ πανάρχαιου δέντρου. Αἰχμάλωτοι τοῦ ἐνοστικτοῦ. Δὲν ἔχουν ἀρρωστήσει ἀπὸ πολὺ στοχασμό. Τὸ βιβλίο ὄλο λάμπει φρεσκολουσμένο ἀπὸ νιάτα, δύναμη, ὁμορφιά καὶ καθάρια, ἀσυνέφιαστο νοῦ.

Οἱ Κρητικοί, ὅπου κι ἂν βρεθοῦν, φέρνουν μαζί τους καὶ τὴν Κρήτὴ ὀλόκληρη. Δὲ μποροῦν νὰ ὑπάρξουν, ἂν δὲν τὸ συλλογιόυνται ἑκατὸ φορὲς τὴ μέρα κι ἄλλες ἑκατὸ τὴ νύχτα, πὼς γεννήθηκαν καὶ θὰ πεθάνουν Κρητικοί. Ἔτσι κι ὁ Κονδυλάκης. Τὸ σχῆμα τῆς ζωῆς του στὴν Ἀθήνα εἶναι ἀπλό: τὸ χρονογράφημα τοῦ «Ἐμπρός», τὰ χαρτιά, οἱ περιστατικὲς συναναστροφές, ἡ μοναξιά τῆς ἀσκητικῆς κατοικίας. Ἄλλ' ὅταν ἀποφασίζει νὰ γράφει κάτι ἐκτενέστερο, ἀνατρέχει στὴν Κρήτη, τὴν πρώτη καὶ τὴν ἀστερευτὴ πηγὴ. Γράφει τὸν «Πατούχας». Γράφει καὶ τὸ «Ὅταν ἦμουν δάσκαλος», αὐτὸ τὸ ἐξαιρετο ἐπίσης κείμενο. Γράφει καὶ τὸ «Πὼς ἐρώμεισε τὸ χωριό». Γράφει καὶ τὸν «Ἐπικήδειο», ἕνα χιουμοριστικὸ ἀριστούργημα. Γράφει καὶ τὸν «Κερκέζο». Παντοῦ παροῦσα ἡ Κρήτη. Ὅταν ὁ οἶστρος του ἐγκαταλείπει τὴν Κρήτη, τὸ κείμενο του παθαίνει ἰσχυρὴ καθίζηση. Ἀναφέρομαι στ' ἀφηγήματα τοῦ Κονδυλάκη. Καθὼς συμβαίνει καὶ στὸν Παπαδιαμάντη. Ὅπου ἀπουσιάζει ἡ Σκιάθος, ὁ Παπαδιαμάντης γίνεταί «κρίθινος», ἀχνὸ ὁμοίωμα τοῦ ἑαυτοῦ του.

Τὸν Κονδυλάκη τὸν εἶπαν δύστροπο. Εἶταν ἕνας ἀπροσαρμοστος. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους αὐτοὺς ἐξουσιάζονται ἀπὸ τὸν ἔρωτα τοῦ ἀπολύτου. Δὲν κατορθώνουν νὰ συμφιλιωθοῦν μὲ τὴν ὀλόγουρά τους πραγματικότητα. Εἶναι οἱ αἰώνιοι ἀνικανοποίητοι. Ἄλλοι πολεμοῦν μ' ὅποιο ὄπλο κατέχουν. Ἄλλοι ἀποσύρονται πρόωρα. Ὁ Κονδυλάκης τὰ ἔκαμε καὶ τὰ δύο. Πολέμησε μὲ τὴν εἰρωνεία του. Ἀποσύρθηκε ἀπὸ τὴ ζωὴ, πρὶν συμπληρώσει τὰ ἐξήντα. Τέσσερα χρόνια προτοῦ πεθάνει, ἐγκατέλειπε τὸ «Ἐμπρός». Εἶταν μιὰ μορφή αὐτοχειρίας. Ἀποχαίρησε τὴν «Ἀλεξάνδρεια» του καὶ πῆγε στὴν Ἀλεξάνδρεια, σκοπεύοντας νὰ συλλέξει στοιχεῖα γιὰ ἕνα ἱστορικὸ μυθιστόρημα. Ἄλλὰ ὁ θάνατος εἶχε χτυπήσει τὴν πόρτα του. Ἔσπευσε νὰ ἐπιστρέφει στὴν Κρήτη. Νὰ πεθάνει στὸ χωμα του. «Εἶναι γλυκὺς ὁ θάνατος, μόνον ὅταν κοιμώμεθα εἰς τὴν πατρίδα». Ὁ Κάλβος τὸ εἶπε. Ὁ Κονδυλάκης τὸ ἐπραγματοποίησε.

Ι. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

Ο ΟΝΕΙΡΟΠΑΡΜΕΝΟΣ ΤΡΑΓΟΣ

Κάθε φορά που μέσα από τις σελίδες του «Πατούχα» πετιέται μπροστά μου αυτός ο πλατυπόδαρος «γιός του Σαϊτονικολή», συλλογίζομαι πόσο πιδό πλουσίσι πεζογραφικό έργο θά μάς άφηνε ό Κονδυλάκης, αν δεν τον έτραγε σιγά-σιγά ή δημοσιογραφία και μάλιστα ή σκληρή και άχαρη δημοσιογραφία εκείνου του καιρού. Όμως, πέρα απ' αυτή τή σκέψη που δεν μπορεί δέβαινα ν' αλλάξει τήν πραγματικότητα, ό «Πατούχας» παραμένει σαν ένα από τὰ πιό στερεά και τὰ πιό άρτιωμένα πεζογραφήματα τής γλώσσας μας. Μπορούμε μάλιστα να πούμε πώς έχουμε να κάνουμε μ' ένα άριστούργημα. Τό ξαναδιάβάζουμε και δεν έχουμε ανάγκη να κάνουμε αναδρομές, αφαιρέσεις και αναγωγές για να τó χαρούμε. Ό καιρός δεν έχει εγκατασταθει ανάμεσα σ' έμάς και σ' αυτό. Από τής πρώτες φράσεις αρχίζουμε να ζούμε αυτόν τόν πρωτόγονο Μανάλη που στοιχειώνει όλόκληρο τó βιβλίο δημιουργώντας μια άτμόσφαιρα όπου τó κωμικό, τó ευθυμο, τó γραφικό, τó τραχύ και τó τρυφερό, τó αισθησιακό και τó πρωτόγονο, τó ήθογραφικό και τó ψυχογραφικό, τó λυρικό και τó περιγραφικό, συμπλάθονται άβίαστα, πλούσια, γάργαρα, τεινοντας στο σχηματισμό ενός ανθρώπινου μύθου — άς πούμε ενός γνήσιου λογοτεχνικού ήρωα.

Κάνοντας μια αναδρομή στους «ήρωες» που έχει αναδείξει ή νεοελληνική πεζογραφία (τό μυθιστόρημα, τó διήγημα, τó θέατρο) θά αντίκρύσουμε τόν Πατούχα να προβάλλει έντονος ανάμεσά τους. Έντονώτατος, χωρίς άμφιβολίες, φιλολογίες ή σκιές. Δεν χρειάζεται τή βοήθειά μας για να σταθει στα πόδια του, όπως κάποιοι άλλοι «ήρωες» τής λογοτεχνίας μας. Ζει δίπλα στη Φραγκογιαννού του Παπαδιαμάντη, τόν Ζητιάνο του Καρκαδίτσα, τόν Μήτρο τόν Ρουμελιώτη του Παλαμά, τόν Βασίλη τόν Άρβανίτη του Μυριβήλη, τόν Ζορμπά και τόν Καπετάν Μιχάλη του Καζαντζάκη, τους οποίους, άλλωστε, κατά κάποιο τρόπο, προδιαγράφει και προσαναγγέλλει. Ό Πατούχας είναι ό «φυσικός άνθρωπος», δηλαδή ό άνθρωπος που αναπτύσσεται ανεμπόδιστα σα μια άρμονική συγχορδία ενστίκτων. Είναι ό άνθρωπος που δεν ζερεί από εξέλιξη, κοινωνία, εκλέπτυνση, διανόηση, πολιτισμό. Μάς φαίνεται όχι πώς υπάρχει στατικά, μά πώς κάθε στιγμή «πηγάζει» από τὰ πιό βαθειά στρώματα τής ζωής, έτοιμος να ξαναγυρίσει σ' αυτά και να ξαναβρεί τήν πρώτη του ένότητα με τής δυνάμεις που τόν έπλασαν: «Όταν ό Μανάλης έφθασεν εκεί επάνω, έν μέσφ

των γνωρίμων δουνών, των γνωρίμων δένδρων και των γνωρίμων ζώων, των μόνων του άληθινών γνωρίμων και φίλων, τόν κατέλαβεν ή συγκίνησης και ή χαρά του ανθρώπου του έπιστρέφοντος εις τήν πατρίδα του, τήν όποιαν δεν ήλπιζε να επανίδη. Έπαναβλέπων τους γονείς και τους άδελφούς του, ποτέ δεν ήσθάνθη τήν χαράν, τήν όποιαν ήσθάνετο επαναβλέπων τώρα τὰ γνώριμα μέρη, τὰ πρόβατα και τὰς αίγας, αίτινες τόν προσέβλεπον με μίαν ένατένισιν εύχαρίστου εκπλήξεως, ως να του έλεγον: Καλώς τονε! τί μάς έγινες τόσον καιρόν; Και με γενικόν κωδωνισμόν έφαινοντο ως να έόρταζον τήν επάνοδόν του. Η άληθινή του οικογένεια ήσαν τὰ άκακα εκείνα ζώα και τὰ άκόμη αγαώτερα δένδρα, και οι δράχοι και τ' άγριοιλούουδα που του άπηύθυνον, έλεγε, φιλικόν χαιρετισμόν, όπως έσειόντο εις τους κρημνούς. Όλα, ζωντανά και άψυχα, του έγελούσαν με στοργήν, τήν όποιαν μόνον εις τó μητρικόν ίσως πρόσωπον έβλεπεν. Και αυτοί οι κόρακες, οίτινες διήρχοντο, κρώζοντες ύψηλά εις τόν άέρα, του έφαινοντο φίλοι».

Μια ύγεια πνέει μέσα σ' αυτό τó βιβλίο. Τό φύσημά της τó νοιώσαμε μέσα μας. Μια ύγεια, μια ρώμη, μια επαλληκαριά ζωής που έρχεται από τήν Κρήτη. Κι' αυτή ή ρώμη, ή τόσο πιά συνταυτισμένη με τήν κρητική ράτσα, γή και ιστορία, αν δεν φτάνει τή ρώμη του Καζαντζάκη, είναι φυσικώτερη από κεινήν' δεν έχει φορτσάρισμα, θέατρο και έπιδεικτικότητα. Είναι μια ρώμη άφιλοσόφητη και πηγαία σαν τόν ίδιο τόν μυθικά ιδιόρρυθμο Πατούχα. Τό έργο αυτό είναι από κείνα που δημιουργούνται περισσότερο με τó πηγαίο ξέσπασμα, τó άσυγκράτητο, παρά με τή βούληση και τή φαντασία. Κι' όμως ό «Πατούχας» είναι τέλειο έργο τέχνης. Ό συγγραφέας του ύπόταξε τή διάθεσή του σε μια τεχνική και μια παράδοση αφήγησης, σύνθεσης και γλώσσας, που ειχε φτάσει σε μια πλήρη ώριμότητα και που μάς ειχε δώσει έργα σαν κι' αυτά του Ροΐδη, του Παπαδιαμάντη, του Μωραϊτίδη — για να σταθούμε στους πιό κορυφαίους. Αυτή τή «λόγια παράδοση», που όμως όλοένα τείνει προς τήν άμεση και ζωντανή λαϊκότητα, τήν υποβάσταξε και τήν έθρεψε καλά ή έφημεριδογραφία του καιρού. Αυτή δημιούργησε και τó νεοελληνικό χρονογράφημα, με τόν Κονδυλάκη πάλι πρωτομάστορα. Βέβαια, τó άφηγηματικό ύφος του Κονδυλάκη είναι προδημοτικιστικό. Οί περιγραφές των τοπιών, των διαφόρων περιβαλλόντων και των έπεισοδιών,

γίνονται στην άπλη καθαρεύουσα, τόσο άπλη που σχεδόν να μην διατηρεί κανένα στόμφο. Οι διάλογοι όμως είναι από άποφια λαϊκή διάλεκτο — και μάλιστα από την τόσο χυπητή γραφική και πλούσια σε λογιές έκφραστικά ερμήματα κρητική διάλεκτο. Αύτη η τεράστια διαφορά ανάμεσα στην περιγραφή και το διάλογο, δημιουργεί μιá μαγεία, διατηρεί μιá γοητεία. Ένα πηγαίο, έλαφρό, χαμογελαστό χιούμορ διανθίζει την αφήγηση, τις περιγραφές και τις αναλύσεις του Κονδυλάκη, ένα χιούμορ που δεν είναι ξένο προς το χιούμορ του Ροΐδη: «Ο Μανώλης, ό έπονομασθείς ούτω Πατούχας, είχε δείξει από μικράς ηλικίας τόσην αγάπην προς την ποιμενικήν ζωήν, ώστε μετά δυσκολίας τόν άπέσπασεν ό πατήρ του από τά πρόβατα, διά να τόν παραδόση εις τόν διδάσκαλον, έναν καλόγηρον, όστις πρό όλίγου ειχεν άνοίξει σχολείον, όπου έδιδε περισσότερους ραβδισμούς παρά μαθήματα».

Μιά γλυκειά διάθεση ζωής κατακλύζει αυτό το θαυμάσιο βιβλίο. Γράφοντάς το ό Κονδυλάκης, ξανάζησε όλη την ποίηση τής παιδικής του ζωής, άξεχώριστη από την ποίηση τής πατρίδας του. Έβαλε μέσα στον ήρωά του όλες τις μαγικές στιγμές τής παιδικής ηλικίας, τής «χρυσής έποχής» και τής έφηβείας, όπου ή ζωή ξετυλίγεται μπροστά στα μάτια μας, μέσα μας, γύρω μας, σαν ένα άλλεπάλληλο και άτέλειωτο θαύμα. Ο Πατούχας από παιδι άρχίζει να ζει μέσα στην φύση και την ώραία του μοναξιά, τόν πρωτόγονο και όργιαστικό ποιμενισμό του. Είναι ό ίδιος σαν ένα γέννημα του Πάνα: «Άλλοτε του ήρχετο μιá υπερβολική εύθυμία ως παραξυσμός τρέλλας» και κρατούμενος από κλάδον, έχοροσπήδα, προσπαθών να μιμηθεί με τό στόμα τόν ήχον τής λύρας ή κατεδίωκεν άνευ λόγου τούς τράγους και τας αίγας από ανάγκη ακάθεκτον να τρέχει και να πηδά, να δαμάση μιάν όρμην λάθρον, ένα άναθρασμόν χυμού νέας ζωής, όστις έκυκλοφόρει εις τας φλέβας του και άνέδιδεν άτμούς μέθης εις την κεφαλήν του. Πολλάκις τά λαγκάδια άντελάουν από τας φωνάς του, εις τας όποιás έπροσπάθει να δώση ρυθμόν άσματος. Άλλ' από τά τραγούδια τά όποία ειχεν άκούσει, μόνον ένα στίχον διέτηρε ή μνήμη του και αυτόν επανελάμβανε με τό στερεότυπον προανάκρουσμα «αί, άμάν, άμάν».

Δυό μπάλλες συρμαλίδικες θά βάλω στο [τουφέκι...]

Ο Μανώλης είναι «πλάσμα ποιητικό», όχι μονάχα γιατί είναι πλάσμα ζωντανό ως τό βάθος τών πηγών του, μα γιατί τόν έπλασε ένας ποιητής, και τόν άφησε να ζήσει με άπόλυτη φυσικότητα. Στιγμές-στιγμές φτάνει τόν άναπολητικό λυρισμό του Παπαδιαμάντη: «Πώς έθαύμαζε και πώς έζήλευεν, όταν ήτο στο χωριό, εκείνους πουφθαναν κι' έπαιζαν την καμπάνα! Κάποτε τόν έσήκωσε κι' αυτόν ό πατέρας του και τόν έβοήθησε να κτυπήση τό σείστρο. Τί χαρά που πήρε και τί φόβο συγχρόνως, όταν ήκουσε τόν ήχο που έκαμε με τό χέρι του! Ήτο

τότε πολύ μικρός· έπειδή θέ κάθε φορά έζήτη να τόν σηκώσουν για να παίξη την καμπάνα, τόν έφοβέρισαν» του ειπαν ότι μέσα στην καμπάνα ήτο μιá γρηά που την έφοβείτο, κι αυτός τό πίστεψε». Η ποίηση τής καμπάνας που πρωτοχτυπήσαμε μικροί, άνεβαίνει, πλαταίνει άκόμη περισσότερο, γίνεται αούτοσιος λυρισμός: «Ο κόσμος εκείνος τών πόθων του έγινε ώραϊον όνειρον τό όποιον έβλεπε ξυπνητός, μέσα εις την άποθέωσιν μιás δύσεως, εις την γαλήνην τής όποιás έσθηνεν ή άπήχησις τής καμπάνας. Εις την συμφωνίαν δ' έκείνην τών χρωμάτων και τών παλμών του ήχου, έντός ροδίνης άχλύος, διεφαίνοντο κινούμεναι σκιαί άόριστοι, βαθμηδόν έξερχόμεναι έκ τής όνειρώδους άσφαείας, έως ου εις την έκστασιν του έφήβου παρουσιάζοντο, κατά συμπλέγματα παιγνιώδη, μορφαί ροδαλαί παρθένων, τών όποιών τά βλέμματα και τά μειδιάματα ήσαν πλήρη γλυκερών ύποσχέσεων». Άλλά κατά βάθος, αυτός ό μικρός Μανώλης, είναι ένας όνειροπαρμένος τράγος. Μέσα του καιεί ή φλόγα τών αισθήσεων που άργότερα θά τόν κατακαλύψει και θά τόν κάνει να περιφέρεται στο χωριό του σαν ένα δαυλί άναμένο: «Καθήμενος επί πέτρας ύψηλής, πρό τής όποιás έβασκον διεσπαρμένα τά πρόβατά του, ό Μανώλης έμενεν επί μακρόν θυσιόμενος εις τήν μαγειάν του όνειρου του, έως ου τραχύ θέλασμα τράγου, παρατεινόμενον εις τόν αντίλαλον τών χαρδων, τόν επανέφερε εις την πραγματικότητα και τά ώραία φαντάσματα έφευγον και έξηφανίζοντο, ως τρουθία ποτηθέντα. Ο μικρός ποιμήν έστέναζε· και στρεφόμενος έβλεπε τόν τράγον, σείοντα τό μεφιστοφέλιον ύπογενείδιον του, επί τής όφρυός ύψηλού κρημού και έκπέμποντα νέαν κραυγήν θριάμβου, μπέεε! Άπό του τράγου δέ, τό βλέμμα του κατέβαινεν εις τας αίγας αίτινες, με προσπάθειαν τινά έρωτοτροπίας, άνέτεινον πρός τόν σουλτάνον εκείνον τούς ήλιθιους όφθαλμούς των. Και νέος στεναγμός συνόδευε την σκέψιν του νέου. Διατί να μην είναι και αυτός τράγος;».

Άπό δώ και πέρα, ξετυλίγεται ή πραγματική ποίηση του Πατούχα. Η ποίηση τών όρμών του, ή πρωτόγονη, δυναμική και άδέξια παρουσία του άνάμεσα στους συγχωριανούς του, ή τραγισία και άγαθή συμπεριφορά του πρός τις κοπέλλες που τόν αναφλόγιζαν, ή αίσθηση τής καθημερινής χωριάτικης ζωής στην Κρήτη, γιομάτη από την ποίηση και τό χρώμα τών γαλακτοκομείων που ό Κονδυλάκης τούς γίνεται γαστριμαργικός και συνάμα επικίτατος ζωγράφος. Τό γάλα, τό κρασί, τό μέλι, τά ζυμαρικά, ό έρωτας, οι ρόδινες παρθένες σάρκες, τά ξεσπάσματα του γέλιου, τά δυναμερά άγόρια, οι τράγοι, οι κατσίκες, τά άγριοβλάσταρα, όργιαστικά όλα συμπλεγμένα σ' αυτή τή νομβέλλα που θά τή λέγαμε κάλλιστα και μυθιστόρημα, τής δίνουν κάτι τό βαχχικό, έναν θρασμό κοσμογονικών δυνάμεων άνυπόταχτων, την κατατάσσουν στα έργα μιás γενικότερης αίσθησιοκρατίας, όρμητικά μεταδόσιμης στον άναγνώστη. Συλλογίζομαι τί θά λέγε για τό δυνα-

τὸ αὐτὸ πεζογράφημα πού ἀκέραιο ἐπιζει, ὅσοι γυρεύουν ἀδιάκοπα καὶ τυραννικά ἀπὸ κάθε λογοτεχνική ἐκδήλωση, παλιά ἢ νέα, «προβληματισμούς», «κοινωνικές τοποθετήσεις» καὶ τὰ λοιπά. Ἀσφαλῶς θὰ νοιώθουν κάποια στε-

νοχώρια. Πῶς ἐπιτρέπεται νὰ ὑπάρχουν δυνατὰ ἔργα τέχνης χωρὶς «προβληματισμούς κοινωνικούς ἢ πολιτικούς»; Κι’ ὅμως, νά πού ὑπάρχουν...

ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΑΡΑΝΤΩΝΗΣ

‘Ο Κονδυλάκης σὲ ἀθηναῖο ἐστιατόριο,

Ο ΚΟΝΔΥΛΑΚΗΣ ΚΑΙ ΤΑ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ

Τί μπορεί να λέει για το σύγχρονο ανάγνωστη ο Κονδυλάκης με την πεζογραφία του; "Ο,τι και τόσο άλλοι της νεοελληνικής πεζογραφίας, που ήρθαν, ειδαν και ετοιμάζονται να απέλθουν: Είναι ένας σταθμός, ένα πέρασμα, για να μάς θυμίσει πόσο μοιραίοι, αλλά και πόσο χρήσιμοι είναι οι αναβαθμοί στην ιστορία της Λογοτεχνίας, αλλά και της Ζωής.

"Ο λογοτέχνης, βέβαια, — ο κάθε μας λογοτέχνης — νομίζει συνήθως πως είναι κάτι παραπάνω από αναβαθμός. Και δεν το σκέφτεται πως και αναβαθμός αν σταθεί μέσα σε τούτη την ασύλληπτη και αναποκρυστάλλητη ροή, πολύ είναι οι περισσότεροι μήτε αναβαθμοί δεν τα καταφέρνουν να γίνουν. Τους τρώει ή ροή ή ίδια, τους συνθλίβει ή ρόδα του Χρόνου· και μήτε καν σαν ονόματα δεν τα καταφέρνουν να μείνουν.

"Ας τους αφήσουμε στην ώραία τους πλάνη κι ας ξαναρθούν στον Κονδυλάκη. Το πως ο «Πατούχας» του, έστω και σε άλλη μορφή, υπερακόντισε την εφηβεία του και ξαναέφτασε ως τις ημέρες μας, σχεδόν φρέσκος και αναλλοίωτος, άλλο δε δείχνει, για μάς, παρά πως η δημιουργία του Κονδυλάκη έγκλειει άρκετά στοιχεία βιώσιμα, έστω και με το βαθύτατα ήθογραφικό της χρώμα, έστω και με το χιούμορ μόνο και με την πίκρα της, που δεν ξέρω, αλήθεια, ποιά απ' τα δυο δεν είναι παρά η φυσική μεταμόρφωση του άλλου...

"Ο «Πατούχας» του... Πολλές φορές το σκεφτόμαστε, αναπολώντας το έργο και πεθαμένων και ζωντανών μας λογοτεχνών, πως πάρα πολλοί απ' αυτούς στέκουν «οι συγγραφείς του ενός μόνο βιβλίου». Δικαιώνουν θάλαγες την υπαρξή τους γράφοντας ένα και μόνο βιβλίο. Και η το ξαναμάσούν σ' όλη τους τη ζωή, η... «δεν το ξανακάνουν», που είναι το ίδιο. Μοιάζουν, καθώς θάρραφε κι ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, με κείνα κεί τα «έφημερα», που μόνους τους βιολογικούς προσρισμός είναι να γεννηθούν, μόνο και μόνο για να γενήσουν αυτό το βιβλίο και σαν το γενήσουν πιά, να πεθάνουν. [Το πως το γέννησαν, βέβαια, λίγο δεν είναι· μα τούτο ανήκει σε μιαν άλλη, έτερόδοξη ιστορία...] "Ο Θωμάς 'Ακουίνος θά τους είχε, σίγουρα, σε μεγάλην υπόληψη αυτούς τους ανθρώπους. Timeo hominem unius libri, δεν έλεγε;

Φοβούμαι τον άνθρωπο του ενός βιβλίου! Κ' έννοούσε, βέβαια, εκείνον που δε γνώρισε στη ζωή του παρά ένα και μόνο βιβλίο [την 'Αγία Γραφή, π.χ.], μα το γνώρισε τόσο καλά, ώστε έγινε πιά στ' αλήθεια ένας αντίπαλος φοβερός. Συμβαίνει όμως, ωστόσο, ο άνθρωπος αυτός, του ενός μόνο βιβλίου, η αναγνώστης είναι η συγγραφέας, να κατατάξει αξιολύπητος, γιατί κρίνει και κρίνεται μ' αυτό μοναχά το βιβλίο και μέσα στο χάος της άτελεύτητης δημιουργίας, μετράει αλλά και μετριέται με πολύ λιγώ μέτρο.

Δεν τον μακαρίζουμε, φυσικά, τον άνθρωπο τούτο· μα συχνά πυκνά το αναρωτιόμαστε: Ν' ανήκει τάχα κι ο Κονδυλάκης στη συνομοταξία των συγγραφέων του ενός μόνο βιβλίου; Δεν το νομίζουμε. Γιατί, νά, σα μνημονεύουμε τ' όνομά του, θυμούμαστε κιόλας, σχεδόν άβιαστα και αυθόρμητα, έξον από τον «Πατούχα» του και το «Όταν ήμουν δάσκαλος» και τον άμιμητον εκείνον «'Επικήδειό» του, που τον έσωσαν, ευτυχώς, μερικά «Νεοελληνικά 'Αναγνώσματα», αλλά και κάποια άλλα του Κονδυλάκη, που είναι τόσο δεμένα με τ' όνομά του και που δεν μάς κάνει κακό να τ' αναθυμιάσουμε. "Όσο, λοιπόν, κι αν ο Κονδυλάκης είναι παρελθόν περισσότερο, δηλαδή ιστορία, και λιγότερο παρόν — κι ακόμα πιό λιγότερο μέλλον — της νέας ελληνικής πεζογραφίας, το όνομά του άντεχει ακόμα στη λησμονιά και δε μπορείς εύκολα να το σθήσεις. 'Ανιχνεύοντας το έργο του, νιώθεις πως δεν κάνεις μονάχα γράμμα τολογία. Και δε σε δυσαρεστεί, την κάθε φορά που το ξαναγγίζεις, καλήώρα όπως έμας σήμερα. Με αυτές τις προϋποθέσεις, ας τον ζυγώσουμε.

*

"Η θεώρηση της πνευματικής δημιουργίας ποτέ δεν είναι αυτόνομη. Συνδέεται μ' ένα σωρό άλλα ζητήματα, που είναι υποχρεωμένος να τα έχει πάντα υπ' όψη του ο μελετητής, όταν είναι να προχωρήσει σ' αυτήν. 'Ανιχνεύοντας το καθαρά αφηγηματικό έργο του Κονδυλάκη, είσαι υποχρεωμένος να το συναρτήσεις με κάποια άλλα προβλήματα, που θά σ' εύκολύνουν και να το κατανοήσεις και να το αξιολογήσεις. Το πρώτο απ' αυτά τα προβλήματα, είναι η γε-

νική ἀποτίμηση τῆς ἠθογραφικῆς μας πεζογραφίας, οὐσιαστικῆ καὶ αἰσθητικῆ. Τὸ δεύτερο εἶναι ὁ ρόλος τοῦ αὐτοβιογραφικοῦ στοιχείου στὴν πνευματικῆ μας δημιουργία, αὐτὸ ποῦ θὰ λέγαμε *δημιουργία τῆς νοσταλγίας*. Τὸ τρίτο: ἡ ἐπίδραση τοῦ ἀμεσου ἐπαγγελματικοῦ περιβάλλοντος, τῆς *δημοσιογραφικῆς σκλαβιάς* στὴν περίπτωση τοῦ Κουνδουλάκη. Καὶ τὸ τέταρτο: ἡ γλώσσα, ἡ ἐκφραστικὴ δηλαδὴ *προβληματικὴ* τῶν ιδεῶν του. Ἄς ἀρχίσουμε ἀπ' τὸ πρῶτο, τὴ συνάρτηση τῆς *ἠθογραφίας* μετὰ τὴν *πεζογραφία* μας.

Δὲν ἦταν ἄσκοπο, μῆτε ἀνώφελο ποῦ κατὰ κόρον κάποια προηγούμενα χρόνια γραφότανε καὶ ξαναγραφόταν μιὰ φτηνὴ καὶ πασιγνώστη ἀλήθεια. Ἡ ἀλήθεια ἐκείνη μᾶς θύμιζε τοῦτο: Πὼς καθὼς ὁ ρομαντισμὸς στὴ Δύση καὶ στὰ πρῶτα του ὀρμητικὰ φαινόμενα, ἔτσι καὶ σὲ μᾶς ἐδῶ, ἀργότερα, ἡ ἠθογραφικὴ Πεζογραφία στάθηκε κίνημα ἀναγεννητικὸ τῆς πνευματικῆς μας ζωῆς, γιατί ἔφερε μιὰ σημαντικὴ καὶ μιὰ γόνιμη προσγγείωση στὴ Ζωὴ καὶ στὴν Ἑλλάδα. Πρὶν ἀπὸ τὴν ἀφύπνιση τῶν ἐλληνικῶν συνειδησέων, ποῦ σὺν αἰσιόδοξῃ ἀντίδραση ἔφερε τὸ τραγικὸ ἐκεῖνο 1897, μερικοὶ φωτισμένοι ἄνθρωποι, ἀφομοιώνοντας μέσα τους τὴν κοινωνικὴ καὶ πνευματικὴν ἀνησυχία τῆς ἐποχῆς — τὸ περίφημον *αἶτημα* τῶν νέων καιρῶν — δραπετεύουν ἀπ' τὴ «φανταστικὴ» καὶ τὴν «ιστορικὴ» περιπλάνηση τῆς πεζογραφίας τους, παύουν νὰ πιλατεύουν τὸν Ἑλληνα ἀναγνώστη τοῦ 19ου αἰῶνα μὲ ἀλλότριους βίους καὶ ζητοῦν νὰ ἡχογραφήσουν τὸν σύγχρονον Ἑλληνα. Γιατὶ ἠθογραφία τοῦ *σύγχρονου* Ἑλληνα ἦταν ἡ ἠθογραφία, μιὰ στροφὴ στὴν πορεία τῆς Πεζογραφίας μας, μιὰ πρόοδος, μιὰ ἐυοίωνα μοίρα. Πρόδρομος ἀνάμεσα σὲ ἄλλους προδρόμους — κάποιοι τὸν ἔτασαν καὶ στοὺς στυλοβάτες αὐτῆς τῆς προόδου τὸν Κουνδουλάκη. Καὶ θύμισαν πὼς μετὰ τὸν Καλλιγὰ, τὸ Βικέλα, τὸ Βιζυηνῶ, τὸν Παπαδιαμάντη, τὸν Καρκαβίτσα, τὸν Κουνδουλάκη, τὸν Ἐφταλιώτη, τὸν Ξενοπούλο, τὸ Χατζόπουλο, τὸ Θεοτόκη καὶ μερικοὺς ἄλλους «ἠθογράφους» μας, ἡ καινούρια ἐλληνικὴ πεζογραφία ξεφεύγει πιά ἀπ' τὶς ἀγνοες καὶ ἀνεδαφικὲς περιπλανήσεις τῆς *ἀλλοτρίας* ἐδάφης καὶ κερδίζει μόνιμα τὸν ἐλληνικὸν ἔθνος. Τὸ χωριὸ καὶ ἡ στάνη, ὁ ἀγρότης μας, ὁ βοσκὸς μας, ὁ θαλασσινοῦς μας, τὰ ταπεινὰ τοῦτα στοιχεῖα τοῦ ἀπέραντου ἐλληνικοῦ χώρου, εἰσδύονται στὴν πεζογραφία μας, τῆς πρόσφεραν σελίδες γεμάτες ἀπ' τὴ θερμὴ αἴσθησι καὶ τὴν ἀκτινοβολία τῆς ἐλληνικῆς ζωῆς καὶ τῆς ἐλληνικῆς φύσης. Αἰσθητικὰ, τὴ στερέωσαν σ' ἓνα λιτό, διαυγὲς ὕφος, σὲ μιὰ φράση στρωτῆ, μετὰ παλμὸ καὶ μετὰ νεῦρο, γεμάτη ζωντανία, κεντημένη θαρρεῖς μετὰ τὸ φῶς τοῦ ἐλληνικοῦ ἡλίου, τὸν ἀγέρα τὸν πεντακάθαρο τοῦ βουνοῦ, τὴν ἀρμύρα τῆς θάλασσας. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς μελετητῆς, τὴν τεράστια τούτη προσ-

φορὰ καὶ ἐξέλιξη, τὴν ὀνομάτισαν «ἠθογραφικὴ», σὰ νᾶθελαν ἔτσι νὰ μειώσουν τὴ σημασία τῆς γιὰ τὴν παραπέρα μορφικὴ καὶ οὐσιαστικὴ πορεία τῆς πεζογραφίας μας. Καί, βέβαια, κάπως ἔτσι θάπρεπε νὰ σκεφτοῦμε καὶ μεῖς, ἀνακαλώντας αὐτὴ τὴ στιγμὴ τῆς μνήμης μας τὸ ἄλμα ποῦ ἔχει πιά κάμει ἡ Πεζογραφία μας μετὰ τὰ κείμενα π.χ. τοῦ Στέλιου Ξεφλούδα, τοῦ Πέτρου Χάρη, τοῦ Ἡλίου Βενεζῆ, τοῦ Στράτη Μυριβίλη, τοῦ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου, τοῦ Ἐσάνθη Πετσάλη, τοῦ Ν. Καζαντζάκη — ἡ σειρά τῆς παράθεσης δὲν ἔχει ἀξιολογικὴ, μὰ εἰδολογικὴ μοναχὰ σημασία. Ἡ σύγκριση, φυσικὰ, θάταν συντριπτικὴ γιὰ τὸν Κουνδουλάκη. Μὰ θάταν ἀδικη. Γιατὶ θ' ἀποξεχνούσε σημαντικὸν παράγοντα — κι ἀκατάλυτο: τὸ Χρόνο! Αὐτὸν ποῦ ἀνακαλεῖ τὸν καθέναν στὴ θέση του. Καὶ τὸν βαθμολογεῖ ἀνάλογα μετὰ τὸ ποῦ ἦταν, παρά μετὰ τοῦτο ποῦ εἶναι — ἐκεῖνο ἀπ' τοὺς παλιούς τοῦ βαθμολογούται κι ἀνάλογα μετὰ τοῦτο ποῦ εἶναι, μετριοῦνται στὰ δάχτυλα κι ἀνῆκουν στὶς μεγαλοφυεῖς. Ἡ ἀλήθεια, λοιπόν, εἶναι τούτη, σὲ στενὴ πάντα συνάρτησι μετὰ τὴν ἐποχὴ ποῦ ὁ λογοτέχνης ζεῖ καὶ δημιουργεῖ: Οἱ «ἠθογράφοι» προώθησαν τὴν πεζογραφία μας, μόνο καὶ μόνο γιατί ἔστρεψαν τὴ ματιὰ τους πρὸς τὸν σύγχρονον Ἑλληνα καὶ στὴ ζωὴ του, μετὰ τὸ ἰδιαίτερον τὸ χρῶμα, μετὰ τὴ δική τῆς, τὴ βαθύτερη συστατικὴν οὐσίαν, μετὰ τὰ ἀνεβάσματα καὶ τὰ κατεβάσματα τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ πνεύματός τῆς, μετὰ τὰ προβλήματά τῆς ἀκόμα, —πρωτοβάθμια ἴσως τότε στὴν κοινωνικὴ καὶ στὴν ἠθικὴ τους ὑφῆ, ὅμως *παρόντα* καὶ *φλέγοντα*. Νὰ πῶς, περίπου, θάπρεπε νὰ σκέφτονται οἱ πεζογράφοι ἐκείνης τῆς ἐποχῆς: Ὁ λογοτέχνης τῆς χώρας μας, ποῦ ζεῖ κάτω ἀπὸ τὸ γελαστὸ οὐρανὸ τῆς, ποῦ ἀντικρίζει τὰ ζαφειρένια τοῦτα ἀκρογιάλια, ποῦ σκαρφαλώνει στὰ κακοτράχαλα τοῦτα βουνα, ποῦ ἀνασάινει τὸν πόνο καὶ τὶς λαχτᾶρες τῶν καλῶκαρδων μὰ σκληροτράχηλων τούτων ἀνθρώπων, ὁ λογοτέχνης αὐτὸς δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νᾶναι, πρῶτ' ἀπ' ὅλα, τίποτε ἄλλο ἀπὸ Ἑλληνας. Πρῶτα Ἑλληνας κ' ὕστερα ὅτι ἄλλο μπορεῖ. Μὰ καὶ κείνο, σὰν Ἑλληνας πρῶτα θὰ τὸ ἀντικρίζει. Ξεμάκραιμα θᾶναι ἀθέμιτο, σκέφτονταν οἱ «ἠθογράφοι» μας, ἀπὸ τὶς προαιώνιες καὶ ἀκατάλυτες καὶ καρποφόρες τοῦ ἀκόμα ρίζες κάθε ἀποξεχασιά τοῦ λογοτέχνη, κάθε «στροφῆ» του καὶ κάθε του ἔξισαμα μπροστὰ στὸν ξενόφερτο προβληματισμὸ. Ἡ Ἑλλάδα καὶ οἱ Ἕλληνες μόνο ἀποτελοῦν τὶς γνήσιες καὶ γλυκολαλοῦσες πηγές τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Ἀπ' αὐτῆς θ' ἀρδεύεται ὁ πεζογράφος κι ὁ ποιητῆς μας — καὶ πρὸς αὐτῆς ἔχει χρέος νὰ στρέψει πρῶτα τὰ νιάτα. Γιατὶ αὐτῆς μόνο εἶναι ἡ ψυχὴ μας, ἡ καρδιά καὶ τὸ αἷμα μας, τὰ ἄγια καὶ τὰ ἅγια ὅλα μας, ἡ ἐλπίδα καὶ τὸ μέλλον τῆς φυλῆς μας. Τί ὠφελεῖ νὰ ξέρεις, νὰ πιθηκίζεις καλύτερα ἓνα σωρὸ ἔργα καὶ ξένα ὀνόματα, ὅταν ἀγνοεῖς ἢ δὲ σέβασαι τοὺς δικούς σου; Εἶσαι — πρέπει

νὰ εἶσαι! — ἐξόριστος ἀπὸ τὴν ἑλληνική ψυχὴ, τὴν ψυχὴ σου, θυμίζεις τὸν ἄνθρωπο τοῦ Εὐαγγελίου, ποῦ μπορεῖ νὰ κέρδισε τὸν κόσμον ὁλάκερο, τί ὠφελήθηκεν ὁμως, ἀφοῦ ἔχασε τὴν ψυχὴ του;

Εἶναι ἓνα κήρυγμα ποῦ ἐπιζητεῖ ὡς τὶς ἡμέρες μας. Ὁ Φ. Κόντογλου π.χ. τοῦ δείχνει καὶ σήμερα ἰδιαίτερη ἀδυναμία. Σήμερα ὁμως εἶναι δύσκολο νὰ ὑποστηρίξει κανένας πῶς μ π ο ρ ε ῖ ἡ πεζογραφία μας νὰ ξαναγίνει ἠθογραφική, πολὺ περισσότερο πῶς πρέπει. Ὁ καινούριος μας πεζογράφος προχωρεῖ πιὰ σήμερα ἀπ' τὰ ἔξω πρὸς τὰ μέσα τῆς ἑλληνικῆς — καὶ πιὸ πέρα τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς. Δὲν περιγράφει πιὰ μόνο, ἀ π ο κ κ α λ ὕ π τ ε ι ! Μὲ ἀξιοζήλευτη ψυχολογικὴ καὶ ψυχογραφικὴ διείσδυση εἰσχωρεῖ πλέον, ὅσο μπορεῖ πιὸ βαθιά, στὴν ἐσωτερικὴν ὑπόσταση καὶ στὶς μυστικὲς ψυχικὲς ἀγωνίες τοῦ Ἑλληνα ἀνθρώπου, γιατί ξέρεῖ πῶς εἰσχωρῶντας ἐκεῖ ἀνταμώνει κι ἀποκαλύπτει τὸν π α γ κ ὅ σ μ ι ο ν ἄνθρωπο. Χρέος ὠστόσο τοῦ μελετητῆ εἶναι νὰ δεῖ καὶ ν' ἀξιολογήσει τοὺς σ τ α θ μ ο ὗ ς ἀπ' ὅπου πέρασε ἡ Πεζογραφία μας γιὰ νὰ φτάσει ἴσαμε δῶ καὶ νὰ πεῖ ἀφοβα πῶς ἡ ἠθογραφία στάθηκε τὸ πρῶτο σκαλί, ὅπου ἔπρεπε νὰ πατήσει ὁ πεζογράφος μας γιὰ νάνεβει ἐδῶ ποῦ ἀνέθηκε σήμερα. Τὸ δεύτερο σκαλί ὀδηγεῖ ἀπ' τὶς ψυχογραφικὲς ἀπόπειρες τοῦ Βικέλα καὶ τοῦ Βιζυηνοῦ ὡς τὴν «κοινωνιστικὴν» πεζογραφία τοῦ Χατζόπουλου καὶ τοῦ Θεοτόκη, γιὰ νὰ ξεψυχήσει, σὰν κύμα, ἐκεῖ κάπου στὶς ἀχτὲς τοῦ Παρορίτη καὶ τοῦ Πικροῦ. Ὁ Κουνδylάκης — ὅπως τὸ σημείωσα κι ἄλλοτε — στέκει ἀνάμεσα ἠθογράφου καὶ ψυχογράφου. Περισσότερο ἠθογράφος ἀπ' τὸ Βικέλα καὶ τὸ Βιζυηνό, ἔχει ὠστόσο ἰσάξιά τους καὶ τὴν ψυχογραφικὴν ἰκανότητά. Μὰ εἶναι πολὺ λιγότερο «κοινωνιστῆς» ἀπὸ τὸ Χατζόπουλο καὶ τὸ Θεοτόκη — κι οὕτε πιὰ σύγκριση γιὰ τὸν Παρορίτη καὶ τὸν Πικρό. «ἠθογραφίες μὲ κάποιες προεκτάσεις», ἔτσι χαρακτήρισε τὰ ἔργα του ὁ Ἄλκης Θρύλος ἀπὸ τοῦτες ἐδῶ τὶς στήλες («Ν. Ἔστια», τ. 140, 15 Ὀκτ. 1932, σελ. 1071 κ.ἑ.). Δὲ δυσκολευόμαστε νὰ τὸ ξαναγράψουμε, ἀφοῦ, καθὼς θὰ τὸ δοῦμε ἀκραγγίζοντας τὶς ἠθογραφίες» τοῦ Κουνδylάκη, τὸ πλοῦσιο ἠθογραφικὸ τοῦ στοιχείου ἰσοζυγιάζεται σχεδὸν μὲ μιὰν ἀξιοσημείωτη ψυχογραφικὴ διεισδυτικότητα. Ὁ Κουνδylάκης, μὲ ἄλλα λόγια, ἐκπροσωπεῖ ἓνα σταθμὸ, ἀπ' ὅπου περνώντας ἡ ἠθογραφία μας ἀνεβαίνει σὲ ψυχογραφία, χωρὶς νάχει ἀκόμα ξεκόψει ἀπὸ τὰ ἠθογραφικά της πλαίσια· ἀκριβῶς ὅπως ἡ πεζογραφία τοῦ Κώστα Χατζόπουλου καὶ τοῦ Ντίου Θεοτόκη, ποῦ μπορεῖ νάβαι ὅσο θέλει «κοινωνιστικῆ», μὰ δὲν παύει νάβαι ἠθογραφία — ὁ ἴδιος ἄλλωστε ὁ Χατζόπουλος «ἠθογραφία» χαρακτήρισε, στὸ ἐξώφυλλο τοῦ βιβλίου του, τὸν «Πύργο τοῦ Ἀκροπόταμου»...

Κι ὅλα τοῦτα, σὰ χαρακτηρισμοὶ ἀπλῶς κι ὄχι σὰν ἀ ξ ι ο λ ο γ ῆ σ ε ι ς . Γιατί, καθὼς εἶπαμε καὶ παραπάνω, ἐμεῖς τουλάχιστο, δὲν ἐσκεφτήκαμε καθόλου νὰ μειώσου-

με οὔτε τὴ σημασία, οὔτε καὶ τὴν ἀξία, αἰσθητικὴ καὶ οὐσιαστικὴ, αὐτῆς τῆς πεζογραφίας, ὄχι μόνο γιὰ τὴν ἐποχὴ τῆς, μὰ καὶ γιὰ τὴ δική μας ἴσως τὴν ἐποχὴ, σὰν πνευματικὸ κληρονομο καὶ φυσιολογικὸ διάδοχο ἐκείνης. Ἐξάλλου, δὲν εἶναι ν' ἀποξεχάσουμε, πῶς ἀκόμα καὶ σήμερα, ὁ κύριος ὄγκος τῆς ἀφηγηματικῆς μας πεζογραφίας εἶναι ὁ ἴδιο πάνω-κάτω «κλίμα» κινεῖται, ἄλλο εἶναι ποῦ μερικοὶ πεζογράφοι ξεχώρισαν, ξέκοψαν ἀπὸ τὸν «κορμὸ» καὶ «πρωτοποροῦν». Οἱ πρωτοπόροι βγήκαν ἐνωρίτερα ν' ἀνταμώσουν τὸ Μέλλον, ὁ κύριος ὄγκος βραδυπορεῖ μὲ ἀσφάλεια στὸ Παρόν...

**

Δεμένος καθὼς ἦτανε μὲ τὴν κρητικὴ γῆ, δὲ μπόρεσε νὰ τῆς ἀπιστήσει ὁ Κουνδylάκης στὴν πεζογραφία του. Ἡ κρητικὴ ζωὴ τοῦ 1865 - 1885, ποῦ τὴν ἔζησε ὁ ἴδιος ὁ Κουνδylάκης στὴν Κρήτη — αὐτὴ κυρίως περιγράφεται στὸ πιὸ σημαντικὸ μέρος τοῦ ἔργου του. Στὸν «Πατούχα» σηματοθεῖται ἄμεσα τούτῃ ἡ ἐποχὴ (1863). Στὴν «Πρῶτῃ Ἀγάτῃ» ἔμμεσα: «Ἦμουν δὲν ἦμουν πέντε χρονῶν», — καὶ γεννήθηκε, καθὼς ξέρομε, στὰ 1862. Στὸ «Ὅταν ἦμουν δάσκαλος», πιὸ ἔμμεσα. Στὰ διηγήματα ὁμως «Ἡ καμπάνα», «Ὁ Γέρος», «Ὁ Νεωτεριστῆς», «Ἀναμνήσεις γυναικοπαίδου» κ.ἄ. οἱ κρητικὲς ἐπανεστάσεις τοῦ 1866 καὶ τοῦ 1878 ὑποδηλώνονται ρητὰ ἢ σχεδὸν ρητὰ. Καὶ στὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἄλλα, παλιότερα ἢ σύγχρονά του, ζωντανεῖ ἡ κρητικὴ ζωὴ. Σὲ μερικά, καὶ ὁ ἀχὸς ἀκόμα τοῦ 1821 («Κακὸ συναπάντημα» κ.ἄ.). Εἶναι λοιπὸν ὁ Κουνδylάκης ὁ ἠθογράφος τῆς κρητικῆς ζωῆς. Κ' ἐπόμενο εἶναι, στὴν ἠθογραφία ἢ στὴν βιογράφηση τούτῃ νὰ ὑπάρχει ἄφθονο τὸ αὐτοβιογραφικὸ στοιχεῖο. Ἄλλωστε, γενικὰ, ἡ πεζογραφία τοῦ Κουνδylάκη ἀνήκει στὴ «λυρική καὶ ὑποκειμενικὴ περίοδο τῆς νέας πεζογραφίας μας», ποῦ, καθὼς εἶναι γνωστό, χρονικὰ, φτάνει, ἀκόμα καὶ ξεπερνᾷ, ἀκραγγίζοντας τοὺς καιροὺς μας, τὴν «πεζογραφία τοῦ Μεσοπόλεμου» καὶ ποῦ βασίζεται, ὅπως σωστά παρατήρησε πρῶτος ὁ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος («Τὰ πρόσωπα καὶ τὰ κείμενα») καὶ ξαναγράψε ὕστερα κι ὁ Σαχίνης («Ἡ σύγχρονη πεζογραφία μας», 1951, σελ. 11) «στὴν πεζογραφικὴ ἀνάπτυξη διωμένων ἀπὸ τὸ συγγραφέα περιστατικῶν».

Στὴν πεζογραφία τούτῃ, ποῦ ἔφερε στὴν ἐπιφάνεια γόνιμες δυνάμεις ἀπὸ τὴν ἀνάμνηση τῆς ποίησης καὶ τῆς μαγείας τῶν πρώτων χρόνων τῆς ζωῆς μας κι ἀναζήτησε, ἀνακάλυψε καὶ ἀξιοποίησε ἤχους ἀπὸ τὴν πρώτη ποίηση τῆς ζωῆς μας» ἀνήκει κι ὁ Παπαδιαμάντης κι ὁ Μωραϊτίδης κι ὁ Βιζυηνός. Ὑπάρχει πολλὴ ν ο σ τ α λ γ ῖ α παιδικῆς ζωῆς καὶ ἰδιαίτερης πατρίδας στὴν πεζογραφία τούτῃ. Κι ἄλλοτε ἔχει τονιστεῖ πῶς ἡ ν ο σ τ α λ γ ῖ α — καθαρὰ αὐτοβιογραφικὸ στοιχεῖο — ἔχει σταθεῖ κίνητρο καλλιτεχνικῆς δημιουργίας — «κινουὺν αἴτιον» λαμπρῶν ἐπιτευξέων καὶ στὸν ποιητικὸ καὶ στὸν πεζὸ μας τὸ Λόγο. Τί εἶναι ὁ Παπαδιαμάντης

καὶ ὁ Μωραϊτίδης; Τί ὁ Κονδυλάκης; Τί ὁ Κρυ-
στάλλης καὶ ὁ Μαλακάσης; Τί ὁ Γκόλφης καὶ ὁ
Παλαμᾶς; Τί ἄλλο — βασικότερο — ἀπὸ νο-
σταλγοὶ τῆς Σκιάθου, τῆς Κρήτης, τῆς Ἡπει-
ρος, τοῦ Μεσολογίου! Νοσταλγοὺν ὅλοι, ὄχι
μόνο τὰ περίγυρα, τὰ φυσικά καὶ τ' ἀνθρώπινα,
τῶν λογοτεχνικῶν τους πατρίδων, παρὰ καὶ τὴν
ἴδια τὴν παιδική, τὴν ἐφηβική καὶ τὴ νεανική
τους ζωὴ, ποῦ στάθηκε ἀξεχώριστα δεμένη μ'
αὐτὰ τὰ ἔμψυχα καὶ τὰ ἄψυχα τὰ περίγυρα καὶ
ποῦ ἀποτελεῖ τὸ πιὸ βαθύ, τὸ πιὸ ἄφθορο
περιεχόμενο ἐτούτης τῆς νοσταλγίας, — ὅ,τι πιὸ
πολύτιμο, ὅ,τι πιὸ ξέγνοιαστο καὶ ἱερό (καὶ κρυ-
φό...), ὅ,τι πιὸ ἀνεπίστροφο ἔλαχε ὅ ἀποθυ-
μῆσαι ὁ ποιητικὸς ἄνθρωπος ἐπὶ γῆς, ὅ,τι ση-
μάδεψε ἀνεξίτηλα τὴν κατοπινὴ ψυχικὴ καὶ πνευ-
ματικὴ του ζωὴ. Ἀπὸ τούτης τῆς νοσταλγίας —
τῆς παιδικῆς μας ζωῆς καὶ τῆς γενέθλιας γῆς
μας — εἶναι ποῦ θὰ ὑψωθεῖ κατὰ-
κόρυφα κ' ἡ ἀγάπη μας πρὸς τὴν
Ἑλλάδα, ὅπως εὐστοχᾶ ἔχει σημειώσει
καὶ ὁ Ἀριστοῦ Καμπάνης — κι ὅπως ἐπιστη-
μονικὰ, τριάντα κοντὰ χρόνια τώρα, τὸ ὑπο-
στηρίζει κι ὁ παιδαγωγὸς Εὐριπίδης Σούρλας
(«Νέο Σχολεῖο», Νοέμβρ. 1959). Γιατί, ναί,
ἐκεῖ κάπου στὴν ἐνδοχώρα κάθε ἐλληνικῆς ψυ-
χῆς, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μεγάλη, τὴν ἐνιαίαν πατρίδα,
ὑπάρχει καὶ μιὰ δευτέρη, πολὺ πιὸ μικρὴ καὶ
πέρα γιὰ πέρα συγκεκριμένη κι ἀτομική. Οἱ
μαθηματικοὶ θὰ τὴν ἔλεγαν νιοστὴ ρίζα
τῆς πρώτης, ἀφοῦ, ἀν αὐτὴ ἡ δευτέρη, ἡ
μικρὴ ἢ πατρίδα, ὑψωθεί στὴ νιοστὴ δύναμη, θὰ
μᾶς δώσει σίγουρα τὴν πρώτῃ, τὴν ἐνιαίαν καὶ
τὴ μεγάλη Πατρίδα, τὴν Ἑλλάδα.

Στὴ ρίζα αὐτὴ καὶ στὴ γόνιμη νοσταλγία
της εἶναι ποῦ χρωσταίει ἡ νέα λογοτεχνία μας
πολλὲς ἀπ' τὶς πιὸ χυμώδεις σελίδες της. Ὅ-
μως, καθὼς ἔχει σημειώσει κι ὁ Ἀπόστολος Σα-
χίνης, «ὑπάρχει πάντα στὸ βάθος μιὰ ἀδυναμία
καὶ μιὰ ἀνωριμότητα τῆς σύγχρονης νεοελληνι-
κῆς πεζογραφίας στὴν ἀντιμετώπιση τῶν σύν-
θετων προβλημάτων τῆς ἐποχῆς μας, ὅπως ὑ-
πάρχει καὶ μιὰ ἀδυναμία στὴ συγκρότηση ἀντι-
κειμενικῶν καὶ στέρεων μορφῶν ζωῆς, γεννημέ-
νων ἀποκλειστικά ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη καὶ ἀδέ-
σμευτη πράξη τῆς καθαρῆς καὶ δημιουργικῆς
φαντασίας». Γιὰ νὰ γίνῃ πιὸ ἀντιληπτό τοῦτο,
δὲν ἔχουμε παρὰ νὰ θυμηθοῦμε ἐδῶ ἕναν ἄλλον
Κρητικὸ Λογοτέχνη — καὶ νὰ τὸν βάλομε γιὰ
σύγκριση, σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, μὲ τὸν Κονδυλά-
κη. Βιώματα πρέπει νὰ ὑποθέσουμε τὶς ἀφετη-
ρίες τῶν «κρητικῶν» τουλάχιστον μυθιστορημά-
των τοῦ Καζαντζάκη — καὶ μάλιστα ὡς τὸ ση-
μεῖο ποῦ ὁ «Καπετὰν Μιχάλης» νᾶναι κἀ-
πως ὁ πατέρας του κι ὁ «Ἀλέξης Ζορμπᾶς»
ὑπάρχει τὸ φίλος του. Κι ὅμως, πουθενὰ
σχεδόν, στὸν «Καπετὰν Μιχάλη» τουλάχιστο,
δὲν τὴ φανταζόμαστε ἄμεσα τὴν παρου-
σία τοῦ συγγραφέα, ἀντίθετα πρὸς τὴν αἰσθη-
τότατη παρουσία τοῦ Κονδυλάκη. Τὸ πρόβλη-
μα λοιπὸν εἶναι στὴν ἰκανότητά του
πεζογράφου ν' ἀντικειμενικοποιήσει τ' ἀτομι-

κά του βιώματα καὶ νὰ συνθέσει, μὲς ἀπ'
αὐτὰ, ἕναν εὐρύτερο καὶ ἀληθινότερο πι-
νακὰ κοινωνικῆς ζωῆς. Νὰ κά-
μει δηλαδὴ ἕνα εἶδος σύνθεσης ὑποκειμενικῆς
καὶ ἀντικειμενικῆς τέχνης, ἐτσιδὰ ποῦ σύντομα
τὶς ἔχει ὀρίσει ὁ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος στὰ
«Πρόσωπα καὶ τὰ Κείμενά του» του (τόμος Α'
σελ. 20).

***

Ὁ Γιάννης Κονδυλάκης, ἔτσι ὅπως ἔχει συν-
θέσει κ' ἐτσιδὰ καθὼς ἔχει ἀνεβάσει τὴν ἠθο-
γραφία ὡς τὴν ψυχογραφία, ἔχει κιόλας, παρὰ-
λλῆλα, καταφέρει νὰ συνθέσει κι ἀξιοσημείωτη
προέκταση καὶ διέυρυνση
τῶν αὐτοβιογραφικῶν του σελίδων ἴσαμε ποῦ
νὰ τὶς ἔχει πιὰ κάμει σπαρταριστὲς εἰκόνες, μὲ
γενικότερες κι ἀντικειμενικότερες ρίζες
ζωῆς. Δὲν εἶναι μόνο ἡ ψυχογραφικὴ του
ἱκανότητα, ποῦ ἔφερε τὴ διέυρυνση τούτη. Εἶναι
καὶ ἡ κοφτερὴ κοινωνικὴ του παρατήρηση, ποῦ
τὴ συνοδεύει καὶ ποῦ γίνεται μερικὲς φορές ἀ-
νάλαφο ἢ πικρὸ χιούμορ. Ἀκόμα, εἶναι καὶ ἡ
ἐντονη προβολή, ἡ ἐξιδανίκευση θάλεγα τῶν ἠ-
θικῶν ἀρχῶν, ποῦ κέρδιζε περπατώντας πάνω
στὰ κείμενα τῶν ἀρχαίων καὶ λειτουργώντας,
σὰν ἐνάρετος «Διαβάτης» τῆς σύγχρονης ζωῆς,
στὸ λαμπρότερο εἶδος τοῦ ἐλληνικοῦ χρονογρα-
φίματος.

Μιὰ βαθιὰ συνείδηση χρέους τὸν ἐμπνέει —
καὶ πιστεύει σ' ἕναν κάποιον ἀνώτερο προορισμὸ
τῆς τέχνης του. Ἐξάλλου, ἡ ψυχολογικὴ του
διείσδυση εἶναι τόσο ἀκτινωτὴ, ὥστε
μερικὲς φορές τοῦ ἀρέσει νὰ μᾶς περιγράφει
ψυχολογικὰ ἀνώμαλους τύπους, παθολογικά
ζέφρενους. Στὸ διήγημά του π.χ. «Ὁ μαῦρος
γάτος», καθαρὸ ἴσως ψυχογράφημα, ποῦ θυμι-
ζει, ἀκόμα καὶ μὲ τὸν τίτλο του, τὸ ὁμώνυμο
τοῦ Ἐντγουαρ Ἀλαν Πόου, ἡ ψυχογραφικὴ του
ἀνίχνευση φτάνει πολὺ πιὸ πέρα ἀπ' ὅσο θὰ
πρόσμενες, ἀκουμπάει στοὺς χώρους τῆς φρι-
κιστικῆς στ' ἀλήθεια ἀτμόσφαιρας τοῦ διάση-
μου ἀμερικανοῦ συναδέλφου του. Στὸ διήγημα
«Ὁ πάροικός μου», τὸ γεμάτο ἀνατριχιαστικὲς
φαντασιώσεις καὶ παραισθήσεις, τὸ ἴδιο. Ἀλλὰ
καὶ στὸ «Ὅταν ἦμιον δάσκαλος», ὁ ἀντεραστῆς
τοῦ Κονδυλάκη συναδέλφός του στὴ δασκαλί-
στικὴν ἐδρα, ἀντίθετος ριζικὰ τύπος στὸν παι-
γνιδιάρη καὶ χαρούμενο τύπο τοῦ ἥρωα, σ' ἕναν
παρόμοιο ἀνώμαλο ψυχικὸ κόσμον κινεῖται. Γι'
αὐτὸ κι ὁ παράφορος, ὁ δίχως ἀναπαύση ἔ-
ρωτάς του τὸν ὀδηγεῖ ἀκατάσχετα στὴν αὐτο-
κτονία. Τὴ θλιθερὴ τούτῃ λύση τὴ βρήκαν ξε-
κρέμασται μερικὸι κρητικοί. Ἄλλοι ἔ-
γραψαν πὼς ἀδικεῖ τὸ διήγημα. Ὁ Ἀ-
ριστοῦ Καμπάνης ὡστόσο, στὸν πρόλογο τῆς
«κριτικῆς βιογραφίας» του στὸ «Ὅταν ἦμιον
δάσκαλος» (1930, σελ. 9), τὴ χαρακτήρισε «σα-
τυρικὸν εὔρημα ἐξαισίσι». Κι ὁ Ν. Β. Τωμαδά-
κης, στὸ κονδυλακικὸ ἀφιέρωμα τοῦ περιοδικοῦ
«Κρητικὴ Ἐστία» (τευχ. 35)36 Ἰαν. Μάρτ.
1953, σελ. 6 β), «πιθανῆ» καὶ «πετυχημένη»

λύση. Καὶ τοῦτο δείχνει ὁ Κονδυλάκης στ' ἀλήθεια. Τὰ περιστατικά σωρεύονται τόσο κωμικοτραγικά στὴν παραγμένη ἀπὸ τὸν ἄκαρπον ἔρωτα ψυχὴ τοῦ συναδέλφου τοῦ ἥρωα, ὥστε καμιά πιὰ θεραπεία, καμιά πιὰ ἄλλη λύση καὶ λύτρωση δὲν τοῦ μένει ἀπὸ τὸ θάνατο. Τί πιὸ ὀμάλῳ, τί πιὸ φυσιολογικό, τί πιὸ ἀναπόφευγοτέρμα θὰ μπορούσε νὰ προσμένει ἡ ἄγρια ταλαιπωρημένη ζωὴ του; Ὁ θάνατος ἄλλωστε εἶν' ἓνα θέμα ποῦ συχνὰ πυκνὰ ἔρχεται στὴν πένα τοῦ Κονδυλάκη — καὶ μαζί της στὴ σκέψη τῶν ἥρώων του. Εἶναι κάτι σὰ μοιραία ἀντίδραση, σὰ μιὰν ἄλλη ὄψη στὴν πλῆσμονὴ ζωῆς, ποῦ ξεχειλίζει στὰ κείμενά του. Ἡ, ἀκόμα, ἡ ἀφυγάδευτη ὄρμη τῶν παθολογικῶν τῶν ἥρώων. Ὁ Παῦλος Δαμουλάς θ' αὐτοκτονήσει στὸ «Μαῦρο Γάτο» του. Ὁ Κωστής Σιγούρης, ὁ «Πάροικός» του, τὸ ἴδιο. Μόνο στὸ θάνατο θὰ μπορούσε νὰ τοὺς ὀδηγήσει ἡ θαύματα τραυματισμένη ψυχὴ τους, τὸ δραματικά σαλειμένο πνεῦμα τους. Ὅπως, ἐκεῖ μόνο θὰ μπορούσε νὰ τὴ φέρει καὶ τὴν καμένη τὴ Βαγγελιώ, τὴν ἀτελειωμένη, τὴν ἀνώμαλη φυσιολογικά — ἀπ' τὴν τεράστια διαφορὰ τῆς ἡλικίας — ἀγάπῃ της πρὸς τὸν ἀνώριμον ἀνηθοῦ τῆς «Πρώτης Ἀγάπης». Κι ἀλήθεια: ἡ εὐγενικιά, ἡ λεπτή καὶ τρυφερὴ τούτῃ ὑπαρξε, ἀκόμα καὶ μετὰ τὸ ἄρθρο της, ἀπὸ κάποιες σελίδες τοῦ Παπαδιαμάντη), μόνο στὸ θάνατο θὰ μπορούσε ν' ἀναζητήσει τὴ λύτρωση. Μετὰ τὸ θάνατο μόνο θὰ ὀλοκλήρωνε καὶ θὰ δικαίωνε ἠθικά τὸν ἑαυτὸ της — κι ἄς μὴν ἦταν ὀλάκερη ἡ ζωὴ της παρὰ μιὰ ἀνώτερη, μιὰ δικαιωμένη ἀπόλυτα μορφὴ θυσίας. Ὁ Ἄριστος Καμπάνης ἀναρωτήθηκε κάποτε, ἂν ἡ δραματικὴ τούτῃ ἐρωτικὴ ἱστορία «ἀνταποκρίνεται τάχα σὲ πραγματικά περιστατικά τῆς ζωῆς» τοῦ Κονδυλάκη, ἐπειδὴ, καθὼς καὶ τὰ περισσότερα διηγήματά του, ἔχει «τύπον αὐτοβιογραφικό». Μὰ ἡ ἀπάντησις, δὲ νομίζουμε πὼς θάχε ξεχωριστὴ σημασία, μιὰ καὶ οἱ ἄνθρωποι ποῦ ζοῦν στὸ ἔργο (ὁ ἀνηθος καὶ ἡ μάνα του, μὰ προπαντὸς τὸ Βαγγελιώ), εἶναι πέρα γιὰ πέρα δικαιωμένοι αἰσθητικά.

Μὲ τὸ ἔργο του ἐξάλλου τοῦτο ὁ Κονδυλάκης δὲν παραδίνει μόνο τ' ἄρματα στὴ Δημοτικὴ, ὁ τελευταῖος ἴσως αὐτὸς «πιστὸς» τῆς Καθαρεύουσας, καθὼς κι ὁ Ροϊδῆς μετὰ τὴ μονακριβὴ τὴ «Μηλιάς» του. Ἀποβάλλει καὶ τὸ γνωστὸ, ἀπ' ὅλα σχεδὸν τὰ ἔργα του, χιούμορ, τὸ λοουκιάνειον χιούμορ του, τὴν «εὐθυμὴ νότα» τῆς πεζογραφίας του, ποῦ τόσο πλοῦσια τὴν ἔχουμε ἀπαντήσει στὸν «Πατούχα» του.

Στὸ τελευταῖο αὐτὸ ἔργο ὑπάρχει ὡστόσο τόσο πρισματικὴ πλησμονὴ ζωῆς, θέλω νὰ πῶ τόσο κυκλικὴ ἀκτινοβολία, ὥστε πολὺ σωστά εἶπαν πὼς ἐδῶ, στὸν «Πατούχα», ἴσοζυγιάζεται ἡ φαιδρότητα μετὰ τὴν δραματικότητα. Ὁ ἥρωας «ἀπό

κωμικὸ πρόσωπο, γίνεται δραματικὸ» (Γ. Καλαματιανός, «Αἰσθητικὲς ἀναλύσεις νεοελληνικῶν λογοτεχνημάτων», ἐκδ. Γ', 1951, σελ. 97-105).

Ἡ λύτρωση ἐδῶ ἔρχεται μετὰ τὸ γάμο τοῦ ἥρωα. Μετὰ τὸν «Πατούχα» του ὡστόσο θὰ μᾶς δώσει ὁ Κονδυλάκης, ποῦ ποτὲ μολαταῦτα δὲν ἔμεινε σὲ ἔντονες ἢ μακριές, ἢ σὲ λυρικές περιγραφὰς τῆς φύσης, θὰ μᾶς δώσει λοιπὸν μιὰ παραδόξην ὄψιν τῆς ἄγριας, τῆς πρῶτοῦ γοῆς ἑλληνικῆς φύσης — τῆς «κρητικιάς» φύσης θάλεγε ἴσως ὁ Καζαντζάκης, ποῦ κάπως ποῦ ἔντονα ξεχώριζε τοὺς Κρητικούς ἀπ' τοὺς ἄλλους τοὺς Ἕλληνας! Θὰ μᾶς ὑπονηματίσει τὴν ἐπίδραση τούτης τῆς φύσης ἀπάνω στὸν ἄνθρωπο, τὸν ταυτισμὸ της καλύτερα μαζί του, μὰ κι ὁ ἄνθρωπος τούτος ζεῖ τόσο ἀξεδιόλυτα ἐνωμένος μ' αὐτὴν. Ὁ ἔφηβος ἥρωας τοῦ Κονδυλάκη, ποῦ «εἶς τὰ σχήματα καὶ τὰς γραμμὰς τῶν βράχων εὗρισκεν ὁμοιότητας πρὸς τὰς φυσιογνωμίας τῶν χωριανῶν του» (τί ἄνθρωπο μορφικὸς παγανισμὸς καὶ τοῦτο;) καὶ ποῦ, «βοσκός» ἀπὸ μικρὸ παιδί, «εἶχε γίνῃ ζῶν μετὰ τὰ ζῶα [μόνον ποῦ δὲν ἔκουτόλα!], ἀποτελεῖ θάλαγος ὁ ἴδιος ἓνα ἀτίθασο καὶ παράδοξα «λογικὸ» στοιχεῖο τῆς φύσης. Κρύβει μέσα του τὴν ἀκατάλυτη παντοδυναμία της — καὶ δὲν ξέρει ποῦ νὰ τὴ διοχετέψει, πῶς νὰ τὴν δοξέψει ὅλη τούτῃ τῇ δύναμῃ, ποῦ τόσο βαρῖα τὸν πιέζει. Ὁ παιδικὸς του ἐρωτισμὸς, αὐτὸς ὁ ἐρωτισμὸς ποῦ θὰ τὸν σπουδάσουμε ἀργότερα στὰ ἐπιστημονικὰ φροῦδικὰ συγγράμματα, εἶναι τόσο διαφορετικὸς ἀπὸ τὸν ἐρωτισμὸ τοῦ ἀνηθοῦ ἐκείνου τῆς «Παλιᾶς Ἀγάπης» του. Ἐκεῖ ξεδοῦεται ἄσκοπα, σὰν πλησμονὴ αὐτοαναλισκόμενης συναισθηματικότητας, ἐνὸς διὰχουτοῦ μέσα του κι ἀόριστου στοιχείου, δίχως καθορισμένη κατεύθυνσις, ὅσο ἂν κατατείνει στὸ Βαγγελιώ. Ἐδῶ εἶναι πιὸ ὀμαλὸς, πιὸ φυσιολογικὸς, ὅσο κι ἂν εἶναι πρωτογενος. Μετὰ τὸ γάμο, ἡ φυσικὴ τούτῃ δύναμις θὰ μετατραπῇ σὲ κοινὴν νικίαν. Καὶ κανένας δὲ θὰ ρθεῖ νὰ μᾶς βεβαιώσει, ἂν ἡ μετὰ τὸ πῶς τούτῃ ἔκαμε καλὸ ἢ κακὸ στὴν ἴδιαν ἐτοῦτῃ δύναμῃ — καὶ σὲ μᾶς.

Ἐποφώσκει καὶ στὸν «Πατούχα» τὸ αὐτοβιογραφικὸ στοιχεῖο; Δὲν ξέρουμε. Μαθαίνουμε ὅμως ἀπ' τὸ παλιὸ ἀφιέρωμα τοῦ καλοῦ περιοδικοῦ «Κρητικὲς Σελίδες» (ἄρθρο τοῦ Γιάννη Σφακιανάκη), πὼς ὁ Πατούχας ἐτοῦτος στάθηκε ὑπαρχτὸ πρόσωπο. Ἀπολάψαμε μάλιστα καὶ τὴν χαρακτηριστικὴ του φωτογραφία! Ἔτσι, ἀνετότερα πιὰ μπορούμε νὰ ἐξηγήσουμε τὴ ζωτικότητα, τὴν ἐνάργεια καὶ τὴν παραστατικὸτητα ὅχι μόνο τοῦ ἴδιου τοῦ Πατούχα, παρὰ καὶ τῶν ἄλλων μορφῶν τοῦ ἀρτίτερου τούτου πεζογραφήματος τοῦ Κονδυλάκη: τοῦ Σαϊτονικολῆ, τοῦ Μπαρμπαρέζου, τοῦ Τερερέ, τῆς Πηγῆς, τῆς Μαργῆς, τῆς Ζερβούδαινας. Ἐτοῦτον ἐδῶ μάλιστα τὸ

Σαϊτονικολῆ πρέπει νὰ τὸν θυμούμαστε κι ἀπὸ κείνον ἐκεῖ τὸν ἀδικοβγαλμένον ἥρωα, τὸν «Κ ε ρ κ έ ζ ο»: «Εἰς τοῦ Σαϊτονικολῆ» αὐτοῦ δὲν εἶναι, ποῦ «εμοίραζαν τὰ πρῶτα δ-πλά» μῖα ἀπ' τὶς χίλιες τόσες κρητικῆς ἐπαναστάσεις τοῦ περασμένου αἰῶνα; Κι αὐτός, μὲ τὴν ἀδικίαν του, δὲν εἶναι ποῦ ἔκαμε, δίχως φυσικὰ νὰ τὸ θέλει, ἡ ρ ω α τὸν «Κερκέζο»; Ποιά μυστικὴ δύναμις κρυβόταν στὸ καταφρονεμένο του, φτωχὸ σῶμα; Ποιά πνοὴ μυστικῆ εἶναι ποῦ μεταμόρφωσε τὴ βασανισμένη ψυχὴ του σὲ παράδειγμα ἤθους κι ἀνδρείας; Ὁ Θεὸς μόνον τὸ ξέρει — κι ὁ ποιητὴς του, ὁ Κονδυλάκης! ποῦ ἐπραγματώσα μ' αὐτὸν, τὸν «ἀφανή» καὶ σεμνότερον ἥρωα, ἀκράϊες, εὐτυχισμένες στιγμῆς τῆς δημιουργίας του. Καὶ ποῦ ὑπέβαλε στὴ σκέψῃ μας τὶ θ ἄ μ π ο ρ ο ὕ ρ ε ἴσως νὰ δώσει, ἂν δὲ δούλευε τόσο σκληρὰ στὴ δημοσιογραφικὴν ὑποτέλεια.

Γιατί, ναί, σημαντικῆς στ' ἀλήθειαν καὶ ὅλων δυσάρεστες ἐπιδράσεις τοῦ δημοσιογραφικοῦ ἐπαγγέλματος στὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία ἔχουν ἐπισημανθεῖ. Ζοῦμε σὲ μιὰν ἐποχὴ, ποῦ ἡ λογοτεχνούσα δημοσιογραφία κατέστη πληγὴ, σχεδὸν ἀθεράπευτη, τῆς λογοτεχνίας μας. Ἀνύποπτοι ἄνθρωποι, κι ἀντιπνευματικοί, σκαρφαλωμένοι σὲ ἡμερήσιες ἢ περιοδικῆς στήλες, προσποιούνται τὸ λογοτέχνη, κάνουν θέατρο, ποιήσῃ, πεζογραφία, χρονογράφημα, διδάσκουν κιόλας πῶς γράφεται ἕνα μυθιστόρημα. Κι ὁ κοινὸς ἀναγνώστης ἢ θεατῆς, ἀπληροφόρητος ὅπως πάντα συμβαίνει, τὸ πιστεύει καὶ χαίρεται μάλιστα, γιατί, κοινωνώντας μὲ τέτοια ὑποπροϊόντα, φαντάζεται κιόλας πῶς ἔχει τάχα εἰσέλθει στὸν πανίερο ναὸ τῆς τέχνης. Ὡστε ἀρνούμαστε στὸ δημοσιογράφο τὴ δυνατότητα νάναί καὶ λογοτέχνης; Καθόλου! Μὲ μιὰ μοναχὰ προὔπθεση: πῶς ἄ ρ κ έ ἱ ν ἄ ν α ἱ λ ο γ ο τ έ χ ν η ς! Τότε, τὸ χειρόγραφο ποῦ θὰ βγῆ ἀπ' τὸ χερί του δὲ θὰ ξεμακραίνει, οὔτε θὰ χάνεται στὸν ὠκεανὸ τῆς λογοτεχνούσης δημοσιογραφίας, παρὰ θὰ περιπλέει τὰ χωρικά ὕδατα τῆς λογοτεχνίας μὲ τὴν αὐτάγγελτην ἀξίωση νὰ πολιτογραφηθεῖ στὸ βωμὸ τῆς. Κι ἂν ὁ καθαυτὸ ἢ ἀπόλυτα λογοτέχνης δικαιούται τὸ σεβασμὸ μας, δὲν τὸν δικαιούται λιγότερον καὶ αὐτοῦ τοῦ εἶδους ὁ δημοσιογράφος, ποῦ μὲσφ τῆς στήλης του μάς φέρνει σὲ καθημερινὴν ἐπαφὴ μὲ τὴν τέχνη καὶ τὴ ζωὴ. Γιὰ κάποιους μάλιστα ἀπὸ μᾶς, ὁ λογοτέχνης - δημοσιογράφος εἶναι πολὺ πιὸ ἀξιολογώμενος, γιατί, ἐνῶ ὁ λογοτέχνης (μόνον) δημιουργεῖ μὲ τὴν ἄνεση πάνταν τοῦ χρόνου μπροστὰ του, ὁ δημοσιογράφος - λογοτέχνης μένει ἀπροστάτευτος ἀπὸ μιὰ τέτοια ἄνεση, πετᾷ θαρρεῖς τὰ χειρόγραφα του, ἕνα - ἕνα καὶ βιαστικά, μπροστὰ στὸ βάραθρον τῆς λινοτυπίας, — στὴν καταπαχτὴ δηλαδὴ μιᾶς ἀδηφάγου Σφιγγός, ποῦ μήτε χρόνονο γι' ἀνάσα σου δίνει, μήτε διάρκειαν εἶναι νὰ χαρίσει στὰ ἀσθμαίνοντα τὰ χειρόγραφα σου. Καὶ νὰ, πόσον δίκιο εἶχε ὁ Γρυπάρης, ὅταν, ἀπαντώντας στὸ ρῶτημα «ὀλέτετε ἄλλες ἐπιδρά-

σεις τοῦ Τύπου στὴ λογοτεχνία μας;», ἔλεγε: Σημαντικῆς, ἀλλὰ δυσάρεστες: ἀπερρόφησε ὅλους σχεδὸν τοὺς συγγραφεῖς, τοὺς ἐπὶ καλοῦς λογοτέχνας. Ἡ ἀπερρόφησις αὕτη ἔγινε εἰς βάρος τῆς ποιότητος τῆς λογοτεχνικῆς μας παραγωγῆς. Ἡ συνεργασία τοῦ λογοτέχνου στὴν ἐφημερίδα εἶναι μοιραῖον νὰ ἔχει προχειρότητα, περισσότερη εὐκολία ἀπὸ ὅση χρειάζεται ἕνα ἔργο τέχνης, μὰ εὐκολία ποῦ δὲ βγαίνει μὲς ἀπὸ τὸ θέμα, ἀλλ' ἀπὸ κάποια ἀδιαφορία τοῦ συγγραφέως πρὸς αὐτὴν τὴν ἐργασίαν, ποῦ δὲν τὴν θεωρεῖ ὑπεύθυνον γιὰ τὸ ὄνομα του. Τὸ χειρότερον ὁμῶς εἶναι τοῦτο ἀκριβῶς: Πῶς καὶ στὸ ἔργο τέχνης ποῦ γράφει ὑπεύθυνον, ὄχι πιά γιὰ ἐφημερίδα, ἀλλὰ γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, ὑπάρχει κ' ἐκεῖ, ἔχει εἰσχωρήσει κάπως ἡ προχειρότητα κ' ἡ εὐκολία, ὅ,τι — τέλος — ἐνοοῦμε μὲ τὴ φράση «δημοσιογραφικὸ στοιχεῖον».

Γιατί τάχα νὰ μὴν ὑποθέσουμε πῶς τὸ ἴδιον συμβαίνει καὶ μὲ τὸν Κονδυλάκη, ποῦ ἐξόδεμε ὅλη του τὴ ζωὴ στὸν ἀδηφάγον καὶ βιαστικὸν Δαίμονα τοῦ Τυπογραφείου, ἀπὸ θιοτικὴν καὶ μόνον ἀνάγκη κ' ἐπειδὴ δὲ μπορούσε νὰ ζήσει μὲ τὰ βιβλία του μόνον; Φόβος ἦταν νὰ συμβαίνει. Πολλοὺς ὁ μ ο ι ο π α θ ε ἱ ς του — καὶ τὸ ταλάντο τους — τοὺς ἔχει ρουφήξει ἢ καταπαχτῆ τῆς Δημοσιογραφίας. Νὰ ὁ Μήτσος Χατζόπουλος — ὁ «Μποέμ», ὁ «Πεζοπόρος», ὁ «Ἀττικὸς» τῶν ἀθηναϊκῶν ἐφημερίδων. Ἀπ' τὰ 1921 κιόλας, εἶχε ξεχωρίσει τὸ βιβλίον αὐτὴ τὴν ὑπεύθυνον καὶ ἐπίμοχθα ὀργανωμένην π ρ ο σ ω π ι κ ῆ ν ὑπόθεσιν τοῦ δημοσιογράφου, ἀπ' τὶς ἰδέες ἢ τὶς σκέψεις ποῦ διοχετεύει τὸ πλῆθος σὲ μιὰ δημοσιογραφικὴν στήλην — γιατί, ἐξὸν ἀπ' τὸ ἀ ν τ ι μ ὀ ν ι ο καὶ τὸ Πι ε σ τ ῆ ρ ι ο τοῦ Τυπογραφείου, εἶναι καὶ οἱ ἄ λ λ ὄ τ ρ ι ε ς τοῦτες σκέψεις ποῦ εἰσποροῦν μέσα στὰ στήθη τοῦ δημοσιογράφου - λογοτέχνη καὶ, μὲ ἀμεσώτερη μετοχὴ τοῦ ἀναγνώστη, ὑπηρετοῦν κι αὐτές, σὲ βάρος βέβαια τοῦ γράφοντος, αὐτὸν τὸ Δαίμονα τῆς Ἐ φ η μ ε ρ ῖ α ς. Τὸ βιβλίον, εἶχε γράψει ὁ «Πεζοπόρος» Χατζόπουλος τοῦ «Ἐμπρός», εἶναι ἀτομικότερη ἰδιοκτησία τοῦ γράφοντος, ἐνῶ στὴ δημοσιογραφικὴν στήλην γ ρ ἄ φ ε ἱ κ α ν ἔ ν α ς γ ἱ ἄ τ ὄ ς ἄ ν α γ ν ὠ σ τ ε ς τ ο υ. Ἐπομένως, συνέχισε, δὲν δύναται νὰ παρέρχεται ὁ γράφων τὰς γνώμας τῶν ἀναγνωστών. Σκέπτονται καὶ αὐτοί, — καὶ διὰ τῆς σκέψεώς των σ υ ν ε ρ γ ἄ ζ ο ν τ α ἱ εἰς συζήτησιν δημοσίαν, εἰς ἐντύπωσιν γενικοῦ ἐνδιαφέροντος. Οἱ ἀναγνώσται «θ έ λ ο υ ν», ἄρα ἄ ξ ι ο ὦ ν, ἄρα δ ι κ α ι ο ὦ ν τ α ἱ νὰ μετέχουν μιᾶς δημοσιογραφικῆς στήλης, πρὸς τὴν ὅποιαν δεικνύουν ἐνδιαφέρον...

Ὁ «Μποέμ» εἶχε δουλέψει πολὺ σ' αὐτὴ τὴν ἀξίωσιν, ὁ Κονδυλάκης πολὺ λιγότερον. Εἶναι μιὰ ἀξίωσις ἀδυσώπητη, ποῦ δὲν ἀργεῖ νὰ γίνοι ὑποταγή — καὶ ποῦ ἀποτελεῖ τὸν καταπονητισμὸν καὶ τὸ δράμα τῶν λογοτεχνῶν μας ποῦ ζοῦν δημοσιογραφώντας. Καθὼς ὁμῶς ἔχω σημειώσῃ μελετώντας τὸν Δημήτηρ Χατζόπουλον

(Ἄσκησεις Λόγου, 1962, σελ. 20), τὸ μέγεθος τοῦ καταποντισμοῦ μας εἶναι πάντοτε ἀντιστρόφως ἀνάλογο πρὸς τὸ βαθμὸ τῆς ἀντίστασής μας. Καὶ τὸν Κώστα Χατζόπουλο, ἀδερφὸ τοῦ Μπόεμ, καὶ τὸν Παλαμᾶ καὶ τὸ Σπύρο Μελά, μὰ καὶ τόσοσους ἄλλους, τοὺς ἀπέιλησε — καὶ τοὺς ἀπειλεῖ ἀκόμα — ἡ διοπάλη καὶ ὁ καταποντισμὸς. Κανένας τοὺς δὴμω δὲν ξέρουμε νὰ ἐνέδωσε ἀμαχητὶ, κανένας τοὺς δὲν ἀποχεάστηκε γιὰ νὰ ἐπιπλεύσει. Ὁ Δημήτρης Χατζόπουλος δὲ θέλησε ἢ δὲν τὰ κατὰφερε νὰ περισωθεῖ. Ἀπόμεινε κάπως σὰ ναυαγός. Ὁ Κουδουλᾶκης δὲν ἀπόμεινε σὰ ναυαγός. Ἔσπερνε μέσα του πολλὸ περισσότερο ἀπὸ θεματάλεντο, πολὺ πρὸς ῥωμαλέαν ἀντίσταση στὸ ὑδραυλικὸ πιεστήριον τῶν δημοσιογραφικῶν ὑπογεγίων. Ὡστόσο, τὸ ἐνίωθε κι ὁ ἴδιος πῶς εἶχε ἀδικηθεῖ ἀπὸ τὴν καταναναγκαστικὴ δημοσιογραφία. Ὁ Ἄλκης Θρύλος τὸ προσεπικυρώνει: «Δὲν ὀλοκλήρωσε, γράφει, τὸν ἑαυτοῦ. Ἡ δημιουργικὴ του ἰκανότητα ἦταν πολὺ πλουσιότερη, μὰ τὴ στείρεισαν οἱ συνθήκες τῆς ζωῆς του καὶ γενικὰ τὸ περιβάλλον του».

Ὅσο κι ἂν τὸ πρᾶμα θὰ φαίνονταν παράδοξο, θεωροῦμε τὴν ἀποψη τούτη ὑπερβολικὴ. Ὁ Δημ. Ταγκόπουλος, μὲ τὴν τραχύτατη γλώσσα του, τὸ ἔχει γράψει ἀλλιῶς, σχεδὸν ἀνήμερα τοῦ θανάτου τοῦ Κουδουλᾶκη: «Αὐτὸ πὺν λένε, ἔγραψε στὸ «Νουμά», Σάββατο 1 Αὐγ. τοῦ 1920, πῶς τὸν ἀπορρόφησε ἡ δημοσιογραφία κ' ἔτσι ὁ δημοσιογράφος ἐπνίξε τὸ λογοτέχνη, εἶναι κοινοτοπία, ἀρλούμπα! Κι ἀραδιάζει τὰ ὀνόματα τοῦ Παπαδιαμάντη, τοῦ Μητσάκη, τοῦ Παλαμᾶ, πὺν στάθηκαν ἐφ' ὄρου ζωῆς ὑποτελεῖς στὴ δημοσιογραφία. Γιὰ νὰ καταλήξει στὸ παράτολμο συμπέρασμα πῶς ὁ «Πατούχας» στὴν ἐποχὴ του μπορεῖ νὰζίξει, σήμερως (1920!), μὲ τὸ δρόμο πὺν πήρε τὸ νεοελληνικὸ διήγημα, μὲ τὸν Παρρορίτη, τὸν Βουτυρά κ.ἄ. ὁ «Πατούχας» χρειάζεται δεκανίκια γιὰ νὰ περπατήσει πλάι τους! Κι ἂν αὐτὰ τᾶγραφε στὰ 1920, εὐκόλα μπορεῖ νὰ σκεφεῖ ὁ κανένας τί θᾶγραφε σήμερως (1962!) ὁ Δημ. Ταγκόπουλος. Ὁ,τι δὴμωσ κι ἂν ἔγραφε, ἢ τότε ἢ σήμερως, θὰ μποροῦσε σίγουρα νὰ ὑποστηρίξει ἀφοδα καὶ τὴν ἀποψη τοῦ πῶς ἂν ὑπάρχει ἀληθινὸ καὶ μεγάλου ταλέντου, ὁ λογοτέχνης δὲν πνίγεται ἀπὸ τίποτα. Καὶ στὸν κατάλογο μὲ τὸν Παπαδιαμάντη, τὸ Μητσάκη καὶ τὸν Παλαμᾶ — ἐκτὸς ἀπ' τὸν Κουδουλᾶκη, γνήσιο καὶ πηγαῖο, ἀναμφισβήτητο, ταλέντου, — θὰ μποροῦσε νὰ προσθέσει καὶ τὸν Παπαντωνίου, τὸ Μελά καὶ μερικοὺς ἄλλους, πὺν ἐνῶ ἀλύπητα ἀναλίσκονταν στὰ Τυπογραφεῖα, ὡστόσο δὲν ἔπαυαν νὰ φιλοτεχνοῦν τὸν «Ἰούδα», τὸν «Παπαφλέσσα», τὸ «Βασιλιά καὶ τὸ Σκύλο» καὶ τ' ἄλλα τοὺς λογοτεχνικὰ ἀραβουργήματα. Ὡστε κι ὁ Κουδουλᾶκης δὲν εἶναι καθόλου ἀνύποπτος δημοσιογράφος, καθὼς βάφτισε τὸ νουνο τῶν Μαλλιάρων ὁ ξεχασμένος πιά σήμερως Παρρορίτης, οὔτε φαίνεται πῶς ἔχει τόσο πολὺ

ἐξουθενωθεῖ ἀπὸ τὴν ὑποτέλειά του στὸ Δαίμονα τῆς ἐλληνικῆς Δημοσιογραφίας. Γερὸ ἴσα ἴσα καὶ πηγαῖο ταλέντου, ἔχει πάρει κι ὁ Κουδουλᾶκης τὴ θέση του στὰ νεοελληνικὰ γράμματα. Φυσικὰ, δὲν ἔχει τὸ λυρισμὸ τοῦ Παπαδιαμάντη, οὔτε τὸ κρουστὸ νεῦρο τοῦ Καρκαβίτσα. Μᾶλλον μεταξύ Ροῖδη καὶ Μωραϊτίδη τὸν κατατάσσει τὸ λόγιον ὕψος του. Γερωντοπαλικαροὺς καθὼς καὶ κείνοι, προβάλλει στὸ ἔργου του πρὸς ἄμωσα ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη τὶς ἠθικὰς του ἀρχὰς. Κι αὐτὲς εἶναι πὺν μαζί μὲ τὴν ἄλλοτε λαυθάνουσα κι ἄλλοτε πρὸς φανερὴ δημοσιογραφικὴ του ἰδιότητα, ἐνισχυμένη καὶ μὲ τὴ φυσικὴ του «φιλοπαίγμονα» διάθεση, τὸν ὀδηγοῦν στὴ σάτιρα.

Πρὸς ὅπωση βέβαια τῆς σάτιρας — βάθρου τῆς — εἶναι ἕνα ἀνθρωπιστικὸ ἰδεῶδες. Ξεκινᾷ ἀπὸ μιὰν ἀνθρωπιά, ἀπὸ κάποιον πόνου βαθύτερου καὶ ἀνθρωπινότερου, πὺν συγκρίνει καὶ ἀξιολογεῖ, μὲ τὴν πρόθεση κάτι νὰ διορθώσει. Σατιρίζει κανεῖς «ὄταν βιάζεται νὰ γελάσει μὲ δῶλα, ἀπὸ φόβου μήπως ἀναγκαστεῖ νὰ κλάψει γι' αὐτὰ». «Τὰ πρὸς ὠραία ἔλη τῆς σοβαρῆς ἠθικῆς, ἔγραψε ὁ Μολιέρως — ἠολογίζοντας τὸν «Ταρτούφου» του, εἶναι λιγύτερο ἀποτελεσματικὰ, τὶς περισσότερες φορὰς, ἀπὸ τὰ βῆλη τῆς σάτιρας: καὶ τίποτα δὲ σφρονίζει τοὺς πρὸς πολλοὺς ἀνθρώπους τόσο, ὅσο ἡ ἀπεικόνιση τῶν ἐλαττωμάτων τους. Τὸ κουσοῦρι πὺν τὸ ἐκθέτει στὰ χάχανα τοῦ κόσμου τὸ πλῆγῶνεϊς βαριά. Οἱ ἀνθρωποεὐκόλα σηκώνουν τὴν ἐπίπληξη: μὰ δὲ σηκώνουν τὴν κοροϊδίαν. Δέχονται νὰ εἶναι κακοί: μὰ δὲ δέχονται νὰ γίνονται γελοιοί». Ὁ βαθύτερος λοιπὸν καὶ ὁ μακρινότερος προορισμὸς τῆς σάτιρας ἀκοντίζει στὰ ἀνθρώπινα ἐλαττώματα — καὶ φιλοδοξεῖ νὰ γίνῃ ὄχι μόνου ὁ Εἰσαγγελέας τοὺς παρὰ κι ὁ Διορθωτὴς τους. Καὶ κανένας μας δὲ γίνετα ἢ Εἰσαγγελέας ἢ Διορθωτὴς, ἂν δὲν εἶναι ἀδιὰβλητος ὁ ἴδιος, ἂν δὲ στέκει ἀφοδος ἀντίκρου στὰ κοινωνικὰ καὶ στὰ ἠθικὰ παραγῆματα. Ἔτσι ἀδιάβλητον πρέπει νὰ τὸν φανταστοῦμε καὶ τὸν Κουδουλᾶκη. «Ἡ βαθυτάτη πίστις εἰς τὰς ἠθικὰς του ἀρχὰς, τὰς ὁποῖας ἀνεκάλυψε μέσα του καὶ διέκρινεν ὡς ἀναλλοιώτους καὶ αἰωνίους, καὶ ἡ ἰσχυρὰ ἀντίφασις πρὸς τὰς ἀρχὰς αὐτὰς, πὺν ἐπρόδιδαν τὰ καμώματα μιᾶς κοινωνίας ἀνερματιστοῦ, ἔφερην αὐθρομήτως τὴν σάτιραν εἰς τὰ χεῖλη του, παραδέχτηκε ὁ Φῶτος Πολίτης, καὶ, ἐν τῇ φαινομενικῇ του ἀπαθείᾳ ἐστροβιλίσθη ἐμπρὸς του τὸ χιούμορ ὡς τολύπη καπνοῦ γαλανοῦ». Ἡ σάτιρά του λοιπὸν ἦταν ἀνάλαφρη, «φαινομενικῶς ἀθῶος», ἔγραψε ὁ Πολίτης, χωρὶς νὰ πειράξει κανέναν ἀτομικῶς, χάραξε βαθιὲς γραμμὰς στὶς ψυχὰς δῶλων μας. Ἀθῶα, ἀνάλαφρη... Μὰ ἦταν κ' ἐπιφανειακὴ, ὅπως πιστεύει ὁ Θρύλος; Δὲν τὸ νομίζουμε. Ἦταν, ἀπλοῦστα-

τα, καλοκάγαθη, καθὼς κι ὀλόκληρη ἡ πνευματικὴ καὶ ἡ ἠθικὴ του ὑπόσταση, πού δὲν παθαινοῦν βαθιά, μήτε ὀργίζονται. Ὅπως κι ὁ Λουκιανός, πού τὸν ἀνακάλυψε καὶ τὸν μεταγλώττισε ὁ Κονδυλάκης, ὑπακούοντας στὸν γνωστὸ μας «νόμο» τῶν ἐκλεκτικῶν συγγενειῶν, ἔτσι καὶ αὐτὸς σκώπτει μόνον, γιὰ νὰ προκαλέσει τὸ γέλιο, μὰ καὶ γιὰ νὰ διδάξει. Ἰσως ἐδῶ νὰ γίνεται καὶ λίγο δημοσιόγραφος τῆς ἠθικολογίας, μὰ δὲ μποροῦσε νὰ κάμει ἀλλίως. Αὐτὴ μόνον ἡ στάση τοῦ ταίριαζε, πρὸς αὐτὴν ἔρεπε ἡ ψυχικὴ του ἰδιοσυστάσια. Συντήρηση τῶν ἀρχῶν, ὄχι ἀνατροπὴ τους.

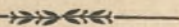
Συντηρητικὸς ἄλλωστε στάθηκε καὶ στὴ γλώσσα του. Καθόλου δὲ μπόρεσε — κι οὔτε προσπάθησε νὰ ὠφελῆται ἀπὸ τὸ ζωογόνο κίνημα τοῦ Δημοτικισμοῦ, ὅσο κι ἂν ἔκλεισε τὴν πεζογραφικὴ σταδιοδρομία του με διηγήματα τῆς δημοτικῆς (Πρώτη Ἀγάπη, Νεωτεριστὴς, Κακὸ συναπάντημα, Ὁ Καταχανάς). Μὰ κ' ἡ δημοτικὴ τοῦτη σωστὰ ἔχει χαρακτηριστεῖσά συντηρητικὴ καὶ «οἰνεὶ περιδεῆς» (I.M. Παναγιωτόπουλος). Γιατὶ ὁ Κονδυλάκης ἦταν καθαρευουσιάνος. Κ' ἐκεῖ ἀκόμα πού δανεῖζεται τὰ «κυριότερα καὶ θεμελιωδέστερα στοιχεῖα ἀπὸ τὴ νέα γλώσσα», καθόλου δὲν ἀποξεχνάει τὰ «στοιχεῖα τῆς ἀρχαίας», πού με τὴν καθαρεύουσα «εἰσήλθαν καὶ ἀνέζησαν» στὸν προφορικὸ λόγον καὶ μάλιστα ἀντικατέστησαν ξένες λέξεις, χωρὶς νᾶναι «ἀταίριαστα» καὶ μετὸ τυπικὸ τῆς νέας ἑλληνικῆς, ἔτσι τοῦ εἶπαν. Μὰ κ' ἡ καθαρεύουσα τοῦ αὐτοῦ δὲν εἶναι ἄκρατη. Κ' ἔχει τόσο ζωηρὴ τὴν αἴσθηση τῆς γλωσσικῆς πραγματικότητος, ὥστε — καθὼς κι ὁ Παπαδιαμάντης — γράφει δλοὺς τοὺς διαλόγους του (καὶ τοὺς τίτλους ἀκόμα μερικῶν του διηγημάτων) στὴ δημοτικὴ, στὴν καθάρια δημοτικὴ, στὸ ἰδίωμα καλύτερα τὸ γλωσσικὸ τοῦ κρητικοῦ λαοῦ. Τοῦτο πιστοποιεῖ πῶς ὁ Κονδυλάκης, ὅπως ἄλλωστε κι ὁ Παπαδιαμάντης, ἦταν τόσο στενὰ δεμένους μετὸ λαό, ὥστε κεί πού νόμιζε πῶς αὐθόρμητα ἔρεπε νὰ ἐκφραστῆ, γιὰ νὰ μὴ γίνῃ ψεύτης, χρησιμοποιοῦσε — καὶ τόσο φρέσκη, τόσο ὀλοζώνταν! — τὴ Δημοτικὴ. Ὁ Κονδυλάκης κι ὁ Παπαδιαμάντης ζοῦσαν τόσο ἔντονα τὸν ἀπλόικόν τους τὸν κόσμον, τοὺς ταπεινοὺς ἥρωες τῆς «ἑλληνικῆς ἡθογραφίας», ὥστε δὲν ἤθελαν ἢ δὲν τολμοῦσαν νὰ τὸν ψευτίσουν μετ' ἀφύσικα στολιδία τῆς καθαρεύουσας. Ὡστόσο, οἱ «μαχητικοὶ δημοτικιστὲς» τοῦ καιροῦ του, πολλὴ τὸν περιποίησαν, καθὼς εἶδαμε, τὸν Κονδυλάκη. Ἡ γλώσσα, τότε, δυστυχῶς, ἦταν κ' αἰσθητικὸ κριτήριον, καὶ, λίγο - πολύ, τὸ ράσον ἦταν, γιὰ κείνους, πού ἔκανε τὸν παπᾶ...

Τὸ ὕφος ἐξᾶλλου τοῦ Κονδυλάκη ἔχει μιὰ κλασσικὴ λιτότητα, ἡ ἀφήγησή του ἕνα σφι-

χτὸ δέσιμο, πού ἀκολουθεῖ πιστὰ τοὺς παραδεγμένους «κανόνες» — ἀρχή, μέση καὶ τέλος, ἕνα οἰκοδόμημα στερεὸ, μαστορεμένο μ' ἀρχιτεκτονικὸ σχέδιο. Πουθενὰ ἡ καθαρευουσιάνικη πλαδαρότητα ἢ οἱ πλατυασμοὶ τῆς ἔκφρασης, τὰ «χάσματα» τοῦ λόγου καὶ οἱ παλινδρομήσεις τοῦ χρόνου, πουθενὰ τὸ «ἕως τεχνιτότητα» περικομφοῦ ὕφος, ὅσο κι ἂν εἶναι βέβαιο πῶς ὁ συγγραφέας μας βασάνιζε τὴν ἔκφρασή του, ὥσπου νὰ βρεῖ τὴν τελειότερὴ τῆς μορφή. Ἐγραψε, ἀπλούστατα, ἐκ τοῦ περισεύματος τῆς καρδίας του. Κ' εἶναι σωστὸ κείνο πού παραδέχτηκε κι ὁ Ἄλκης Θρύλος: πῶς τὸ γράψιμο στεκότανε γιὰ τὸν Κονδυλάκη «ἡ ἀπολύτρωση ἐσωτερικῆς ἐπιτακτικῆς ἀνάγκης», αὐτὸ πού στὰ χρόνια του εἶπε ὁ Ρίλκε στὸ γνωστὸ του ἀφορισμὸ. Ἐτσι, κατόρθωσε νὰ συνθέσῃ ὁ Κονδυλάκης εὐρύτερους πίνακες ἑλληνικῆς ζωῆς, γελαστῆς τὸ πῶς καὶ εὐπρόσδεχτης στὴν «αἰσθητικὴ» μας, μετὰ πολλὴν λίγους μορφασμοὺς πίκρας καὶ τραγικότητος, μὰ καὶ χωρὶς ὑπερβολικὰ τονισμένους γελιογραφῆσεις. Ἡ καλλιτεχνικὴ του διαίσθηση τὸν δασκάλεψε νὰ κρατήσῃ τὸ μέτρο, αὐτὸ τὸ ὕψιστον ἑλληνικὸ προσόν, πού τὸ καλλιέργησε ὁ Κονδυλάκης ἐντροφῶντας στὶς σελίδες τοῦ Ξενοφῶντα, τοῦ Λουκιανοῦ κ.ἄ. ἀρχαίων συγγραφέων τῶν ὕστερων χρόνων. Ἡ ἀφήγησή μετὰ στὰ ἔργα του κυλάει ἀβίαστα, μετὰ ἀπὸ ἕνα πλήθος κωμικῶν σκηνῶν, πού, τολμηρῶς, σχεδὸν ὅλες, ἐκπηγάζουν κάποτε κι ἀπὸ δραματικὰ περιβάλλοντα. [Τί χαρακτηριστικὸ παράδειγμα κείνος ὁ «Ἐπικήδειος»!]. Πουθενὰ ὅμως δὲ σ' ἀφήνει νὰ μαντέψῃς ὁ Κονδυλάκης κατὰ δικαστικὴν στάση τοῦ συγγραφέα ἀντίκρου στὰ διακωμωδούμενα, πουθενὰ δὲ θὰ πιστέψῃς πῶς ἀπαντήθηκες μ' ἕνα αἰσθηματῶδες ἔσκειας. Τὸ σκῶμμα του θὰ τὸ ἐπαίρνεσ καὶ γιὰ χάδι. Γιατὶ, ναί, αἰσθάνεσαι κιόλας, διαβάζοντάς τον, μιὰ κάποια πνοὴ βαθύτερης συμπάθειας τοῦ Κονδυλάκη πρὸς ὅλα ἐκείνα τὰ πρόσωπα πού γελιογραφεῖ. Τὸ χιούμορ πού τὰ τυλίγει μοιάζει σὰν τὴ φοβέρα τοῦ στοργικοῦ πατέρα πρὸς κάποια του ἄταχτα παιδιὰ, πού, ἐνῶ τάχα τὰ μαλώνει, τὰ καμαρώνει στὸ βάθος γιὰ τὰ καμώματα καὶ τὶς τρέλες τους.

Ἐτσι, ὁ συγγραφέας τοῦ «Πατούχα», μετὰ τὸ ἔργο του, δὲ μᾶς ζύγωσε μόνον πρὸς τὶς ἀγνές κ' ἑλληνικὲς πηγές τῆς λογοτεχνίας καὶ τῆς ζωῆς, παρά, ταυτοχρόνα, μᾶς ἄφησε κ' ἕνα πολῦτιμο δίδαγμα ἀξίου πεζογράφου, πού ἀγαπάει κατὰβαθα τὰ δημιουργήματα τῆς φαντασίας του — αὐτὰ τὰ συμπαθητικὰ ἐκ τοῦ πλάσματος τῆς ἀτομικῆς του ψυχῆς — καθὼς δάθ' ἀγαποῦσε καὶ τὰ πραγματικὰ του παιδιὰ, ἂν ἡ ζωὴ τὸν εἶχε βοηθήσει νὰ τ' ἀποχτήσῃ κι ἂν δὲν τὸν εἶχε τόσο πολὺ βασάνισει...

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΓΙΑΚΟΣ

Ο ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΝΔΥΛΑΚΗΣ ΩΣ ΚΑΘΑΡΕΥΟΥΣΙΑΝΟΣ ΚΑΙ ΠΡΩΤΟΠΟΡΟΣ ΣΤΟ ΡΕΑΛΙΣΤΙΚΟ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ

Από το 1884 που ο Κονδυλάκης έγραψε τα πρώτα διηγήματά του «Η Κρήσα Ὀρφανή», ὁ «Ἀδελφοδιώκτης» καὶ «Τὸ Βοσκόπουλο τοῦ Ψηλορείτη» στὴν ἔφημερίδα «Ραμπάγα», γιατί ἀπ' ἐδῶ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ τὸ ξεκίνημά του γιὰ τὰ Ἑλληνικὰ Γράμματα, ὡς τὸ 1919 που ἔγραψε τὰ τελευταῖα χρονολογήματά του στὴν ἔφημερίδα «Νέα Ἐφημερίς» τοῦ Μουρέλλου, στὸ Ἡράκλειο τῆς Κρήτης, μεσολαβεῖ ἕνα χρονικὸ διάστημα 35 χρόνων. Μέσα στὰ 35 αὐτὰ χρόνια ὁροσημαίνεται ἡ λογοτεχνικὴ ἀπόδοση τοῦ Κονδυλάκη.

Τριάντα πέντε χρόνια ὑψηλῆς τάσης δημιουργίας καὶ πνευματικῆς ἀνάλωσης μέσα σὲ μιὰ σύντομη ζωὴ 58 μόνων χρόνων. Τοῦ ἀπόμειναν 24 μόνων χρόνια γιὰ ν' ἀντιμετωπίσει τὶς ἀντιθέσεις στὸν ἀγῶνα τῆς ζωῆς, ν' ἀποκτήσει κατὰ τὸν τρόπον τῶν περιστάσεων καὶ τῆς ἐποχῆς, τὰ στοιχειώδη ἐφόδια, τὸ ἀπαραίτητο ἠθικὸ καὶ πνευματικὸ ἔργον γιὰ μιὰ σκληρὴ κι' ἐπώδυνη βιοπάλη, μὲ λίγα λόγια νὰ προστατεύσει καὶ νὰ ἐξασφαλίσει τὴν εἰσοδὸ του στὴν ὕλικὴ ζωὴ.

Καὶ ὅμως, παρ' ὅλα αὐτά, ὁ Κονδυλάκης μῆτε σὸ στάδιο τῶν τριανταπέντε χρόνων τῆς πνευματικῆς του δημιουργίας πᾶνσπλος καὶ πανέτοιμος. Πῆδησε μέσα σὸ δύσκολο στίβο τῶν γραμμάτων τόσο ὄριμος καὶ τόσο καλλιεργημένος ὥστε νὰ ἔφερνε μέσα του ὅλη τὴν καλλιέργειά, ὅλη τὴν κοιλτοῦρα, καὶ τὴ μάθηση καὶ τὴ γνώση ὑψηλῆς κι' ἀνώτερης διδασχῆς. Τὰ 35 δουλεμένα χρόνια τοῦ πραγματοποιοῦ Κονδυλάκη, ὁμολογουμένως φαίνονται πολλὰ ἀπέναντι στὰ 24 χρόνια τῆς βιοπάλης καὶ τῆς πνευματικῆς καὶ ψυχικῆς του προετοιμασίας, ἀλλὰ καὶ πολὺ λίγα γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ ἕνα ἔργο σεβαστὸ σὲ ὄγκο καὶ ἐκλεκτὸ σὲ ποιότητα.

Ἄλλ' αὐτὴ ἡ ἀντινομία μᾶς δίνει τὸ μέτρο τῆς ἀξίας τοῦ Κονδυλάκη ὡς δημιουργοῦ. Μόνον τὰ πνεύματα που κινούνται καὶ μετουσιώνουν μέσα σὲ ἀτμόσφαιρα ἐξαιρετικῆς προνομίας, μόνον τὰ πνεύματα αὐτὰ καλύπτουν τὸ φαινόμενο τῆς ἀντινομίας. Καὶ ὁ Κονδυλάκης εἶταν ἕνα προνομιοῦχο πνεῦμα καὶ μιὰ ἐξαιρετικὴ καλλιτεχνικὴ ἰδιοσυγκρασία. Ὡς εἶναι γνωστὸ, ἡ πρώτη μορφή τοῦ διηγηματικοῦ λόγου καὶ εὐρύτερα τοῦ μυθιστορηματικοῦ λόγου ἄρχισε νὰ κάνει τὴν

παρουσία της καὶ νὰ διατυπώνεται σὲ ἔργα μὲ ἀξιώσεις καὶ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης κατὰ τὴν δευτέρη χρονικὴ περίοδο τῆς λογοτεχνίας, 1800 - 80.

Κατὰ τὴ χρονικὴ αὐτὴ περίοδο τῶν 80 ἐτῶν ἡ πεζὴ μας λογοτεχνία ἄρχισε νὰ πραγματώνει δημιουργικὸ λόγο, ἄρχισε ἡ πεζογραφία νὰ παίρνει τὸ πρώτο σχῆμα, ἄρχισε κατὰ κάποιον τρόπο, δεῖλο βέβαια καὶ ὑποτυπῶδη, νὰ μετουσιώνει καὶ νὰ πλησιάζει στὴν αἰσθητικὴ συγκίνηση καὶ στὴν αἰσθητικὴ κρίση.

Οἱ ἐργάτες τῆς περιόδου αὐτῆς, μπόρεσαν νὰ ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ τὶς ἀναθυμιάσεις τοῦ λογιωτατισμοῦ, νὰ βρεθοῦν ἔξω ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῶν διδασχάδων καὶ Χρονολογῶν καὶ νὰ κάμουν τὸν ἀνθρωπο καὶ τὸν ἀγῶνα του γιὰ κάθε δύναμη ἐξωτερικὴ ἢ ἐσωτερικὴ, νὰ τὸν κάμουν ἀντικείμενο καὶ ὑπόθεση στοχασμοῦ μὲ τὸν ἀφηγηματικὸ τους λόγο. Βέβαια ὅλοι αὐτοὶ δημιουργήσανε μὲ γλωσσικὸ ὄργανο τὴν καθαρῆουσα ἐπιρροασμένο δυστυχῶς περισσότερο ἀπὸ τὴν παράδοση τῆς ἀττικῆς γλώσσας καὶ τὰ νεκρά της στοιχεία καὶ λιγώτερο ἀπὸ τὴν πρωτοποριακὴ προσπάθεια στὴ δημοτικὴ τοῦ Σοφianoῦ καὶ τοῦ Κρητικοῦ μορφωμένου Ἀγαπίου Λάνδου τοῦ Λούκαρη. Ὁ Κονδυλάκης, που καθὼς εἶδαμε, φανερώθηκε στὰ Ἑλληνικὰ Γράμματα τὸ 1884, ἐδημιούργησε σὸ χρονικὸ διάστημα τῶν 50 ἐτῶν τῆς τρίτης περιόδου τῆς λογοτεχνίας ἀπὸ τὸ 1880 - 1930. Τὴν ἴδια περίοδο ἐδημιούργησε καὶ μιὰ πλειάδα λογοτεχνῶν τῆς ἴδιας ἡλικίας περίπου μὲ τὸν Κονδυλάκη. Ὁ Παπαδιαμάντης (1851), ὁ Μωραϊτίδης (1851), ὁ Ἐπισκοπόπουλος (1872), ὁ Καμπούρογλου (1852), ὁ Ψυχάρης (1854), ὁ Καρκαδίτσας (1850), ὁ Ξενοπούλος (1862), ὁ Βλαχογιάννης (1861), ὁ Χριστομάνος (1867), ὁ Θεοτόκης (1872), ὁ Νιρβάνας (1866), ὁ Τραυλαντώνης (1867), ὁ Ταγκόπουλος (1867), ὁ Γιαννόπουλος (1869), ὁ Χατζόπουλος, Μητσάκης (1867) καὶ ἄλλοι. Ἀπὸ τοὺς παραπάνω σύγχρονους πεζογράφους τοῦ Κονδυλάκη, μερικοὶ σταθῆκανε πιστοὶ στὴν καθαρῆουσα, ὅχι βέβαια στὴν κακόμορφη, ψυχρόλογη, ψευτογυαλισμένη κι' ἀλύγιστη καθαρῆουσα, τῶν λυπόφιλων καθαρῆουσαν ποιητῶν, ἀλλὰ σὲ μιὰ καθαρῆουσα εὐχη, κάποτε ἐπικὴ μὲ ἀρκετὴ καθαρότητα, συμμετρία, εὐκрасία καὶ πρωτο-

πία ἀνάλογα μὲ τὴν ἰδιοσυγκρασία τοῦ δημιουργοῦ. Ἄλλοι μεταχειριστήκανε στὸ γραφτὸ λόγο τους μιὰν ἀπλοποιημένη ρυθμική καὶ διδακτική γλῶσσα ἐνισχυμένη καὶ στολισμένη μὲ στοιχεῖα τῆς ὀρθόδοξης δημοτικῆς, πράγμα πού ἐσημείωσε ἔμπρακτα, ἀθόρυβη ἀλλὰ μεθοδική καὶ εὐσυνείδητη προσχώρηση στὴ συντηρητικὴ δημοτικὴ γλῶσσα. Καὶ ἄλλοι πάλι μεταχειριστήκανε τὴν ἄκρατη δημοτικὴ μὲ τὰ ἀκατέργαστα λαϊκὰ στοιχεῖα, μὲ τὸ κουβεντιαστὸ καὶ καθημερινὸ ὄψος, σὲ μέτρο καὶ τρόπο πού μετάρητε τὴν ἀπλότητά σὲ ἀπλοϊκότητα.

Μέσα σὲ γλωσσικὴ πολυνομία καὶ μέσα σὲ τριπλὴ γλωσσικὴ τάση ἔπαιρνε τὴ διαμόρφωσή του καὶ προχωροῦσε στὴν ἀποκρυστάλλωση τοῦ χαρακτήρα του ὁ πρῶτος νεοελληνικὸς ἀφηγηματικὸς λόγος.

Δὲν εἶναι λοιπὸν περίεργο, μήτε ἀνεξήγητο πῶς μέσα σὲ τέτοια ἀτμόσφαιρα, ὁ δημιουργὸς Κονδυλάκης ἔμεινε ὁπαδὸς καὶ δέσμιος τῆς καθαρεύουσας.

Ἦστερα δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε πῶς ὁ Κονδυλάκης ἀπὸ τὸ 1889 ἔγραψε τὰ πρῶτα χρονολογήματά του στὶς ἐφημερίδες «Ἄστυ», «Ἐφημερίς» καὶ «Σκρίπτ» καὶ τὰ συνέχισε στὸ «Ἐμπρὸς» συστηματικὰ ἀπὸ τὸ 1895 ἕως τὸ 1916, δηλ. 27 ὀλόκληρα χρόνια εἶταν ὑποχρεωμένος ἀπὸ ἐπαγγελματικὴ ἀπαιτήση νὰ γράφει στὴν καθαρεύουσα γιὰ νὰ ἰκανοποιεῖ τοὺς φανατικούς ἀναγνώστες του. Εἶταν λοιπὸν ἀπόλυτα δικαιολογημένη ἡ καθυστέρησή του στὴ δημοτικὴ. Καὶ εἶναι ἀκόμη εὐεξήγητο καὶ ἀναντίρρητα δικαιολογημένο, γιὰτὶ ὁ Κονδυλάκης, ὅσα λογοτεχνικὰ ἔργα ἔγραψε, τὸ χρονικὸ αὐτὸ διάστημα, τὰ ἔγραψε στὴν καθαρεύουσα. Μόνον ὅταν ἀποχώρησε ἀπὸ τὴν δημοσιογραφία, ἕστερα ἀπὸ τὸ ταξεῖδι του στὴν Ἀλεξάνδρεια, πού ἐγκαταστάθηκε στὰ Χανιά, τέλος τοῦ 1918, μόνον τότε, τίναξε τὸν κιοριότ τῆς καθαρεύουσας ἀπὸ πάνω του, καὶ μπήκε μὲ ἐνθουσιασμὸ ἀξίως μύσσης στὸ χῶρο τῆς δημοτικῆς γιὰ νὰ τῆς ἀφιερῶσει τὶς ὑπέροχες σελίδες τοῦ ἔργου του «Πρῶτη Ἀγάπη». Καὶ τότε γιὰ νὰ ἐξαγνιστεῖ κατὰ ἕναν τρόπο γιὰ τὴν καθυστέρησή του, ἔγραψε τὴν περίφημη ἐκείνη ἐπιστολὴ στὸν Ἄριστο Καμπάνη πού δὲν εἶναι μόνον τὸ φανέρωμα τῆς τωρινῆς του πίστης στὴ δημοτικὴ, μὰ εἶναι καὶ ἕνα ἐξέπασμα ἀγανάκτησης κατὰ τῶν πλαστῶν καὶ συμβατικῶν συνθηκῶν πού στηρίζουν τὴ σχολαστικότητα τῆς καθαρεύουσας. Εἶναι ἕνα σωστὸ κατηγορητήριο, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ μίᾶ ἀπολογία συντριβῆς γιὰ τὴν περιστασιακὴ συνενοχὴ του.

Καὶ γράφει κοντὰ σ' ἄλλα: «Ἡ καθαρεύουσα δὲν εἶναι γλῶσσα, εἶναι τραγέλαφος. Ἄν ὑπάρχουν οἱ ἐνθουσιασμένοι μὲ αὐτὸ τὸ χάος ἄς ἐξακολουθήσουν νὰ γράφουν στὴν καθαρεύουσα, ἄς ἀφήσουν ὁμῶς τὸ ἔθνος νὰ εὐρεῖ τὴν ἀληθινὴν του γλῶσσα, νὰ τὴν καλλιεργήσει καὶ νὰ τὴν κάμει γραπτὸ ὄργανο τῆς ἐνότητος καὶ τῆς προόδου του». Τὸ ὅτι λοιπὸν ἔγραψε στὴν καθαρεύουσα εἶταν ἐντελῶς περιστασιακὸ καὶ τοῦ τὸ ὑπαγόρευσε ἡ ἀνάγκη καὶ ὄχι ἡ ἐσωτε-

ρικὴ καλλιτεχνικὴ τὸν ροπή καὶ ἡ λογοτεχνικὴ του ἀπαιτήση καὶ καλλιέργεια.

Τὴν ἐποχὴ πού ἔγραψε τὸ πρῶτο μυθιστόρημά του «Οἱ Ἄθλιοι τῶν Ἀθηνῶν», τὰ χαρακτηριστικὰ πού παρουσίαζε πρὶν τὸ ἱστορικὸ μυθιστόρημα, ποίηση, οὐτοπία, πλαστὸ τοπικὸ χρῶμα, παράλογη λυρικὴ ψυχολογία, δλα αὐτὰ, εἶχαν σθῆσει καὶ εἶχαν ὑποχωρήσει μπροστὰ στὸ ρεαλιστικὸ καὶ νατουραλιστικὸ μυθιστόρημα πού ἀπαιτοῦσε ἡβηλέμηνη ἀπλότητα, λεπτόλογη ἀκρίβεια καὶ ἐπιστημονικὸ πεσιμισμό.

Στὴ Γαλλία, ἀπὸ τὸν Balzac, τὸν Flaubert ὡς τὸν Daudet καὶ τὸν Emile Zola ὅλοι εἶχαν δημιουργήσει τὴ νέα ρεαλιστικὴ καὶ νατουραλιστικὴ σχολὴ στὸ μυθιστόρημα. Στὰ μυθιστορηματὰ τους δημιουργοῦν ψυχὲς καὶ παρουσιάζουν πρόσπρα βγαλμένα μέσα ἀπὸ τὰ σπλάγχνα τῆς κοινωνίας. Ὁ Κονδυλάκης καθὼς φαίνεται καὶ ἀπὸ ἄλλα μελετήματά του παρακολουθοῦσε τὴν ἐξέλιξη στὴν ξένη λογοτεχνία καὶ ἰδιαίτερα στὴ Γαλλικὴ, πού δὲν ἔπαψε ποτὲ νὰ συγγενεῖ μὲ τὸ Ἑλληνικὸ πνεῦμα καὶ νὰ ἐπηρεάζει τὶς καλλιτεχνικὲς του ἐκδηλώσεις. Τὸ ρεαλιστικὸ μυθιστόρημα βγαλμένο μέσα ἀπὸ τὴν κοινωνία καὶ τὴν διαμάχη τῶν στοιχείων τῆς, καὶ αἰμοδοτημένο ἀπὸ βαθειὰ καὶ ψυχρὴ παρατήρηση, εἶταν ὅτι χρειαζόταν γιὰ νὰ ἐρεθίσει καὶ νὰ παιδεύει τὴ σκέψη τοῦ Κονδυλάκη. Καὶ καθὼς εἶταν παρασκευασμένη καὶ προπαιδευμένη ἡ σκέψη του ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικὴ παρατήρηση πού ἀπαιτοῦσε ἀπὸ τὸ δημιουργὸ τὸ καθημερινὸ χρονολογήμα, βρήκε τὴ σωστὴ καὶ πιστὴ ἀναπόκρισή της στὸ ρεαλιστικὸ μυθιστόρημά του «Οἱ Ἄθλιοι τῶν Ἀθηνῶν». Ὁ Κονδυλάκης ἔχει ἐδραία συνείδηση γιὰ τὸν κοινωνικὸ ρόλο του συγγραφέα. Ξέρει πῶς ὁ ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τῆς λογοτεχνίας εἶναι νὰ βοηθήσει τὸν ἄνθρωπο στὴν αυτοκατανόησή του, νὰ τὸν πλησιάσει στὴν ἐνδοσκόπηση, νὰ τοῦ ἐμπνεύσει τὴν αὐτοπεποίθησή, νὰ τὸν κατευθύνει στὴν ἀγάπη τῆς ἀλήθειας καὶ νὰ τὸν ἐμψυχώσει στὴν πάλη του ἐναντίον στὰ κακὰ, στὰ βάρβαρα ἐνοστιχὰ.

Ἄλλὰ ὁ Κονδυλάκης δὲν θέλησε νὰ πάρῃ ἕνα μῦθο καὶ μὲ τὴν ἐξέλιξη τῆς κεντρικῆς του γραμμῆς, καὶ μὲ τὴν αὐστηρὴ καὶ στενὴ συγγενικὴ του αὐτορροπὴ νὰ δημιουργήσει ἕνα ἔργο αἰσθηματικῆς σύστασης μὲ δευτερεύουσα συμμετοχὴ καὶ ὡς ἐπιβοηθητικά, τὰ κοινωνικὰ στοιχεῖα, γιὰ νὰ μᾶς δώσει ἕνα φιλολογικὸ ἔργο πάνω στὸν μέχρι τότε γνωστὸ καὶ καθιερωμένο τύπο, θέλησε νὰ μᾶς δώσει ἕνα καθαρὸ ρεαλιστικὸ ἔργο. Γιὰτὶ διαφορετικὰ θὰ εἶταν ὑπερβολὴ νὰ γράφει 750 σελίδες γιὰ μίᾶ τόσο σύντομη σχετικὰ ἱστορία. Ζήτησε ὁ Κονδυλάκης μὲ τὸ ἔργο του αὐτὸ νὰ γίνῃ ὁ ψυχοανατόμος, ὁ ἐρευνητῆς καὶ ὁ ζωγράφος τῆς τοπινῆς κοινωνίας τῶν Ἀθηνῶν. Καὶ ἔτσι πάνω του σκελετό, πάνω στὴν σπονδυλικὴ στήλη τοῦ μῦθου αὐτοῦ σώρησε ἕνα πλήθος καταστάσεις, ἐπεισόδια καὶ εὐρήματα καὶ μᾶς ἔδωσε ἕνα συνθετικὸ καὶ κραιγαστικὸ πῖνακα τῆς τοπινῆς κοινωνίας.

Ἄπειρα εἶναι τὰ πρόσωπα πού κινεῖ στὴ σκηνὴ ὁ Κονδυλάκης. Ἡ κίτρινη οἰκογένεια τοῦ Μα-

στραντώνη με τη φοβερή Σταματίνα και τὰ σημαδιακά παιδιά της, ή οικογένεια του Βουνέκα με τὸν 'Αρχαιοκάπηλο σύζυγο και τὴν ἀμαρτωλή σύζυγο 'Ερασμία, τὶς κόρες και τὸν ἀλήτη Τάσο, ή οικογένεια του πλουσίου Φλαμούρη με τὴ γυναίκα του 'Αμαλία και τὶς κόρες της, ὁ τυχοδιώκτης και ἀπατεώνας Δαμουλέν, ἐξώγαμος γυιὸς τῆς κ. Βουνέκα, ή προνοδιαίτη Δέσπω, ὁ 'Αριμάνιος ἐπιλοχίας Θεμιστοκλῆς, ή προαγωγὸς Γιαννοῦ, ὁ διαφθορᾶς Σταρῶπουλος, ὁ Σάτυρος ἱεροκήρυκας 'Απόστας, ὁ ἀκαμάτης ποιητῆς Παπαρρηγόπουλος, ή ξουρίστρα Σταματίνα, ή μάγισσα Καρκαλοῦ, ὁ ἀσυχρὸς ἐκμεταλλευτῆς μπαλωματῆς Στάθης, οἱ ἄθλιοι τύποι τῶν καταγωγῶν και τὰ πατακόσμου Παππᾶς, Μολύβας, Δηλαδῆς, Τζερεμές, Νεροφειδας, Μακμῶν, ὄλος αὐτὸς ὁ ἐτερόκλητος κόσμος και τῶσοι ἄλλοι, κινεῖται και συμπλέκεται ἐπιδέξια και ἀριστοτεχνικά μέσα στὴν πλοκή του ἔργου γιὰ νὰ τὸ κάμει ἴσως βαρὺ και πολὺπλοκο ἀλλ' οὐδέποτε μικρόλογο και ἀσήμαντο.

Δὲν ἄφησε γωνία τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς, δὲν ἄφησε περιοχὴ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς πού νὰ μὴ στρέψει τὸ ἄπλετο φῶς του φακοῦ του νὰ τὴν ἐρευνήσει και νὰ τὴ μελετήσει. 'Αφίνει γύρω ἅπὸ τὴν ἄθωότητα νὰ ὀργίσει ή κάθε εἶδους ἐκμετάλλευση, ἀπὸ τὴ βρωμερὴ σωματεμπορία ὡς τὴν συχαμερὴ βουλμία του σάτυρου, 'Ανασηκῶνει τὸ βαρὺ παραπέτασμα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης και ἀφίνει νὰ φανεῖ ἕνα κομμάτι τῆς κοινωνικῆς ἐξασθλίωσης, τῆς ἀποσύνθεσης και τῆς ἠθικῆς σαπίλας.

Μὲ τὴν τέχνη του ὁ Κονδυλάκης λὲς και ἀνατράζει τὴν ρυπαρότητα και τὴν ψυχικὴ μηδαμινότητα, ζωντανεῖ τὸ ἄκσμο θέαμα και προβάλλει μιὰ σκηνοθεσία ἄσμενη και ἀποκρουστικὴ. 'Η κατάπτωση πού παρουσιάζει φθάνει κάτω ἀπὸ τὸ μηδέν, κάτω ἀπὸ τὸ τελευταῖο ὑπόστρωμα και κατακάθι του κοινωνικοῦ βούρκου.

Μπαίνει μέσα στὰ χαρτοπαίγνια, ἀνάμεσα στὸους χαρτοπαίκτες, δανεῖζεται τὴν γλώσσα τους, τὰ κόλπα τους, τὴν ψυχολογία τους και ἀβίαστα με τὴ διήγησή του μᾶς κάνει νὰ νιώσουμε τὴν ἀγαθὴ ἐπίδραση τῆς τέχνης του.

'Ακοῦμε ἀπὸ τὸ στόμα του Κονδυλάκη τὰ πιὸ καφετέρᾳ και ὀδυνηρὰ λόγια γιὰ τὴν ἀνθηκότητα και τὴ διαφθορὰ πού καλλιεργεῖ ὁ συμφυρμὸς τῶν καταδικῶν, ἀλλὰ συγχρόνως ἀκοῦμε ἀνώτερες σκέψεις με φιλοσοφία και κοινωνικὸ περιεχόμενο γιὰ τὸ καθῆκον και τὴν ὑποχρέωση του κράτους. Κατηγορεῖ με θάρρος ἀλλὰ πάντοτε σὲ λογοτεχνικὸ ἐπίπεδο τὴν ἐπέμβαση τῆς πολιτικῆς στὴ διοίκηση κι' ἀποδοκιμάζει τὴ μεροληπτικὴ ἐνέργεια τῆς 'Αστυνομίας. Βρίσκει τὴν ἐκκαίρια νὰ περιγράψει τὴν τραγλοδυτικὴ και στερημένη ζωὴ τῶν φτωχῶν φοιτητῶν τῶν ἐπαρχιῶν, νὰ μιλήσει γιὰ τὴν ἀντιφεμινιστικὴ θεωρία, νὰ καυτηριάσει τὸ θεσμὸ τῆς προίκας, κι' ἀκόμη νὰ μᾶς βάλει μέσα στὸ βρεφοκομεῖο γιὰ νὰ νιώσουμε τὴν παγερότητα τῆς ἀτμόσφαιρᾶς του γιὰτὶ δὲν τὴ ζεσταίνει ή πνοή και τὸ αἶσθημα τῆς μητρότητος.

'Αλλὰ ὁ Κονδυλάκης πάνω ἀπὸ ὅλα αὐτὰ πού του δίνουν τὸν τίτλο του πρωτοπόρου ρεαλιστῆ μυθιστοριογράφου, στὸ ἔργο του αὐτό, μᾶς ἔδωσε ὑπέροχες ψυχογραφικὲς σελίδες πού ἐρμηνεύουν συγκλονιστικά αἰσθήματα και συγκλονιστικὲς ψυχικὲς καταστάσεις. Στὶς περικοπὲς αὐτὲς ἔχει σταλάξει μεγάλο ποσοστὸ ἀπὸ τὸν ἐσωτερικὸ του μυστικισμό και τὴ λυρικὴ του διάθεση.

Γιὰ τὰ ἄλλα γνωστὰ λογοτεχνικά ἔργα του Κονδυλάκη «'Ο Πατούχας», «'Οταν ἦμου Δάσκαλος» και «'Η Πρῶτὴ 'Αγάπη» δὲν θὰ μιλήσω ἐδῶ. Γι' αὐτὰ ἔχω κάμει λεπτομερὴ ἀνάλυση, κριτικὴ ἀξιολόγηση και λογοτεχνικὴ τοποθέτηση σὲ διάλεξη πού ἔδωσα στὸν «'Παρνασσὸ» γενικά γιὰ τὸ λογοτεχνικὸ ἔργο του Κονδυλάκη. 'Εξ ἄλλου πολλοὶ εἶναι κείνοι πού με ἐγκυρότητα και ἀξιοσύνη ἔχουν μιλήσει γιὰ τὰ δημιουργήματα αὐτὰ του Κονδυλάκη.

Στὸ μελέτημά μου τοῦτο θέλησα νὰ ἀνασύρω ἀπὸ τὴ λησμοσύνη ἕνα παραγνωρισμένο ή καλύτερα παραμερισμένο κι' ἀπρόσεχτο ἔργο του Κονδυλάκη «'Οἱ "Ἄθλιοι τῶν 'Αθηνῶν», τὸ πρῶτο ἴσως ρεαλιστικὸ μυθιστόρημα πού γράφηκε στὴν 'Ελλάδα, πού του προσθέτει ἕναν νέο τίτλο στὴ λογοτεχνικὴ του συγκρότηση, τὸν τίτλο του πρωτοπόρου τῆς ρεαλιστικῆς μυθιστορίας στὴν 'Ελλάδα.

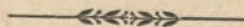
Μὰ δὲν εἶναι μόνον οἱ λογοτεχνικοὶ χώροι τῆς διηγηματογραφίας, τῆς ἠθογραφίας, τῆς ρεαλιστικῆς μυθιστορίας πού κινήθηκε με τὴσση ἐπιτυχία ὁ Κονδυλάκης. Τώρα πού συγκεντρώνεται και διβλιογράφεται τὸ ἔργο του και θγαίνει στὴ δημοσιότητα με τὰ «'Απαντα», τώρα γίνεται γνωστὴ ή πολυμέρεια τῆς πολυμέρειας αὐτῆς, τὴν ἱστορικὴ, θὰ γράψω δυὸ λόγια.

Στὸ ἱστορήμα του «Κάτᾳ ὁ τύραννος» πού δημοσιεύεται τώρα στὸν 4ον τόμο, ὁ Κονδυλάκης ἀποκαλύπτεται ἕνας ἀξίος και ἐμπνευσμένος 'Εθνικὸς ἐργάτης τῆς ἱστορίας. Κατορθώνει στὴ λογοτεχνικὴ του ἀφήγηση νὰ συγχωνέψει τὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα. 'Αλλὰ με τέχνη και με συνείδηση ἀληθινοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου, ὡστε νὰ μὴ χάνονται, νὰ μὴ γίνονται λογοτεχνικὴ χίμαιρα, ἀλλὰ νὰ διασῶζονται ὡς ἱστορικὰ σημεῖα και νὰ λάμπουν περισσότερο με τὴ στίλβη του 'Ωραίου λόγου.

'Ο Κονδυλάκης με τὸ ἱστορήμα του αὐτὸ συνδέει πρόσωπα, κατορθώματα, γεγονότα και χρονολογίες τῆς πολεμικῆς και ἠρωικῆς ἱστορίας τῆς Κρήτης, με τὴν 'Εθνικὴ ἱστορία τῆς 'Ελλάδος και με τὸν τρόπο αὐτὸ διασῶζει τὸ ὄλικο πού χρειάζεται νὰ συμπληρωθοῦν ὠρισμένα κενὰ πού ὑπάρχουν γιὰ νὰ πάρει τὴν ἀπαιτουμένη πληρότητα και ἐνότητα ή πολεμικὴ ἐθνικὴ μας ἱστορία.

Εἶναι νομίζω και τούτῃ μιὰ νέα προσφορά του Κονδυλάκη πού μπορεῖ κάλλιστα νὰ του προσθέσει τὸν τίτλον του 'Εθνικοῦ 'Εργάτη.

ΝΙΚΟΣ ΣΤΡΑΤΑΚΗΣ

ΕΝΑΣ ΑΝΘΡΩΠΟΣ Κ' ΕΝΑ ΕΡΓΟ

Είμαι από τους "Ελληνες που γνώρισαν την πατρίδα τους πρώτα από τὰ βιβλία κ' έπειτα την είδαν κατά πρόσωπο, έπειτα άπλώσαν τὸ χέρι τους στὸ ζεστό της σώμα κ' αίστάνθηκαν τὸν παλμό του. Καί γιὰ νὰ μὴ φανταστεί κανείς ὅτι θέλω ν' άρχίσω τὸ κείμενο τοῦτο μὲ μιὰ παραδοξολογία, σπεύδω νὰ προσθέσω, ὅτι ἀνήκω στοὺς "Ελληνες που γνώρισαν πρώτα ἀπὸ τὰ βιβλία τὴν ἰ δ ι α ἰ τ ε ρ ῆ πατρίδα τους, καί ἀκριβέστερα τὴ μ ἰ α ἀπὸ τὶς δυὸ ἰδιαίτερες πατρίδες τους. Γεννήθηκα στὴν "Αθήνα, — καί παρακαλῶ νὰ μοῦ συχωρέσετε τὰ ὀλίγα αὐτὰ αὐτοβιογραφικά, ἀπαραίτητα γιὰ νὰ πλησιάσω ἀπὸ ἀσφαλέστερο δρόμο τὸν Κονδυλάκη, — γεννήθηκα, λοιπόν, στὴν "Αθήνα, ἀλλὰ ὁ πατέρας μου ἦταν κ' ἔμεινε γνήσιος Κρητικός, κι ἄς ἔφυγε ἔφηβος ἀπὸ τὸ Καμηλάρι, ἀπὸ τὸ χαρούμενο χωριὸ πού δὲν εἶναι πολλὸ μακριὰ ἀπὸ τὴ Φαιστό. Δὲν κατάφερα παρὰ μόνο πρόπερσι τὴν ἀνοίξη νὰ περάσω λίγες μέρες στὴν Κρήτη, λίγες ὥρες καί στὸ Καμηλάρι. Καί οἱ ἡμέρες αὐτές δὲν ἦταν ἕνα ταξίδι ἀλλὰ ἕνα προσκύημα. Ἦταν κ' ἕνα πολῦτιμο, ἕνα μέγιστο μάθημα, πού μὲ δίδαξε πὼς ὅσο μακριὰ ἀπὸ μᾶς κι ἂν βρίσκεται ἡ ρίζα τῆς ζωῆς μας, εἶναι φωνὴ πού σὲ πολλὰ μᾶς ὀδηγεῖ καί σὲ ὀχι λιγότερα μᾶς ἐξουσιάζει.

Ὡστόσο, τὴν Κρήτη τὴν ἐγνώρισα ἀπὸ πολλὸ νέος στὶς σελίδες λογοτεχνικῶν βιβλίων. Πρώτος ὀδηγός μου ὁ Κονδυλάκης πρὶν ἀπὸ σαρανταπέντε χρόνια, ἔπειτα ὁ Καζαντζάκης, καί κοντά του, μαζί του, δυὸ - τρεῖς ἄλλοι πεζογράφοι μας, νεότεροι, πού εἶναι καί καλοὶ λογοτέχνες καί γνήσιοι Κρητικοί. "Ὁμως μὲ τὸν ἑορτασμό τῶν ἑκατὸ χρόνων ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ Κονδυλάκη, μοῦ συμβαίνει κάτι πού δὲν ξέρω ἂν εἶναι σπάνιο μὰ ὅπωςδήποτε σὲ μένα προσφέρει μιὰ νέα καί θέλω νὰ ἐλπίζω γόνιμη πείρα. "Ἐχω διπλὴ γνωριμία μὲ τὴν πατρίδα μου, μὲ τὴν ἰδιαίτερη πατρίδα μου. Τὴν εἶδα καί τὴν ἀγάπησα γύρω στὰ 1920 ὅταν πρωτοδιάβασα τὰ βιβλία τοῦ Κονδυλάκη, πολὺ νέος, εὐκόλος καί εὐαίσθητος δέκτης, ὅλος περιέργειες ἀλλὰ καί πλημμυρισμένος ἀπὸ τὴν ἀρνητικὴ ἐκείνη διάθεση πού ἀπαιτεῖ πολλὰ γιὰτὶ ἀνεβαίνει ἀπὸ τὴν πιὸ καθαρὴ πηγὴ, ἀπὸ τὸ χῶρο πού δὲν τὸν ἔχουν ἀκόμα λερώσει οἱ ποικίλοι συμβιβασμοί. "Ἐπῆγα πάλι κοντά της τώρα πού ξαναδιάβασα τὸν Κονδυλάκη, γιὰ νὰ τὸν ξαναφέρω ἀπὸ τοὺς νεανικούς ἐνθουσιασμούς στὸν ὑπεύθυνο κριτικὸ ἔλεγχο. Κι ἀνάμεσα στὴν Κρήτη τοῦ 1920 καί στὴν Κρήτη τοῦ 1962 ἔβλεπα πὼς ἔστεκε ἀκόμα

μία, ἡ Κρήτη πού γνώρισα πρὶν ἀπὸ δυὸ χρόνια, ἡ ἀληθινὴ Κρήτη, — ἡ χτεσινὴ, ἡ σημερινὴ καί ἡ αὐριανή, — καί μοῦ ἔβαζε στὸ χέρι ἕνα ἀμείλικτο μέτρο, γιὰ νὰ μπορέσω νὰ καταλάβω ἂν ἡ λογοτεχνία μὲ εἶχε ὀδηγήσει στὴν πραγματικότητα ἢ σὲ ψευδαισθήσεις, ἂν γενικότερα ἡ τέχνη δίνει τὴ ζωὴ ἢ καί κάτι παραπάνω ἀπὸ τὴ ζωὴ. Κι αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ μέτρο μὲ βοήθησε νὰ φτάσω σὲ ὅ,τι γνήσιο καί προσωπικὸ κλείνει τὸ ἔργο τοῦ Κονδυλάκη, νὰ τὸ ἀπομονώσω ἀπὸ ἄλλα στοιχεῖα πού ἔχουν διακοσμητικὴ ἢ καί καμιάν ἰδιαίτερη ἀξία καί νὰ κάμω μιὰν ὀριστικότερη ἀποτίμηση τῆς προσφοράς του μέσα στὶς τόσες νέες, εἰκονοκλαστικὲς καί συχνὰ παράδοξες ἀπαιτήσεις τοῦ καιροῦ μας καί κάτω ἀπὸ τὴ μειωμένη ἐμπιστοσύνη μας στὸ πνεῦμα, κάτω ἀπὸ τὴν τόσο ἐπικίνδυνη αὐτὴ ἀπιστία τῶν μεταπολεμικῶν κοινωνιῶν.

"Ἡ πρώτη μας ἐντύπωση, ἡ πρώτη σημερινὴ μας αἴσθησι ἀπὸ τὴν ἐπαφὴ μας μὲ τὸν Κονδυλάκη, μὲ ὅποιαδήποτε σελίδα του, χρονογραφικὴ ἢ ἀφηγηματικὴ, ἀπὸ τὶς καλύτερες ἢ τὶς πιὸ συνηθισμένες, εἶναι ὅτι ἐπικοινωνοῦμε μ' ἕναν ἄνθρωπο πού δὲν ἐκόπτηκε ἀπὸ τὴν ἀφειτηρία του κι ἀπὸ τὸ θησαυρὸ πού συνάζει ὁ καθένας μας στὸ σάκκο του ὅταν προχωρεῖ νέος καί ἀπληστος στὴ ζωὴ καί μὲ ἀνοιχτά, μὲ δυνατὰ καί ἀκούραστα χέρια ὅλο μαζεῦει κι ὅλο ἀποθηκεύει μέσα του, στὴν ψυχὴ του καί στὴ σκέψη του. "Υπάρχει μιὰ ἐσωτερικὴ καί μιὰ ἐξωτερικὴ ὀλιγάρκεια στὸν Κονδυλάκη, — καί θὰ τὴν δοῦμε τὴν ὀλιγάρκεια αὐτὴ στὶς δυὸ μορφές της, — πού κρατᾶει προπάντων τὸν πνευματικὸ ἄνθρωπο μέσα στὶς ἀληθινὰ γνήσιες καταστάσεις. "Ὁ Κονδυλάκης γεννήθηκε στὴ Βιάννο τὸ 1862, — καί ὀχι τὸ 1861, ὅπως σημειώνουν μερικὰ βιογραφικά ἢ κριτικὰ κείμενα, — δηλαδὴ γεννήθηκε Κρητικός, ἀλλὰ καί ἔμεινε Κρητικός, μολοντὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ζωῆς του τὸ πέρασε μακριὰ ἀπὸ τὴ μικρὴ πατρίδα. Δὲ χρειάστηκαν περισσότερα ἀπὸ δεκαπέντε - δεκάξι χρόνια, τὰ πρώτα του χρόνια, γιὰ νὰ διαμορφωθεῖ ὁ ἐσωτερικὸς του κόσμος, σταθερὸς καί στερεός, ἀπρόσβλητος καί ἀκατάλυτος ἀκόμα καί στὶς πιὸ ὀδυνηρὲς δοκιμασίες, καί νὰ ἐξελιχθεῖ σ' ἕνα ἦθος πού κύρια γνωρίσματά του ἦταν ἡ ἀδιαλλαξία, ἡ ὑπερφηάνεια, ἡ καρτερία καί ἡ συντηρητικότητά, ἀλλὰ προπάντων ἡ γνησιότητα, ἡ προβολὴ τῆς ἀθωότητος καί τῆς δροσιάς ψυχῆς τῶν παιλικῶν καί τῶν ἐφηβικῶν χρόνων καί τῆς ἀθρόμβης μὰ καί γιὰ τοῦτο ἀληθινότερης παλῆκα-

ριάς που έκδηλώνεται όχι με ιερεμιάδες αλλά με το πικρό πείραγμα, με το σκώμμα. Το 1877 είναι ο Κονδυλάκης στην Αθήνα, μαθητής Γυμνασίου στο Βαρβάκειο, όχι όμως για πολύν καιρό, γιατί ξεσηκώνεται πάλι το Νησί και τον καλεϊ ν' αφήσει τὰ θρανία και νὰ γίνει πολεμιστής. "Έπειτ' από τὴ σύμβαση τῆς Χαλέπας διορίζεται γραμματέας δικαστηρίου, ἀλλὰ τὸν περιμένουν πάντα οἱ ἀτέλειωτες γυμνασιακές του σπουδές και τὸν φέρνουν σὲ λίγο στὴν Ἀθήνα. Τὸ 1884 εἶναι ἕνας μικρὸς σταθμὸς στὴν πνευματικὴ του σταδιοδρομία. "Έγραψε τὸ πρῶτο του διήγημα κ' ἐκέρδισε ἕναν ἔπαινο στὸ διαγωνισμὸ τῆς «Φιλολογικῆς Ἑστίας». "Άρχισε πιά νὰ ἐργάζεται στὶς ἀθηναϊκὲς ἐφημερίδες, ὄχι ὁμως και νὰ ἀμειβεται ἀρκετά. Γυρίζει, λοιπόν, ἀκόμη μιὰ φορά στὴν Κρήτη, διορίζεται δάσκαλος, ἀλλὰ και πάλι παίρνει τὸ πλοιο γιὰ τὴν Ἀθήνα. Τὸ 1889 εἶναι πιά ἐπαγγελματίας δημοσιογράφος, γιὰ νὰ δείξει σὲ λίγο ἑκτάκτο τάλαντο χρονογράφου, πού καιεῖ δὲν τὸ ἀμφισβήτησε ἀλλὰ λίγοι τὸ εἶδαν στὴ βαθύτερη οὐσία του. Εἶχε, θέβαια, τὸ χρονογράφημα τοῦ Κονδυλάκη ὄλα ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα πού δίνουν λάμψη στὸ ἀμφισβητούμενο αὐτὸ λογοτεχνικὸ εἶδος και τοῦ ἐξασφαλίζουν τὴ μεγάλη ἐπιτυχία, δηλαδὴ τὴν ἐπιτυχία πού εἶναι αἰσθητὴ στοὺς εὐρύτερα κοινωνικοὺς κύκλους. Στριζόταν κυρίως στὴ βραχυλογία, στὴ φραστικὴ λιτότητα, στὴ συγκρατημένη εἰρωνία και σὲ μιὰ κομψότητα πού δὲν ἔκαμε ἐπίδειξη ὕφους ἀλλὰ κέρδιζε πολλὰ με τὸν προσωπικὸ τόνο και με τὴν ἀποστροφή τοῦ περιπτου. Εἶχε και ἄλλα ἔντονα γνωρίσματα τὸ χρονογράφημα τοῦ Κονδυλάκη: μιὰ παρατηρητικότητα, πού βρίσκει και παίρνει τὸ πολὺ, τὸ καθολικὸ και τὸ σημαντικό μὲσα ἀπὸ τὸ λίγο και τὸ φαινομενικὰ ἀσήμαντο, κι ἀκόμη τὴ διάθεση τοῦ παιχνιδιου πού δίνει χαρούμενη μορφή και στὸν δριμύτερο και ἐνοχλητικότερο ἔλεγχο. Μὰ νομίζω ὅτι ἡ δύναμη τοῦ χρονογράφου Κονδυλάκη ἦταν τὸ ἦθος πού εἶχε φέρει μαζί του ἀπὸ τὴν Κρήτη, ἀπὸ τὴν καθαρότητα και τὴν ἀγνότητα τῆς παιδικῆς και τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας και πού τώρα εἶχε γίνει ἀποστολή, καθημερινὸς ἀγώνας, πνευματικὸ και κοινωνικὸ λειτούργημα. "Έτσι πῆρε ὑπόσταση ὁ «Διαβάτης», ὁ χρονογράφος Κονδυλάκης, κ' ἔτσι εἶχε ἀναμφισβήτητη ἐπίδραση, ἔμμεση και ἄμεση. Καί πρέπει ἀπ' αὐτὴ τὴν πλευρὰ νὰ εἶδε κι ὁ Φῶτος Πολίτης τὸν «Διαβάτη» ὅταν παρατηροῦσε τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1917 σὲ μιὰν ἀθηναϊκὴ ἐφημερίδα: «Υπῆρξαν ὄραι τραγικὰ, ὅπως αἱ μαῦραι ἡμέραι τοῦ πένθους και τῆς ψυχικῆς ὀδύνης ἀμέσως μετὰ τὸν πόλεμον τοῦ 1897, κατὰ τὰς ὁποίας ἕνα χρονογράφημα τοῦ Κονδυλάκη θὰ ἔμοιαζε με τοὺς λόγους τοῦ Καμίλλου ἐπάνω εἰς τὰ ἐρείπια τῆς καταστραφείσης Ρώμης και θὰ ἐπέφερε τὰ ἴδια ἀποτελέσματα, πού ἐπέφεραν αἱ δημηγορίαι τοῦ Ρωμαίου δικτάτορος, ἀν ἡ ἀτμοσφαῖρα ἡ ἑλληνικὴ ἦτο δυνατὸν νὰ δομισθῆ. "Όταν ὁ Κονδυλάκης, τὸν Ἰούνιον τοῦ 1898, γράφει: «Ἄλλο θρησκευτικὸν αἰσθημα

ἀγνὸν και ὕψηλόν, στοιχεῖον ἀπαραίτητον ἀνθρωπισμοῦ, και ἄλλο φανατισμὸς κτηνώδης. Τοιούτου θρησκευτικὸν αἰσθηματος ἔχομεν τῷ ὄντι μεγίστην ἀνάγκην, ἐπὶ τοῦ ὁποίου θὰ στηριχθῆ ἡ συνειδησις τοῦ καθήκοντος, ἦν ἡ ἀναρχία και ἡ παράλυσις παντὸς νόμου κατέστρεψαν εἰς τὴν Ἑλλάδα. Θέλετε νὰ κάμετε στρατὸν καλόν; κάμετε πρῶτα πολίτας τοῦ καθήκοντος!», βροντοφωνεῖ μιὰν ἀλήθειαν αἰωνίαν, ἡ ὁποία ἔπρεπε νὰ ταράξη τὰς συνειδήσεις και νὰ ἐντυπωθῆ εἰς τὸν νοῦν κυβερνώντων και κυβερνωμένων». Καί ὁ Πολίτης, πού εἶδε ἀπὸ μὲσα τὸ χρονογράφημα τοῦ Κονδυλάκη, σωστὰ ἐξηγεῖ ὅτι «ἐβιάσθη νὰ γελᾷ με ὄλα, ἐκ φόβου μήπως ἀναγκασθῆ νὰ κλαύσῃ γι' αὐτὰ» και συμπραίνει ὅτι «ἡ θαυτάτη πίστις εἰς τὰς ἠθικάς του ἀρχάς, τὰς ὁποίας ἀνεκάλυψε μὲσα του και διέκρινεν ὡς ἀναλλοιώτους και αἰωνίας, και ἡ ἰσχυρὰ ἀντίφασις πρὸς τὰς ἀρχὰς αὐτάς, πού ἐπρόδιδαν τὰ καμώματα μιᾶς κοινωνίας ἀνερματίστου, ἔφερον αὐθορμήτως τὴν σάτιραν εἰς τὰ χεῖλη του, και, ἐν τῇ φαινομενικῇ του ἀπαθείᾳ, ἐστροβιλίσθη ἐμπρός του τὸ χιούμορ ὡς τολμῆ καπνοῦ γαλανοῦ».

Αὐτὸν τὸν Κονδυλάκη ἐγνώρισε περισσότερο κι ἀγάπησε ἡ Ἀθήνα τοῦ 1900, τοῦ 1910 κι ἀργότερα ἀκόμη, και σ' αὐτὴ τὴν Ἀθήνα πέρασε ὄλα του τὰ χρόνια ἔπειτ' ἀπὸ τὴν παιδικὴ του ἡλικία, ὡς τὸ 1919, πού ἔφυγε γιὰ τὴν Κρήτη και σὲ λίγους μῆνες ἔφυγε και γιὰ τὸν ἄλλον κόσμον, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1920. Μολονότι ἀληθινὰ ἀγαθὸς, ὑπερήφανος και ὑποδειγματικὰ τίμιος, ἢ καλύτερα γιὰτὶ ἦταν ἀγαθὸς και τίμιος, δὲν φαίνεται να εἶχε ὁ Κονδυλάκης τὴν ἰκανότητα τῆς προσαρμογῆς. "Όλοι τὸν λογαριαζαν και τὸν τιμοῦσαν, μὰ δὲν τὸν θεωροῦσαν πολὺ βολικὸ ἄνθρωπο. Εἶχε τὶς συνηθειῆς του και τὶς προτιμήσεις του, πάντα ἀπαραβίαστες, πάντα ἀμετακίνητες. Ἄμετακίνητος ἦταν και στὴν κατοικία του. "Έμεινε εἰκοσπέντε ὀλόκληρα χρόνια στὸ τέρμα τῆς ὁδοῦ Βουκουρεστίου, ἀριθμὸς 51, στὰ πόδια τοῦ Λυκαδηττου, πιστὸς ὅμως ἔμεινε και στὸ καφενεῖο τοῦ Ζαχαράτου ὅπου πέραγε πολλὰς ὥρες κάθε βράδυ, κάθε νύχτα. Ἦταν ἄνθρωπος ὀλόκληρωμένος, κατασταλαγμένος, ἀλλὰ και ἥσυχος, ἥρεμος, πολὺ ἥρεμος, ὅταν δὲν τὸν ἀγγίζαν σὲ ὅτι γι' αὐτόν, — και γιὰ κάθε Κρητικὸ, — ὕψωνόταν σὲ προϋπόθεση ἀνδρισμοῦ, ὅταν δὲν τοῦ πείραζαν τὴν περηφάνειαν του. "Έχομεν διὸ μαρτυρίες, πού στήνουν μπροστὰ μας τὸν Κονδυλάκη ὀλοζώντανο, ἀπλό, ἀλλὰ και ἰδιότυπο, — γιὰ νὰ μὴν πῶ δὲν δικηκὸ ἐκεῖ πού ἔπρεπε και ἐπιθετικὸ ἐκεῖ πού τὸν προκαλοῦσαν. Ἦ σπιτονοικοκυρὰ του τῆς Δεξαμενῆς μὰς δίνει μερικὲς πληροφορίες: «Τὸν μάρτυρα σας, εἶπε στὸν ἀνιψιὸ τοῦ Κονδυλάκη κ. Γ. Κ. Τζαμουζάκη, τὸν ἀγόρασα μαζί με τὸ σπίτι. Πόσα χρόνια τὸν εἶχα νοικάρῃ δὲν ξέρω. Πάντα, ἀπὸ τὰ νοίκια θὰ μοῦ πλήρωσε τὸ σπίτι. Ἦταν ἥσυχος, ἄγιος ἄνθρωπος. Ξενυκτοῦσε καμμιὰ φορά, μὰ τὸ καλοῦσε ἡ δουλειὰ του». Τὸν ἄλλο Κονδυλάκη τὸν ἔχομε σὲ μιὰ σελίδα τοῦ Γιάν-

νη Βλαχογιάννη, που κι αυτός είχε σπάνιες ἀρετές ἀλλὰ καὶ δὲν ἦταν εὐκολος ἄνθρωπος. «Ὁ Κονδυλάκης εἶχε τὴ μαγία, μιλώντας ἢ γράφοντας, νὰ κάνει πνεύμα. Καὶ εἶχε ἀπ' αὐτὸ ὄχι λίγο· λεπτὴ παρατήρηση, σατυρική διάθεση, ἔκθεση ὄχι σπάνια πικρὴ, πού γινότανε μὲ θυσία καὶ τῶν προσωπικῶν σχέσεών του. Ἐχοντας ἀνάγκη ἀπὸ θέμα γιὰ νὰ γράψῃ, δὲ δίσταζε νὰ κωμικοποιῇ, χωρὶς ὄνομα βέβαια, τοὺς γνωρίμους του, πού τοῦ λέγαν κάτι προσωπικό. Ἔτσι σατύρισε κι' ἐμένα κάποτε ὡς κολυμπητὴ. Διάβασα τὸ χρονογράφημά του, καὶ τοῦ εἶπα: «Ὁ, τι κι ἂν γράψῃς, δὲ μπορείς νὰ κολυμπήσης, εἶσαι γέρος». Ἀμέσως ἀναψε, ἀλλὰ κρατήθηκε γιὰτὶ εἶχε ἄδικο».

Πολλὲς ἄλλες εἶναι οἱ μαρτυρίες πού θεβαιώνουν ὅτι ὁ Κονδυλάκης ἦταν ἕνας συγκρατημένος ἀδιάλλακτος. Ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει οὔτε μιὰ ἀντιγνωμία καὶ γιὰ τὸν χρονογράφο, πού ἦταν μιὰ προσωπικότητα πρώτης σειρᾶς στὸν ἑλληνικὸ κόσμον τῆς ἐποχῆς του. Καὶ ὅμως ὁ Κονδυλάκης δὲν εἶχε σπουδαία ἰδέα γιὰ τὸ χρονογράφημα, πού ὥστόσο τοῦ χάρισε τὴ φήμη, ὅπως ὁ Καζαντζάκης δὲ λογάριζε πολὺ τὰ μυθιστορήματά του, μολονότι αὐτὰ τὸν ἔκαμαν γνωστὸ σὲ ὅλο τὸν κόσμον καὶ μ' αὐτὰ γνώρισε τὴ μεγάλη ἐπιτυχία. Εἶπε ὁ Κονδυλάκης σὲ μιὰ στιγμή ἐξομολογήσεων στὸν Ἀριστο Καμπάνη: «Τὸ νὰ διαβάξῃ ἕνας λεπταίσθητος ἄνθρωπος χρονογράφημα, εἶναι ὡς νὰ ἐβαρύνῃ τὴν κρεωφαγίαν καὶ θέλει μιὰν ἡμέραν νὰ γρασιδοφαγῆ ὡς ὑποζύγιον». Φανερῆ, βέβαια, εἶναι ἡ ὑπερβολὴ σ' αὐτὸν τὸν ἐξοντωτικὸ χαρακτηρισμὸ. Ὁλοφάνερη ὅμως εἶναι καὶ ἡ λογοτεχνικὴ συνείδηση τοῦ Κονδυλάκη, πού ἀπαιτοῦσε τὸ περισσότερο καὶ τὸ διαρκέστερο, τὸ στερεότερο καὶ τὸ πληρέστερο, τὸ ἔργο πού ζεῖ ἔξω ἀπὸ τὴν ἐπικαιρότητα καὶ δίνει ὄχι μόνο τὴ ζωὴ ἀλλὰ καὶ τὴν ἀνασύνθεσή της, τὴν ἀνασύνθεση πού ἀποκαλύπτει τὸ θαυότερο μυστικὸ τῆς ζωῆς.

Τὸ χρονογράφημα τοῦ Κονδυλάκη ἦταν μιὰ προσφορά ἀλλὰ καὶ μιὰ θυσία. Ἔδενε τὰ χέρια τοῦ λογοτέχνη ἢ τουλάχιστον δὲν τοὺς ἄφηνε ἀρκετὸ καιρὸ γιὰ ἐργασίαν σοβαρότερη. Ἀλλὰ κι ὁ βιοπορισμὸς δὲν τὸν ἀπομάκρυνε λίγο ἀπὸ τὸν προορισμὸ του. Ὑποχρέωθηκε νὰ γράψῃ δυὸ μυθιστορήματα, τοὺς «Ἀθλοῦς τῶν Ἀθηνῶν», τὸ 1894, καὶ τὸ «62. Κάτω ὁ τύραννος», τὸ 1895 καὶ τὸ 1896. Στὸ πρῶτο, — καὶ τὰ δυὸ δημοσιεύθηκαν σ' ἐφημερίδες, στὴν «Ἐστία» καὶ στὸ «Σκρίπ», — προσπαθεῖ νὰ παρουσιάσῃ τὸν ὑπόκοσμον τῆς Ἀθήνας, στὸ δεύτερον θέμα ἔχει τὴν ἐπανάσταση πού ἐκθρόνισε τὸν Ὀθωνα καὶ τὴν ἀντιδυναστικὴ ὀρμὴ τῆς νεολαίας. Ἀσήμαντα ἀφηγήματα καὶ τὰ δυὸ, ὅπως ἀσήμαντα ἦταν καὶ τὰ πρῶτα ἀφηγήματα τοῦ Παπαδιαμάντη, «Ἡ Μετανάστις», «Οἱ Ἐμποροὶ τῶν Ἐθνῶν», πού τὰ χαρακτηρίζει μάλιστα «μυθιστορήματα». Ἀλλὰ μὲ μιὰ διαφορά: ἐνῶ ὁ Παπαδιαμάντης ἔγραψε πρῶτα τὰ ἀφηγήματα αὐτὰ πού δὲν ἔχουν λογοτεχνικὴ ἀξία κ' ἔπειτα ἔδωσε τὶς θαυμάσιες σελίδες του,

ὁ Κονδυλάκης παρουσίασε τὸ 1892 τὸν «Πατούχα», πού εἶναι τὸ σημαντικότερον ἔργο του κ' ἕνα ἀπὸ τὰ καλύτερα τῆς πεζογραφίας μας, καὶ σὲ δυὸ — τρία χρόνια τοὺς «Ἀθλοῦς τῶν Ἀθηνῶν» καὶ τὸ «62. Κάτω ὁ τύραννος». Ἦταν ὀξύτερος ὁ βιοπορισμὸς γιὰ τὸν Κονδυλάκη παρὰ γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη; Δὲν τὸ πιστεύω. Εἶναι, ὅπως δὴποτε, ἕνα κενὸ περιέργου στὴν ἐργασίαν τοῦ Κονδυλάκη αὐτὰ τὰ δυὸ ἀσήμαντα λογοτεχνικὰ του συνείδηση. Δὲν θὰ πιεζοποιεῖται, λοιπόν, περισσότερο σὲ ὅ,τι δὲν τὸν ἀντιπροσάπτει, ἀφοῦ ἀλλωστε ὀφείλουμε νὰ σταθοῦμε ἀρκετὰ στὴν ἄλλη ἐργασίαν του, τὴν ἀξίολογῃ, πού τὴν ἀποτελοῦν μιὰ σειρά ἀπὸ μεγάλα καὶ ἀπὸ μικρὰ διηγήματα. Γιὰτὶ ὁ Κονδυλάκης καὶ στὸν «Πατούχα» καὶ στὸ «Ὅταν ἦμουν δάσκαλος» καὶ στὴν «Πρῶτὴ ἀγάπη» καὶ στ' ἄλλα κείμενά του, τὰ συντομότερα ἢ τὰ συντομότερα, διηγηματογράφος εἶναι, κι ἂς προσπαθεῖ νὰ δώσει τὴν ἔκταση, τὸ εὖρος, τὸ πλάτος τοῦ μυθιστορήματος. Μιὰ ἔρευνα πού θὰ ἐξηγοῦσε καὶ θὰ καθόριζε τὶς διαφορὰς μυθιστορήματος καὶ διηγήματος θὰ μᾶς ἐπῆγαινε πολὺ μακριά. Μποροῦμε ὅμως νὰ σταθοῦμε σ' ἕνα γνώρισμα τῶν ἀφηγηματικῶν σελίδων τοῦ Κονδυλάκη, πού τὶς κατατάσσει ἀμέσως στὸ διήγημα. Καὶ οἱ καλύτερες καὶ οἱ προσωπικότερες προβάλλουν ἕναν ἄνθρωπον, γύρω ἀπ' αὐτὸν ξετυλίγουν ἀργὰ ἢ γρήγορα τὸ μῦθον τους καὶ ποτὲ δὲ δίνουν ὀλόκληρη πινακοθήκη, ὅτι κυρίως ἐπιδιώκει τὸ μυθιστόρημα. Φυσικά, δὲ λείπουν ἀπὸ τ' ἀφηγήματα τοῦ Κονδυλάκη καὶ τὰ δεύτερα καὶ τὰ τρίτα πρόσωπα, δὲν κάνουν ὅμως τὴν πυκνὴν ἐκείνη σύνθεσιν, πού κλείνει στὶς σελίδες του τὸ μυθιστόρημα καὶ γίνεται πολυπρόσωπος κοινωνικὸς πίνακας. Ἄς μὴν ξεχνᾶμε καὶ τὴν ἐποχὴ. Εἶχε προηγηθεῖ ὁ «Θάνατος Βλέκας» τοῦ Παύλου Καλλιγᾶ, ἀλλὰ μυθιστόρημα καὶ μυθιστοριογράφους δὲν εἶχαμε ἀκόμα στὴν Ἑλλάδα, δηλαδὴ παράδοσιν τέτοια πού νὰ βοηθῆσαι καὶ τὸν Κονδυλάκη νὰ δοκιμάσῃ τὶς δυνάμεις του καὶ τὶς προθέσεις του σὲ εὐρύτερες προσπάθειες. Ἀκόμα κι ὁ Ξενόπουλος, πού ξεκίνησε κι αὐτὸς τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ καί, μαζί μὲ τόσα ἄλλα, στὸ μυθιστόρημα ἔβλεπε ἕναν ἀπὸ τοὺς δύσκολους στόχους του, δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι εἶχε ἀνοίξει τὸ δρόμον.

Θὰ σὰς διηγηθῶ μὲ πολλὴ συντομία τὰ γεγονότα πού ἀποτελοῦν τὸ μῦθον τῶν τριῶν ἐκτενέστερων διηγημάτων τοῦ Κονδυλάκη, — ἴσως κι αὐτὸ εἶναι περιττό, γιὰτὶ δὲν πιστεύω νὰ ἔχουμε πολλοὺς φίλους τῆς λογοτεχνίας μας πού νὰ μὴ διάβασαν τὸ «Ὅταν ἦμουν δάσκαλος», τὸν «Πατούχα» καὶ τὴν «Πρῶτὴ ἀγάπη», — κ' ἔπειτα θὰ προσπαθῶ νὰ καθορίσω τὴ λογοτεχνικὴν τους ἀξία καὶ τὴ θέση τους στὴν πεζογραφίαν μας.

Τὸ βασικὸ πρόσωπον τοῦ «Ὅταν ἦμουν δάσκαλος» εἶναι ἕνας νέος Κρητικὸς πού διορίζεται δάσκαλος σὲ χωριὸν καὶ δέχεται τὸ διορισμὸν

του όχι τόσο για να διδάξει όσο για να έχει τον καιρό να βγαίνει συχνά στο κυνήγι. Δέ δυσκολεύεται να όμολογήσει ότι είναι πολύ λίγο κατάλληλος για την υπηρεσία αυτή, αλλά μόλις φτάσει στο χωριό και στο σχολείο που αυτός θα διευθύνει, βρίσκει τη λύση: τον περιμένει ακόμα ένας δάσκαλος, ύφιστάμενός του, που όπωσδήποτε ξέρει περισσότερα αλλά δεν έχει τον τρόπο να τα διδάξει και να κερδίσει την αγάπη των μαθητών του, και σ' αυτόν αναθέτει τα δύσκολα μαθήματα που θα έκαναν προβληματική τη θέση του. Και όλα θα πηγαιναν καλά, αν έλειπε ένας άτυχος έρωτας που προετοιμάζει τέλος δραματικότατο. 'Ο δεύτερος δάσκαλος είναι τρελός για τη Φωτεινή, ή Φωτεινή παίζει και μ' αυτόν και με τον πρώτο δάσκαλο, τον προϊστάμενο, προκαλεί ζηλίες, αναστάτωση, αλληπάλληλα κ' επικίνδυνα έπεισόδια ανάμεσα στους δύο συναδέλφους, παντρεύεται όμως μ' έναν άλλο, κι ό γάμος αυτός οδηγεί τον δεύτερο δάσκαλο στην άπελπισία και στον αυτοαπαγχονισμό.

Στην «Πρώτη αγάπη» το θέμα είναι δυσκολότερο, με στοιχεία πολύ τολμηρά και προδρομικά θα έλεγα. 'Εν' αγοράκι πέντε χρονών δείχνει επίμονη προτίμηση για μιá κοπέλα της παντρειάς, ή προτίμηση αυτή γίνεται σιγά-σιγά αγάπη δυνατή, φτάνει στο άδιέξοδο, και αναγκάζει την κοπέλα, που κι αυτή πιά δεν αισθάνεται άθωα στοργή για τον μικρό κ' έπειτα μεγαλύτερο φίλο της αλλά έρωτα δυνατό, ένοχο και όλέθριο, την αναγκάζει να δώσει τέλος στη ζωή της. 'Εδώ ή πεζογραφία μας διεκδικεί ένα προβάδισμα. Αυτός ό παιδικός, ό πρώιμος έρωτας, που εκδηλώνεται πριν τον άνακαλύψει ό Φρόνιτ, είναι ένα γεγονός, που δείχνει ότι ό Κονδυλάκης, όσο συντηρητικός κι άν ήταν, δεν έπνιγε τις φωνές που άκουγε μέσα του και δεν έδισταζε να τους δώσει διέξοδο.

'Ετσι, με το ίδιο θάρρος, έκαμε και το λογοτεχνικό του ξεκίνημα, όταν έγραφε το 1892 τον «Πατούχα». Φαίνεται άπλος ό μύθος του, ή ιστορία του βοσκού που αφήνει τα βουνά και κατεβαίνει στην πολιτεία με όλο του τον πρωτογονισμό, με όλη του τη ρώμη, τη σωματική και την ψυχική, με τη δειλία του άγριμιού αλλά και με την άσυγκράτητη δύναμή του, την ώραία αλλά και επικίνδυνη, φαίνεται παιχνίδι αυτή ή σειρά των διασκεδαστικών έπεισοδίων με τον παίδαρο που μπορεί να σηκώσει όλόκληρο γάιδαρο στους ώμους του μαζί και με τον αναβάτη του και γερά να στέκεται στα πελώρια πόδια του, — από τα πόδια αυτά τον είπαν Πατούχα, — παιχνίδι φαίνονται όλ' αυτά, μα δεν είναι. Είναι μιá εύτυχισμένη σύλληψη, από τις πιο εύτυχισμένες της λογοτεχνίας μας, που δόθηκε με την πιο ταιριαστή μορφή κ' έγινε ένα μικρό άριστούργημα. Δέ διαστάζω να πώ ακόμα μιá φορά τη λέξη: ό «Πατούχας» είναι ένα έλληνικό λογοτεχνικό άριστούργημα, που έβδομηντά τώρα χρόνια μένει άγέραστο, όλοζώντανο και διαβάζεται με πολλή ευχαρί-

στηση από παλιούς κι από νέους και ύψώνει στην κορυφία του έκφραση το τάλαντο ενός λογοτέχνη που θέλει να είναι πρό παντός Κρητικός, που δεν μπορεί παρά να είναι περισσότερο από καθeti άλλο Κρητικός κ' έτσι να προβάλλει ό,τι καλύτερο έχει ό πνευματικός και ό συναισθηματικός του κόσμος. Αυτός ό μεγάλος σωμας γιός του Σαΐτονικολή, αυτός ό πελώριος Μανώλης, που είναι πλημμυρισμένος από έπιθυμίες και δεν ξέρει πώς να τις ίκανοποιήσει, αυτή ή άπειθάρχητη δύναμη που έρχεται όλοίσα από τη Φύση, από το βουνό κι από το λόγγο, από τη σάνη κι από το δάσος, και δεν κινείται παρά μόνο στο χώρο των φυσικών νόμων, αυτός ό νέος άντρας που δεν καταλαβαίνει τις συμβατικές καταστάσεις και στην αγάπη είναι άπόλυτος και βιαστικός, — την Πηγή την ήθελε πολύ, μα δε μπορούσε και να την περιμένει κ' έκανε ένα σωρό τρέλες, — αυτή ή φωτιά κι αυτή ή όμορφιά δεν πλάθεται εύκολα και δε γίνεται κείμενο λογοτεχνικό παρά μόνο από πολύ επίδεξια χέρια, και πάλι σε ώρα μεγάλου κεφιού. Κι αλήθεια, ό «Πατούχας» είναι ή καλύτερη ώρα του Κονδυλάκη, ή μοναδική, ή άνεπανάληπτη ώρα της μεγάλης ψυχικής εύφορίας.

Στις σελίδες του «Πατούχα» μπορούμε να σπουδάσουμε και να συνοψίσουμε τα γνωρίσματα όλου του έργου του, αυτά που τότε περισσότερο και τότε λιγότερο προβάλλονται σε όλες τις λογοτεχνικές σελίδες του, που δεν είναι μόνο αυτές που αναφέραμε αλλά κι άλλες ακόμα, πολλά μικρά διηγήματα και μερικά άπ' αυτά πολύ αξιόλογα με θέμα τους σκληρούς μα και θαυμαστούς άγώνες της Κρήτης για τη λευτεριά. 'Ο Κονδυλάκης ξεκίνησε από την ήθογραφία, την έπλάτνω, της έδωσε περιεχόμενο κ' έφτασε στο ρεαλισμό, που δεν είναι άκάθαρτος από τη συσσώρευση άμαρτημάτων, άτομικών ή όμαδικών, και δεν είναι βαρύν και δυσάρεστος από το σκοτάδι της ψυχής. Κι άν επέμενε να είναι ήθογράφος ήταν γιατί ήθελε να είναι και Κρητικός. Στην Κρήτη αισθανόταν έλευθερη την άνάσα του κι αυτήν έφερε όλοένα στα χαρτιά του και στα γραψίματά του τα λογοτεχνικά, για να μπορεί ν' άναπνέει, για να γεμίζει το στήθος του με καθαρόν άέρα, για να ζει αληθινά και να είναι πλιά στην ήρωική αντίληψη της ζωής που είναι στην Κρήτη το καθημερινό γεγονός, το συνηθισμένο, το άπλο, κι όχι μόνο ό άγώνας στη μεγάλη ανάγκη. Στις σελίδες του Κονδυλάκη έχουμε το ήρωικό στοιχείο που έγινε μόνιμη όχι όμως και κραυγαλέα έκφραση, όχι έκταση ή πρόκληση, μαζί με το ήθογραφικό στοιχείο, που κάνει έντονα κρητικούς και χαριτωμένους τους διαλόγους του και δίνει θαυμαστή γνησιότητα σε όλο το κείμενο. Κι αυτόι άκριβώς οι διάλογοι, που είναι άπόφιος και σπαρταριστός προφορικός λόγος, βεβαιώνουν ότι ό Κονδυλάκης έβλεπε τη γλωσσική αλήθεια, όσο κι άν πολέμησε τον Ψυχάρη και τις πεποιθήσεις του, και έξηγοούν πώς το τελευταίο του έργο, την «Πρώτη αγάπη», την

έγραψε στη δημοτική, έστω και σε μιὰ δημοτική που σε αρκετά σημεία δείχνει τήν προσπάθεια τής προσαρμογής.

Θά είχα αφήσει άσχολιάστο έν’ από τὰ κύρια γνωρίσματα του Κονδυλάκη, αν δέν υπογράμμιζα τήν άκρα λιτότητα τών έκφραστικών του μέσων. “Αλλά θά είχα κάμει σοβαρότερο άκόμα λάθος, — κ’ έτσι θά έμενε ανεξήγητη ή έπιτυχία του χρονογράφου και του διηγηματογράφου Κονδυλάκη, — αν προχωρούσα σ’ ένα τελικό συμπέρασμα χωρίς νά έπιμείνω, έστω και λίγο, στο χαρούμενο άνθρωπο που υπάρχει στο μεγαλύτερο μέρος του έργου του και τó κάνει εύχάριστο, φαιδρό, διασκεδαστικό. “Έχουμε στη λογοτεχνία μας πολλούς δραματικούς ανθρώπους, αναρίθμητες σιωπηλές και αίνιγματικές υπάρξεις, μένουμε όμως χωρίς τόν ξενιαστο άνθρωπο, τόν παιχνιδιάρη, τόν άνοιχτόκαρδο, τόν τερατολόγο έστω, που καλλιεργεί κι αυτός μιὰ μορφή χαράς. “Έχουμε δηλαδή ένα έθνικό άτύχημα, όπως χρειάστηκε νά τόνισω και σε άλλη ευκαιρία, ένα άτύχημα που περνάει άπαρατήρητο και συνεχίζεται από γενεά σε γενεά, — ό χαρούμενος άνθρωπος είναι τó άξυγόνό κάθε κοινωνίας, — και μιάν έλλειψη στην πεζογραφία μας, περισσότερο αισθητή σε όσους έγνωρίσαν ξένες λογοτεχνίες. Μιά από τις λίγες εξαιρέσεις ό Κονδυλάκης, τó σκώμμα του, τó κέφι του, τó άθόρυβο, τó γνήσια λαϊκό και γνησιότερα κρητικό, που δείχνει κάτι τó πολύτιμο: καθαρότατη και καλά όργανωμένη σκέψη αλλά προπάντων ψυχική υγεία.

Κι όλ’ αυτά, τó λέω και πάλι, είναι Κρήτη. “Απ’ τήν άρχή ως τó τέλος Κρήτη, γιατί και τó καλύτερο μέρος του έργου του Κονδυλάκη είναι Κρήτη, αυτή ή ρίζα τής ζωής του που λέγαμε ότι τόν άκολουθούσε παντού, όσο μακριά κι αν πήγαινε και σε όποιοσδήποτε συνωστισμούς, στοχασμών κι ανθρώπων, κινδύνευε νά χαθεί. Μά θά πείτε τόσα πολλά μπορεί νά δώσει ή Κρήτη; “Ασφαλώς, τόσα κι άλλα τόσα! Και πρέπει νά πώ, — άφησα, νομίζω, νά τó μαντέψετε, — ότι με τόν Κονδυλάκη έχουμε τó ένα μόνο από τὰ πρόσωπα τής Κρήτης. Γιατί άκόμα ένα μάς έδειξε, — και πώς τó φώτισε! — ό Καζαντζάκης. Κ’ οι δυό Κρητικοί, απ’ τήν κορφή ως τὰ νύχια Κρητικοί, αλλά πόσο διαφορετικοί, σχεδόν άνόμοιοι. “Ο Καζαντζάκης παίρνει τόν Κρητικό, του δίνει μέγεθος, τόν ύψώνει σε σύμβολο, τόν κάνει μύθο· ό Κονδυλάκης μένει στόν άνθρωπο, στα μέτρα του ανθρώπου, στην καθημερινή πραγματικότητα που δέν άλλαξε διαστάσεις. Κ’ ένα παράδειγμα για νά καταλάβουμε καλύτερα τή διαφορά: τó αγρίμι τής στάνης και του βουνού, ή πρωτόγονη δυναμη, στα χέρια του Κονδυλάκη έγινε ό Πατούχας· στη δυναμική φαντασία του Καζαντζάκη, μέσα στο δράμα του, θά άπλωνόταν σε πρόσωπο που δέ θά ήταν τού κόσμου τούτου. Μά αυτή είναι ή Κρήτη; κι ό Καζαντζάκης κι ό Κονδυλάκης. Δυό διαφορετικές δυνάμεις, αλλά ένα μέγεθος, μιὰ ψυχή και μιὰ όμορφιά.

ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΑΦΙΕΡΩΜΑΤΟΣ ΣΤΟΝ ΚΟΝΔΥΛΑΚΗ

Η “ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ,” ΤΟΥ 1963

Ἡ πείρα μᾶς ἐδίδαξε ν’ ἀποφύγουμε καὶ πάλι τὴν ἀπαρίθμηση τῶν ἐργασιῶν, λογοτεχνικῶν, κριτικῶν καὶ ἄλλων, πού θ’ ἀποτελέσουν τοὺς δυὸ τόμους τοῦ 1963. Εἶναι τόσο πολλὲς πού μὲ δυσκολία θὰ χωρέσουν στὶς σελίδες τους. Εἶναι ὅμως, κάθε χρόνο, τόσα καὶ τὰ ἀπρόβλεπτα πού ἀσφαλῶς θ’ ἀπασχολήσουν ἄρκετὰ ἀπὸ τὰ τεύχη τοῦ 1963 καὶ θὰ παραμερίσουν ἕνα μέρος τουλάχιστον ἀπὸ τὰ κείμενα, πού λογαριάζουμε νὰ δώσουμε στοὺς ἀναγνώστες μας.

Περιοριζόμαστε, λοιπόν, στὰ βασικά καὶ στὰ ἐντελῶς ἀπαραίτητα. Κι αὐτὰ εἶναι ἕνα μεγάλο ἀφιέρωμα στὸν

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ ΚΑΒΑΦΗ

(30 χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατό του)

Καὶ ὁ β’ τόμος τοῦ

«ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΥ» τῆς «ΝΕΑΣ ΕΣΤΙΑΣ»

ΟΙ ΟΡΟΙ

έγγραφής συνδρομητών μένουν οί ἴδιοι ὅσο δὲν ἀλλάζουν οί γενικὲς οἰκονομικὲς συνθήκες. Δηλαδή ἐτήσια συνδρομὴ ἐσωτερικοῦ δρχ. 300, ἐξάμηνη δρχ. 175. Ἐξωτερικοῦ, μόνο ἐτήσια συνδρομὴ, λίρες 6 σελ. 10 ἢ δολλ. 17. Ἡ τιμὴ τοῦ τεύχους δρχ. 10.

Οἱ ἐκπαιδευτικοὶ ἔχουν ἔκπτωση 10% στὴν ἐτήσια ἢ στὴν ἐξάμηνη συνδρομὴ.

Ἀθῆναι, 20 Δεκεμβρίου 1962

ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

1927

ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ ΤΗΝ 1 ΚΑΙ ΣΤΙΣ 15 ΚΑΘΕ ΜΗΝΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΚΑΙ ΕΚΔΟΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΣΥΝΔΡΟΜΗ: Ἐσωτερικοῦ, ἑτησίᾳ δρχ. 300, ἑξάμ. δρχ. 175
Ἐξωτερικοῦ, μόνο ἑτησίᾳ, λίρ. 6, σελ. 10, Ἀμερικῆς δολ. 17.
Ἐγγραφή συνδρομητῶν ἐσωτερικοῦ στό βιβλιοπωλεῖο τῆς «Ἐστίας» (Ι. Δ. Κολλάρου καί Σία Α.Ε. Σταδίου 38) ἢ στόν κ. Πέτρο Χάρη (Νίκης 16, δ' ὄροφος, Τηλ. 220-501).

Ἐγγραφή συνδρομητῶν ἐξωτερικοῦ μόνο στόν κ. Πέτρο Χάρη.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ	Ἄ Κονδυλάκης καί ἡ Κρήτη.
ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗΣ	Κονδυλάκης καί χρονογράφημα.
Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ	Δυό δασκάλιοι.
ΚΩΣΤΑΣ ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΣ	Τό διήγημα τοῦ Κονδυλάκη.
ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΛΑΜΑΣ	Ἄ Κονδυλάκης.
ΠΕΤΡΟΣ ΓΛΕΖΟΣ	Ἄ Ἰωάννης Κονδυλάκης καί τό χρονογράφημα.
ΜΑΝΩΛΗΣ ΓΙΑΛΟΥΡΑΚΗΣ	Ἄ Κονδυλάκης στήν Αἴγυπτο.
ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΝΔΥΛΑΚΗΣ Ἀνθολογία ἀπό τό ἔργο του («Πατοῦχας», «Ὅταν ἦμιον δάσκαλος», «Πρώτη ἀγάπη», «Πῶς ἐρώμιπε τό χωριό», «Ἄ Κερκέζος», «Ἄ καμπάνα», «Σκοῦρα», «Ἄ γέρος», «Ἄ ἐπικῆδειος», «Κακό συναπάντημα», «Φέρτε ἄρμ!—Ἄνεχώρησε.—Ἄς συμ- πέρασμα.)	
ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΝΔΥΛΑΚΗΣ	Ἄ Δημοτική.
Μ. ΜΑΛΑΚΑΣΗΣ	Τό τελευταῖο γράμμα.
Ι. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ	Ἄ προσφορά τοῦ Κονδυλάκη.
ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΑΡΑΝΤΩΝΗΣ	Ἄ ὄνειροπαρμένος τράγος.
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΓΙΑΚΟΣ	Ἄ Κονδυλάκης καί τὰ νεοελληνικά γράμματα.
ΝΙΚΟΣ ΣΤΡΑΤΑΚΗΣ Ἄ Ἰωάννης Κονδυλάκης ὡς καθαρευουσιάνος καί πρωτοπόρος στό ρεαλιστικό μυθιστόρημα.	
ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ	Ἄ ἄνθρωπος κ' ἑνα ἔργο.

Εἰκόνες:

Αὐτόγραφο ἐπιστολή τοῦ Κονδυλάκη (ἐντός κειμένου). — Ἄ Κονδυλάκης 18 χρονῶν. — Τό σπίτι πού γεννήθηκε ὁ Κονδυλάκης. — Ἄ Κονδυλάκης τό 1880. — Ἄ Κονδυλάκης ὄριμος ἄντρας. — Ι. Κονδυλάκης (προτομή). — Ἄ Κονδυλάκης σέ ἀθηναϊκό ἐστιατόριο.

ΜΟΛΙΣ ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΕ

ΘΡΑΣΟΥ ΚΑΣΤΑΝΑΚΗ

Η Π Α Γ Ι Δ Α

ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ

Έκδοση πολυτελής. Σελ. 219. Τιμή δρχ. 40

Βιβλιοπωλείο «ΕΣΤΙΑΣ» Ι. Δ. Κολλάρου και Σίας

Όδός Σταδίου 38, Άθήνα.

Μόλις έκυκλοφόρησαν στις εκδόσεις Γ. ΦΕΞΗ

ΠΕΤΡΟΥ ΧΑΡΗ

“ΒΡΑΧΙΑ

ΚΟΥΠΙΑ

και

Ο ΝΕΙΡΑ,,

Ταξίδια στὴν Ἑλλάδα

Έκδοση πολυτελής και εἰκονογραφημένη.

Ἐπιμέλεια Λ ε ω ν. Χ ρ η σ τ ά κ η

ΠΕΤΡΟΥ ΧΑΡΗ

ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΟΣ

ΚΟΣΜΟΣ

ΔΟΚΙΜΙΑ

Τὰ μεγάλα προβλήματα τοῦ καιροῦ μας, προβλήματα ἰδεολογικά, κοινωνικά, λογοτεχνικά, εκπαιδευτικά, σὲ σελίδες ὑποδειγματικές γιὰ τὴν ἀπλότητα και τὴν καλλιτέπειά τους.

Μιὰ κριτική πορεία τριάντα χρόνων σ' ἓνα βιβλίο.

ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ

μετάφραση και ερμηνευτικά

ΤΟΥ

ΠΑΝΑΓΗ ΔΕΚΑΤΣΑ

ΤΟΜΟΣ Ι

ΚΥΚΛΩΠΑΣ - ΑΛΚΗΣΤΗ

ΜΗΔΕΙΑ

Κυκλοφορεί στις 20 του Δεκέμβρη

ΕΚΔΟΣΕΙΣ "ΔΙΟΝΥΣΟΣ,"

Στά κεντρικά βιβλιοπωλεία

ΤΑΣΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗ

ΟΙ ΠΑΝΘΕΟΙ

Μέγα βραβείον τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

Η ΚΕΡΚΟΠΟΡΤΑ

Μυθιστόρημα σελ. 460

Ἡ πληρέστερη ἀναπαράστασις τοῦ Ἑλληνοϊτα-
λικοῦ πολέμου καὶ τῆς ἐποχῆς του.

«Ὁ συγγραφεὺς προικισμένος με παραστα-
τικὴν φαντασίαν καὶ ἐξαιρετὸν ἄψυχον ἀφη-
γητοῦ, ἱκανὸς νὰ δημιουργῇ ζωντανὰ μυθιστο-
ρηματικὰ πρόσωπα καὶ νὰ παρακολουθῇ τὴν
μοίραν των, ἔδωκεν εἰς τὸ ἐν λόγω μυθιστόρημά
του ἐξαιρετοὺς σελίδας τοῦ (Πολέμου) 1940».

(Ἐκδοσις τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν)

Δῶρον 5.000.000

ΤΟ ΕΘΝΙΚΟ ΛΑΧΕΙΟ

εἶναι ΔΩΡΟΝ ΑΞΙΑΣ

Καταπληκτικό!!!

Νέα μεγαλύτερα κέρδη!!

6.240.000 δρχ.

εμοίραζε κάθε δεκαπενθήμερο

τὸ

ΛΑΪΚΟ ΛΑΧΕΙΟ

ΤΩΡΑ, λόγω τῆς μεγάλης ζήτησεως
ἐκυκλοφόρησε εἰς 7 σειρὰς καὶ θὰ μοιράσῃ

7.280.000

Λαϊκὸ Λαχεῖο!!

ἡ χρυσὴ φωνὴ τῆς ΤΥΧΗΣ

ΛΑΧΕΙΟΝ ΣΥΝΤΑΚΤΩΝ

μαζί επιτυχία...

Ο ΠΡΩΤΟΣ ΛΑΧΟΣ
ΒΛΟΚΛΗΡΗ ΑΥΤΗ Η ΠΟΛΥΚΑΤΟΙΚΙΑ

Με

**ΛΑΧΕΙΟΝ
ΣΥΝΤΑΚΤΩΝ**

ΕΦΕΤΟΣ ΜΟΙΡΑΖΕΙ ΠΟΛΛΕΣ ΔΕΚΑΔΕΣ ΣΠΙΤΙΑ
ΑΥΤΟΚΙΝΗΤΑ
ΕΚΑΤΟΜΜΥΡΙΑ ΜΕΤΡΗΤΑ

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",
I. Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ Α.Ε.
 ΟΔΟΣ ΣΤΑΔΙΟΥ 38, ΤΗΛ. 223.136

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Τὸ βιβλιοπωλεῖον μας δὲν εὐθύνεται διὰ τὴν ἀυξομειώσιν τῶν τιμῶν τῶν ἀναγραφομένων βιβλίων, διότι αὐταὶ κανονίζονται ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς ἢ τοὺς ἐκδότας τῶν.

"Ελληνες καὶ Λατῖνοι κλασσικοὶ—'Αρχαιολογία—Γλωσσολογία

ΒΥΘΟΥΛΑΚΑ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Γ. Ποπλίου Ουεργιλίου Μάρωνος Αἰναιάδος. (Μετὰφρασις.) 8ον σελ. 270	» 50
ΕΓΡΙΠΙΔΟΥ. Ἰφιγένεια ἢ ἐν Αὐλίδι. Μετὰ εἰσαγωγῆς, Μετὰφράσεως, Κριτικῶν, Ἑρμηνευτικῶν καὶ Μετρικῶν ὑπομνήματος. Ὑπὸ ἡγεωργίου Κ. Γαργίκα. (Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Φιλελευθερευτικῆς Ἑταιρείας Ἀριθ. 18.) 8ον σελ. 216	» 100
ΚΑΚΡΙΑΗ ΦΑΝΗ Ι. Κόντος Σμυρναῖος. Γενικὴ μελέτη τῶν «Μεθ' Ὀμηρον» καὶ ποιητῆ τους. 8ον σελ. 224.	» 75
ΜΑΝΟΥ ΔΗΜ. Π. Τὸ Λυκόφως τῶν Ἀρχαίων. (Τρεῖς τελευταῖοι Ἑλληνες) Πολύβιος - Ἐπίκτητος - Λουκιανός. 8ον σελ. 152.	» 40
THOMSON GEORGE. Διαλέξεις γιὰ τὸν ἀρχαῖο Ἑλληνικὸ πολιτισμὸν. Τὰ Ὀμηρικὰ Ἔπη. Α' Μῦθος καὶ Ἱστορία. Β' Ἀπὸ τὸ χορὸ στὸ ἔπος. Γ' Ὀμηρος καὶ Ὀμηρίδες. 8ον σελ. 80.	» 20 » 40
CHADWICK JOHN. Γραμμικὴ Β (Ἡ πρώτη Ἑλληνικὴ γραφὴ.) 8ον σελ. 176.	» 40
PERISTERAKIS AGES. E. Essai sur l' aoriste Intemporel en Grec, 8ον σελ. 308	200

Ἱστορία — Γεωγραφία — Λαογραφία — Ταξίδια

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΠΑΝΟΥ Ι. Ἡ Ἐκκλησία Ἁγία Τριάδα τοῦ Καρπενησιοῦ. (Μὲ εἰσαγωγὴν γιὰ τὰ Ἱστορικὰ καὶ Τουριστικὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ Καρπενησιοῦ καὶ τῆς Εὐρυτανίας.) 8ον σελ. 136.	» 30
ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ WHO'S WHO 1962 (Βιογραφικὸν Λεξικὸν Προσωπικότητων.) 8ον σελ. 576.	» 175
JELAVICH BARBARA. Russia and Greece, during the vegeny of King Othon 1832 - 1835. (Russian documents of the first years of Greek Independences.) (Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου Ἀριθ. 55) 8ον σελ. 166 Θεσσαλονίκη 1962	75
ΙΑΚΩΒΙΔΟΥ ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ Ε. Ἡ Μυκηναϊκὴ Ἀκρόπολις τῶν Ἀθηνῶν. (Διατριβὴ ἐπὶ Διδακτορικῇ ὑποβληθεῖσα εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.) 4ον σελ. 270.	» 250
ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ ΙΩΑΝΝΟΥ. Αὐτοβιογραφία. Εἰσαγωγὴ - Μετὰφρασις καὶ Σχόλια. Μιχαὴλ Λάσκαρη, Ὁμοτίμου Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Ἐκδόσις «Γαλαξία» Θ1 (58). 16ον σελ. 172.	» 15 » 35
ΚΙΤΤΟ F.D.H. Οἱ Ἑλληνες. Μετὰφρασις: Ἰω. Λάμψα. 8ον σελ. 304.	» 35
ΛΑΓΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ. Τὸ Ἀστεροσκοπεῖον Ἀθηνῶν. (Ἀνέκδοτα Ἐγγράφα.) 8ον σελ. 108.	» 60
ΛΑΣΚΑΡΙ ΜΙΧΑΗΛ Θ. Τὸ Ἀνατολικὸν Ζήτημα 1800 - 1923. Τόμος Α'. Θεσσαλονίκη 1948 (Ἀνατύπωσις.) 8ον σελ. 312.	» 80
ΜΑΛΛΑΙΝΟΥ ΜΙΑΤ. Ι. Ἡ Μικρασιατικὴ Καταστροφή. (Τὰ παθήματα ποὺ δὲν γίνονται μαθήματα.) 8ον σελ. 144.	» 30
ΜΑΧΑΙΡΑ ΚΩΝΣΤ. Γ. Ἡ νῆσος Λευκάς κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. 8ον σελ. 76 + σχεδιαγράμματα 4.	» 50

Νέα Ἑλληνικὰ καὶ ξένη Λογοτεχνία

ΑΠΑΡΤΗ ΘΑΝΑΣΗ. Ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴν στὴ Δύση. 8ον σελ. 244	» 40
--	------

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ,, Ι. Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ Α.Ε.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Συνέχεια ἐκ τῆς προηγουμένης ἑστίδος

ΑΠΟΣΤΟΛΙΑΔΗΣ ΡΕΝΟΣ ΗΡ. Κριτικὴ τοῦ Μεταπολέμου. Σον σελ. 196.	»	60
ΛΟΒΕΡΑΔΟΥ ΝΙΚΟΥ Α. Ἄγγελος Σικελιανός. (Κριτικὴ Μελέτη.) Πάτριαι 1962. Σον σελ. 202.	»	60
ΜΥΡΙΒΗΛΗ ΣΤΡΑΤΗ. Τὸ Λογοτεχνικὸν Τέταρτο, Σον, σελ. 248	»	50
ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ. Ἄπαντα. Τόμος ἑβδόμος. Μυστικαὶ ἀρραβῶνες - Ἀναδυομένη — ὁ Πασιλάρος — Τὸ Μυστικὸν τῆς Βαλέραινας. Σον, σελ. 560	»	100
ΠΕΤΣΑΛΗ — ΔΙΟΜΠΗΔΗ Θ. Ἑλληνικὸς Ὅρθρος. Τὸ χρονικὸν τοῦ Μεγάλου Σηκωμοῦ. (Τὸ Μυθιστόρημα τοῦ Ἔθνους). Τόμος Α' (Νεοελληνικὴ Λογοτεχνία, Ἄριθ. 38, 16ον, σελ. 360	»	45
ΠΕΤΣΑΛΗ — ΔΙΟΜΠΗΔΗ Θ. Ἑλληνικὸς Ὅρθρος. Τὸ χρονικὸν τοῦ Μεγάλου Σηκωμοῦ. (Τὸ Μυθιστόρημα τοῦ Ἔθνους). Τόμος Β' (Νεοελληνικὴ Λογοτεχνία, Ἄριθ. 39), 16ον, σελ. 428. Δεμένον	»	50
ΠΕΤΣΑΛΗ — ΔΙΟΜΠΗΔΗ Θ. Ἑλληνικὸς Ὅρθρος. Τὸ χρονικὸν τοῦ Μεγάλου Σηκωμοῦ. (Τὸ Μυθιστόρημα τοῦ Ἔθνους). Τόμος Γ' (Νεοελληνικὴ Λογοτεχνία, Ἄριθ. 40), 16ον, σελ. 344. Δεμένον	»	40
ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ ΘΕΜΟΥ. Ἐδῶ Βυθός... Ἐκδόσεις Δ' (Νεοελληνικὴ Λογοτεχνία, Ἄριθ. 42), 16ον, σελ. 238. Δεμένον	»	40
ΤΕΡΖΑΚΗ ΑΓΓΕΛΟΥ. Ἡ μενεξεσθένια Πολιτεία. (Μυθιστόρημα). Ἐκδόση Δ' Νεοελληνικὴ Λογοτεχνία, Ἄριθ. 3), 16ον, σελ. 220. Δεμένον	»	30

Νομικὰ — Πολιτικὰ — Φορολογικὰ — Οἰκον. Ἐπιστήμαι

ΜΑΡΚΟΣΟΓΛΟΥ ΒΑΣΙΛ. Π. Κωδικοποιήσις Νόμων περὶ εἰσπράξεις τῶν Δημοσίων ἐσόδων. Διοικητικὴ ἐκτέλεσις. Κείμενον — Ἐρμηνεύα — Νομολογία — Γνωμοδοτήσεις. Τόμος Β' (Τελευταίος), Σον, σελ. 772	»	120
ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ ΝΙΚ. Σ. Μεταβίβασις Συμβατικῆς Σχέσεως, Σον, σελ. 264	»	100
ΣΕΤΤΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΧΡ. Ἡ Ἀγροτικὴ Οἰκονομία τῆς Νήσου Λέσβου, Σον, σελ. 52	»	25
SPECHT WALTER — KATTE W. Ἀνάκρισις τῆς Δηλητηριάσεως. Ἐκθεσις διὰ τὴν πρᾶξιν τῶν Ἀνακριτικῶν καὶ Τελωνειακῶν Ὑπαλλήλων. Διὰ Νομικοῦ καὶ Ἰατροῦς. (Ἐξελληνισθεῖσα ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ ὑπὸ Κωνσταντίνου Γ. Πίτου, Μοιράρχου), Σον, σελ. 200	»	45
ΤΟΤΣΗ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΧΡ. Κώδιξ Φορολογίας Εἰσοδήματος. Φυσικῶν καὶ Νομικῶν Προσώπων. (Μετὰ τῶν εἰδικῶν νόμων καὶ πλήρους ἀλφαριθμητικοῦ εἰρητηρίου). Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ Τεύχους Θ' τῆς Διαρκοῦς Ἐρμηνεύας Φορολογίας Εἰσοδήματος τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως, Σον, σελ. 192	»	100

Παιδαγωγικὰ — Γυμναστικὴ — Ψυχολογία — Φιλοσοφία — Κοινωνιολογία

ΑΣΠΙΩΤΗ ΑΡ. Α. Τὸ Παιδί καὶ ἡ Κοινωνικὴ του Ζωή. (Ἀπὸ τὰ ψυχολογικὰ πρόβλήματα τοῦ παιδιοῦ Ζ'), Σον, σελ. 180	»	30
ΓΕΡΟΥ ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΥ. Θέματα γιὰ Παιδαγωγικὰ Συνέδρια. (Ἐπιστημονικὴ ἀνάπτυξη θεμάτων Γενικῆς Διδακτικῆς, Εἰδικῆς Διδακτικῆς, Παιδαγωγικῆς Ψυχολογίας, Σον, σελ. 128	»	50
ΕΞΑΡΧΟΠΟΥΛΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ Φ. Εἰσαγωγή εἰς τὴν Παιδαγωγικὴν. Τόμος 1—2. (Ἐκδόσεις πέμπτη), Σον, σελ. 640	»	300
ΚΟΥΤΣΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ ΔΗΜ. ΙΩ. Ἐρμηνευτικὴ τοῦ Λόγου. (Διατριβὴ ἐπὶ Ὑ-		

Διευθύνσεις σύμφωνα μετὰ τὸ ἄρθρο 6 § 1 τοῦ Α.Ν. 1092/1938

Διευθυντὴς καὶ Ἐκδότης τῆς «Νέας Ἑστίας»: Πέτρος Χάρης, 68δς Νίκης 16, 8' ἔσοφος
Ἐπεύθυνος Τυπογραφείου: Βασίλειος Κοντός, Κωνσταντινουπόλεως 207

